

**A. Gurbanow, L. Gurbanowa,
M. Töräýewa**

IŇLIS DILINI OKATMAGYŇ USULYÝETI

Mugallymçylyk mekdepleri
üçin synag okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Türkmen döwlet neşirýat gullugy
Aşgabat — 2010

UOK 372.8+802.0

G 75

Gurbanow A., Gurbanowa L., Toräýewa M.

**G 75 Inlis dilini okatmagyň usulyýeti. Mugallymçylyk
mekdepleri üçin synag okuw kitaby.**

– A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010.

TDKP № 313, 2010

KBK 74.261.7 Inlýa 73

© A.Gurbanow, L.Gurbanowa, M.Töräýewa, 2010

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAYDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garassyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň önünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

**Türkmenistanyň Prezidenti
Gurbanguly Berdimuhamedow:**

*...Ylmy açyşlaryň, tehnologik oýlap
tapyşlaryň durmuşymyzyň ähli ugurlaryna tap-
gyrma-tapgyr aralaşýan döwründe halkyň bilime
bolan isleg-arzuwyny kanagatlandyrmak, kämil
bilim ulgamyny kemala getirmek, milli we umu-
my adamzat gymmatlyklary esasynda ýaş nesil-
lerimizde raýat düşüňjelerini kemala getirmek
giň möçberli bilim we ylym reformalarymyzyň
düyý özenidir.*

GIRIŞ

Täze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanasynda hormatly Prezidentimiziň baştutanlygynda jemgyýetçilik gurluşynyň beýleki ugurlary bilen bir hatarda Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistan diýarymyzyň milli bilim ulgamynda hem düýpli özgertmelere we belent ösüslere badalga berilýär. Munuň şeýledigine hormatly Prezidentimiziň bu ugurda kabul eden we edýän kararlarydyr Perمانlary-da aýdyň şaýatlyk edýär. Şeýle-de, berkarar diýarymyzyň geljegi bolan ýaşlara uly ynam bildirilmegi, olaryň dünýä ülnülerine laýyklykda ylym-bilim almaklary ugrundaky edilýän tagallalar-da aýratyn belleniilmäge mynasypdyr. Muňa Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň: “Türkmen döwleti bilim, ylym ulgamyny ösdürmek üçin mundan beýläk-de serişde gaýgymaz. Ylymly, bilimli nesli kemala getirmek halkyň geljekki bagtyýar, mynasyp durmuşynyň kepidir” diýen jümleleri-de şaýatlyk edýär. Munuň özi bolsa mähriban Prezidentimiziň il-ýurt bähbitli uly tutumly işleriniň binýadynyň ylym-bilim reformalarynyň esasynda durmuşa geçirilýändiginden nyşandyr.

Şeýle hem ösüp gelýän ýaş nesle berilýän bilimiň hiliniň ýokarlandyrylmagyna, olaryň öz ene dilinden başga-da dünýä dilleriniň hem birnäçesini öwrenmelidigine, bilmelidigine gönükdirilen maksatnamalaryň üns merkezinde saklanylmagy bu mesele boýunça yzygiderli halkara ylmy maslahatlaryň geçirilmegine-de badalga berýär. Bu bolsa Täze Galkynys we beýik özgertmeler zamanasynda dilleriň çuňňur we hemmetaraplaýyn öwrenilmegine, ýurdumyzyň orta, ýörite orta we ýokary okuw mekdeplerinde geçilýän iňlis dili dersiniň hem-de ony okatmagyň usulyýetiniň käbir meseleleriniň döwrebaplaşdyrylmagyna, kämilleşdirilmegine bolan talabyň güýçlenmegine getirdi. Bu hem ýönelige däl. Orta asyr zamanasyndan başlap XVIII—XIX asyrlaryň sepgitlerine çenli bolan döwürlerde, şöhratly ata-babalarymyz diliň jemgyýetde örän zerurlygyna aýdyň göz ýetiripdirler, muňa türkmen nusgawy edebiýatynyň meşhur wekilleriniň setirlerinde-de aýdyň göz ýetirmek bolar. Ösen orta asyrlar zamanasynyň akyldar ýazyjy-şahyrlary—serkerde şahyr Baýram han Türkmeniň, Garaajaoglanyň, Döwletmämmet Azadynyň, şeýle-de XVIII—XIX asyr türkmen edebiýatynyň parlak ýyldyzlary Magtymgulynyň, Andalybyň, Magrupynyň Mollanepesiniň, Mätäjiniň, Seýdiniň, Zeliliniň, Keminäniň şygry setirleriniň asyl nusgalarynyň arap-pars dillerinde bolmagy, şol döwrüň ylymly-bilimli şahslarynyň dünýä dilleriniň birnäçesini suwara bilendiginden habar berýär.

Jemgyýetiň köp dili özleşdirmäge bolan ymtlylyşy dünýä ösüşiniň aýratynlyklary bilen baglanyşyklydyr. Türkmenistanyň Prezidentiniň bu ugurda alyp barýan asylly işleri – daşary ýurt dilleriniň çagalar baglarynda öwredilip başlanmagy, türkmen ýaşlarynyň dünýä derejesine laýyk gelýän ökde hünärmen bolmaklary baradaky atalyk aladalary ata Watanymyzyň, mähriban halkymyzyň eşretli ýaşayşynyň, bagtyýar durmuşynyň we röwşen geljeginiň esaslarydyr.

Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistanyň daşary ýurtlar bilen ykdysady, medeni, syýasy gatnaşyklarynyň geriminiň giňeyänligi, ata Watanymyzyň dünýä jemgyýetçiligindäki abraýynyň barha artýandygy bilen bilim ulgamynda çözülmeli wajyp meseleleriň biri hökmünde ýurdumyzda daşary ýurt dillerini öwrenmegi we öwretmegi has-da kämilleşdirmegini, onuň döwrebap usulyýetlerini özleşdirmegini

zerurlygy hormatly Prezidentimiziň ýiti nazaryndan sypmady. Çünki halklaryň, döwletleriň arasyndaky hemmetaraplaýyn syýasy gatnaşyklaryň rowaçlanmagynda, olaryň özara düşünişmeginde we ysnyşmagynda daşary ýurt dillerini öwrenmegiň hem-de bilmegiň ähmiýeti, gymmaty ýokarydyr. Türkmenistanyň “Bilim hakyndaky” Kanunynyň 5-nji maddasynyň 5-nji bendinde şeýle diýilýär: “Döwlet, eýeçiliginiň görnüşine garamazdan, bilim edaralarynyň ähli kysymlarynda Türkmenistanyň raýatlarynyň daşary ýurt dillerini özleşdirmegine ýardam edýär. Daşary ýurt dillerini öwrenmek umumy bilim we hünär maksatnamalaryna hökmany ders hökmünde girizilýär.”

Körpe neslimize mekdebe çenli ýaşly çagalar edaralaryndan başlap daşary ýurt dili hökmünde öwredilýän dilleriň biri hem iňlis dilidir. Baldan-da süýji balalarymyz çagalar bagynyň uly we mekdebe taýýarlaýyş toparynda iňlis dilini öwrenmek bilen, bu dilde sözleşşiň ilkinji endiklerini we başarnyklaryny ele alýarlar.

Türkmenistanyň ýörite orta hünärment mugallymçylyk mekdepleriniň “Başlangyç synplarda okatmak“ (4—5-nji synplarda iňlis dilini okatmak hukugy bilen) hünäriniň talyplary üçin taýýarlanan “Iňlis dilini okatmagyň usulyýeti“ okuw gollanmasy girişden, dört bapdan, netijeden we ulanylan edebiýatlaryň sanawyndan ybaratdyr.

Bu gollanmanyň birinji bölümi ***“Iňlis dilini okatmagyň usulyýetiniň nazary esaslary”*** diýlip atlandyrylyp, onda usulyýet ylmynyň nazary esaslary, umumy we hususy usulyýetiň aýratynlyklary, usulyýet ylmyndaky esasy düşüňjeler berilýär. Şeýle hem usulyýetiň prinsipleri, iňlis dilini okatmagyň maksady we wezipeleri, Türkmenistanyň orta mekdepleriniň I—X synplary üçin iňlis dili derisi boýunça okuw maksatnamasyna laýyklykda iňlis dilini öwretmegiň mazmuny hem-de usullary, bu ylmyň ösüşiniň esasy tapgyrlary dogrusynda giňişleýin durlup geçilýär.

Gollanmanyň ikinji bölümi ***“Diliň esasy bölümlerini öwretmek”*** diýlip atlandyrylýar. Bölümde okuwçylaryň sözleşiş endiklerini we başarnyklaryny kemala getirmekde iňlis diliniň fonetik, leksik, grammatik ulgamyny öwretmegiň meseleleri giňişleýin beýan edilýär.

Üçünji bölüm “*Sözleşşi öwretmegiň esasy görnüşleri*” diýen at bilen berlip, onda daşary ýurt dilini okatmakda sözleşşi işiniň görnüşleri bolan diňläp düşünmek, geplemek, okuw we ýazuw işleriniň tutýan orny dogrusynda durlup geçilýär.

Şeýle-de, işiň dördünji bölümi “*Mekdepde iňlis dili sapagyny guramak*” diýlip atlandyrylyp, onda iňlis dilini okatmagyň tapgyrlary, okuw prosesinde iňlis dili dersiniň orny, bilimleri, başarnyklary we endikleri barlamak hem-de bahalandyrmak, fakultatiw sapaklar, sapakdan we mekdepden daşary çäreler öz beýanyny tapýar.

Okuw gollanmasy ýazylanda hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň işlerinden¹ giňden peýdalanyldy.

Bulardan başga-da dürli döwürlerde daşary ýurt dillerini okatmagyň usulyýeti dersi bilen gyzyklanany alymlardyr hünärmenleriň ýazan ylmy eserleri, şol sanda alymlar G.W.Rogowanyň², Ý.I.Passowyň³, I.A.Zimnyáýanyň⁴, iňlis usulyýetçisi W.M.Riwersiň⁵ we başgalaryň ýazan işleri⁶ hem-de internet maglumatlary bu kitaby ýazmakda uly gollanma bolup hyzmat etdi.

¹Gurbanguly Berdimuhamedow. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007.

²Gurbanguly Berdimuhamedow. Eserleriň ýygyndysy. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007.

³Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan sagdynlygyň we ruhbelentligiň ýurdu. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007.

⁴Täze Galkynyş eýýamy. Wakalaryň senenamasy-2007-nji ýyl. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2008.

⁵Рогова Г.В. Методика обучения английскому языку. (iňlis dilinde.). - Л., 1975.

⁶Пассов Е.И. Основы методики обучения иностранным языкам. - М., 1977.

⁷Зимняя И.А. Психология обучения иностранным языкам в школе. - М., 1991.

⁸Riwers W.M. The Psychologist and the Foreign language Teacher. - Chicago London: The University of Chicago Press, 1969

⁹Вим И.Л. К вопросу о методах обучения иностранным языкам. // Иностранные языки в школе. 1974, №2.

¹⁰Занглигер В.Ф. Формирование иноязычного фонематического слуха на начальном этапе обучения английскому языку в средней школе. // Кандидат филологических наук. ... Автореферат канд. диссертации.-М., 1967.

¹¹Егоров Т.Г. Психология овладения навыком чтения.- М., 1953

¹²Данкен М.Х. Чтение на иностранном языке. // Методика преподавания иностранных языков за рубежом.-М., 1967.

¹³Аничков И.Е., Саакянц В.Н. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. – М., 1966.

¹⁴Соколов А.Н. Психологический анализ понимания иностранного текста.// Известия АПН РСФСР. - М., 1947.

Döwür geljekki mugallymyň okatmagyň usulyýetinden giň düşüňjä eye bolmagyny we onuň gazanan täze sepgitlerinden habarly bolmagyny talap edýär. Bu bolsa mugallymda eýýäm onuň talyplyk ýyllaryndaky nazary we amaly bilimleriniň esasynda kemala gelýär. Sebäbi iňlis dilini okatmagyň usulyýeti—mugallymçylyk mekdebinde berilýän bilimleriň ýygyndysy bilen mekdep tejribesiniň arasyndaky köpri wezipesini ýerine ýetiriji ylymdyr. Talyp usulyýeti öwrenmek bilen okuwyň aşadaky tapgyrlaryny geçýär:

1. Ýörite orta okuw jaýynyň, ýagny mugallymçylyk mekdebiniň okuw maksatnamasy esasynda amaly we nazary sapaklara gatnaşýar, ylym-bilim alýar.

2. Orta mekdepde okuw-terbiýe (pedagogika) tejribeçiligini geçýär. Talyp tejribeçilikde mekdep okuwçylaryna sapak berýär hem-de mekdepden daşary çäreleri geçirýär.

Usulyýetçi mugallymyň teklibi bilen onuň ýolbaşçylygy astynda talyp “Usuly iş bukjasy” (“Student’s Guide Book”) tutýar. Onda nazary sapaklarda ýazan leksiýalarynyň toplумы, amaly sapaklarda ýazan iş depderi, tejribeçilikde geçen sapaklarynyň meýilnamasy, sapak ýazgysy, görkezme esbaplar, didaktik (paýlamak üçin niýetlenen) serişdeler (soragnamalar, rebuslar, krosswordlar we ş.m) bolmalydyr.

Okuw-usuly edebiýatlar, çap edilen audiowizual (diňläp düşünmäge we görüp düşünmäge niýetlenen) serişdeler, tejribede toplanan okuw we köpçülik çäreleriniň ýazgysy “Student’s Guide Book” usuly iş bukjasynyň düzümine girýär.

Talybyň öwrenmeli obýekti ***“Iňlis dilini okatmagyň usulyýetidir”***, bu ylmyň predmeti bolsa iňlis dilidir¹.

Iňlis dili predmetini okadýan mugallymyň bu dersi döwrüň talaplaryndan ugur alyp, dünýä ülnülerine laýyk guramagy we bilim bermegi üçin ilki bilen daşary ýurt dillerini okatmagyň usulyýetiniň nazaryýeti bilen doly tanyş bolmagy hökmanydyr.

¹Рогова Г.В., Верецагина И.Н. Методика обучения английскому языку на начальном этапе в средней школе. - М., 1988.

Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. - Л., 1974.

I BÖLÜM

İNLIS DILINI OKATMAGYŇ USULYÝETINIŇ NAZARY ESASLARY

Usulyýet inlis dilini okatmagyň nazaryýeti hökmünde. Usulyýetde esasy düşüňjeler

Usulyýet okatmak hakyndaky ylymdyr. Ol “metodike” diýen grek sözünden gelip çykyp, “Belli bir işi maksadalaýyk ýerine ýetirmekdäki usullaryň jemi” diýmekligi aňladýar.

Jemgyýetde islendik ylym hem birden döremeýär. Çünki her bir ylmyň özüniň özboluşly ösüş taryhy bardyr. Özbaşdak ylym hökmünde başlangyç synplarda inlis dilini okatmagyň usulyýetiniň taryhy daşary ýurt dillerini okatmagyň usulyýeti bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr.

Ýeri gelende aýtsak, daşary ýurt dillerini okatmagyň usulyýeti ylmy meşhur lingwist alym, akademik Lew Wladimirowiç Şerba¹ tarapyndan esaslandyrylýar .

Belli bir anyk diliň, mysal üçin, inlis diliniň anyk pedagogik mümkinçilikleriniň, şertleriniň esasynda okadylmagyna degişli ylmy maglumatlar hususy usulyýet ylmynda öwrenilýär. Diýmek, daşary ýurt dillerini okatmagyň usulyýeti – umumy usulyýet, inlis dilini okatmagyň usulyýeti bolsa hususy usulyýetdir.

Pedagogik söhbetdeşlikde ýygy-ýygydan duş gelinýän “metodika” (usulyýet) adalgasynyň üç manysy bolup, olar şu aşakdakylardyr:

Birinjiden, “usulyýet” nazary kurs bolmak bilen, orta we ýokary okuw mekdeplerinde öwrenilýän okuw dersleriniň ady bilen baglanyşyklylykda ulanylýar: “Şu gün biziň soňky sapagymyz – “İnlis dilini okatmagyň usulyýeti”.

¹ *Шерба Л.В.* Преподавание иностранных языков в средней школе.- М., 1947.

Ikinjiden, okatmakda, bilim bermekde ulanylýan usullaryň ýygyn-dysyna laýyklykda mugallymyň işindäki usullaryň jemi hökmünde düşündirilýär: “Men halypamyň usulyny halaýaryn”.

Üçünjiden, özüne mahsus nazary esaslary, synag-tejribe bazasy, ylmy-barlag obýektleri bar bolan pedagogik ylym hökmünde orta çykýar: “Usulyýetiň öz aýratyn ylmy-barlag usullary bardyr”.

Daşary ýurt dilleriini öwretmegiň taryhynda usulyýet ylmy umu-my we hususy usulyýete bölünmegi bilen tapawutlandyrylýar. Daşary ýurt dillerini öwretmegiň usulyýeti – bu daşary ýurt diliniň materi-aly esasynda bilim we terbiýe bermegiň maksatlaryny, mazmunyny, serişdelerini we ýollaryny öwrenýän ylymdyr. Umumy usulyýetiň wezipesine dil materialyny saýlamak, seçip almak, hödürlemek, beýan etmek meselelerini çözmek girýär. Umumy usulyýet şol bir wagtyň özünde birnäçe dillere mahsus bolan meselelere seredip geçýär. Muňa mysal edip, görnükli alymlar A.A.Mirolýubowyň, I.W.Rahmanowyň we W.S.Setliniň redaksiýasy bilen çap edilen “Orta mekdeplerde daşary ýurt dillerini okatmagyň umumy usulyýeti”¹ diýen kitabyň görkezmek bolar. Bu işde iňlis, nemes, fransuz dilleriniň öwredilişiniň usulyýeti umumy esasyda derňew edilýär. Şoňa garamazdan, mugallym ady agzalan okuw gollanmasyndan belli bir dile degişli ähli kanunala-ýyklyklary we teklipleri tapmazlygy mümkin. Mysal üçin, işlikleriň dowamly zaman görnüşi (continuous) Günbatar Ýewropa dilleriniň içinde diňe iňlis diline mahsusdyr. Onuň tersine, atlaryň we sypatlaryň düşümler boýunça bilelikde üýtgemegi nemes dili üçin häsiýetlidir. Ýa-da üç sesden ybarat fonemalara – triftonglara diňe iňlis dilinde duş gelýän bolsak, burun çekimlilerine fransuz dilinde gabat gelinýär.

Hususy usulyýet belli bir dile mahsus bolan dil we gepleşik hadysalaryny öwretmegiň meselesi bilen iş salyşýar. Muňa mysal edip, professor G.W.Rogowanyň “Iňlis dilini okatmagyň usulyýeti”², S.F.Şatilowyň “Orta mekdeplerde nemes dilini okatmagyň usulyýeti”³

¹Миролюбов А. А., Рахманов И. В., Цетлин В. С. и др. Общая методика обучения иностранным языкам в средней школе. М., 1967

²Рогова Г. В. Методика обучения английскому языку. (На англ. яз.) Л., 1975

³Шатилов С. Ф. Методика обучения немецкому языку в средней школе. (На русском языке) М., 1986

diýen kitaplaryny görkezmek bolar. Bu işlerde iňlis we nemes dillerini öwretmegiň usullary barada aýratynlykda gürrüň gidýär.

Daşary ýurt dillerini okatmagyň usulyýetiniň çäklerinde ilkinji gezek türkmen dilinde ýörite orta hünärment mugallymçylyk mekdepleriniň talyplary üçin ýazylan bu okuw kitabyny iňlis dilini okatmagyň meseleleriniň derňeýändigini nazara almak bilen hususy usulyýet ylmyna degişli hasaplamak bolar.

Usulyýet ylmynyň ösmegi bilen taryhy (usullaryň taryhy), synag-tejribe, deňeşdirme usulyýeti ýaly birnäçe hususy usulyýetleriň dörandigini hem bellemek gerek.

Usulyýetde esasy düşüňjeler. Her bir ylmyň özüne mahsus düşüňjeler ýygyny bolýar. Başlangyç synplarda iňlis dilini okatmagyň usulyýeti bilen baglylykda daşary ýurt dillerini okatmagyň usulyýetinde kabul edilen esasy düşüňjeleriň birnäçesine seredip geçeliň:

1. Okatmagyň prinsipi.
2. Okatmagyň usuly.
3. Okatmagyň ulgamy.
4. Usul (tär).
5. Serişde.

Indi şu kategoriýalara aýratynlykda seredip geçeliň.

1. Okatmagyň prinsipi. Didaktiki prinsipler, usulyýetde hem uly orun tutýarlar. Emma muňa garamazdan, usulyýetiň özüne mahsus bolan prinsipleri hem bardyr. Sebäbi umumy didaktiki prinsipler daşary ýurt dillerini öwretmegiň ähli kanunalaýyklyklaryny aýdyň görkezip bilmeyär. Professor Ýefim Izrailowiç Passowyň¹ pikirine görä, usul — okuw döwründe öňde goýlan maksada tarap ugrukdyrylan hem--de sözleşiş işiniň görnüşleri bilen bagly ýörelgäniň ulgamydyr¹. Diýmek, ýörelgeler usuly şekillendirýärler. Okuwçylary terbiýelemekde hem-de bilim bermekde esas bolýan usuly kada-kanunlar ýörelge adalgasy bilen aňladylýar. Ýörelge düşüňjesi gös-göni okuw prosesini beýan edýän usuly hadysany aňladýar. Usul bolsa ýörelge ýygynyň jemidir.

¹Пассов Е.И. Основы методики обучения иностранным языкам. - М.,1977. С. 216.

2. Okatmagyň usuly. Daşary ýurt dillerini okatmagyň usuly diýip, daşary ýurt dillerini öwretmegiň amaly-tejribe, bilim berijilik, terbiýeleýjilik, kämilleşdiriş maksatlaryna ýetmegi üpjün edýän mugallym bilen okuwçynyň arasyndaky okuw işiniň jemine düşünilýär. Usul— metodos¹ diýen grek sözi bolup, “tälim usullarynyň ýygynyşy” ýa-da “tälimiň ugry” manylarynda ulanylýar.

Bularyň birinji manysy okatmagyň nazaryýetinde ulanylsa, (meselem: Okuwçylara sözleriň sözlemlerde ulanyş usullary ýa-da sesleriň aýdylyşlaryny öwretmek usullary), ikinji manyda okatmagyň usulyýetiniň taryhyna bagyşlanyp ýazylan eserlerde duş gelýär². Mysal üçin: daşary ýurt dillerini okatmagyň terjime usuly, göni (terjimesiz) usuly.

Diýmek, okatmagyň usuly — bu daşary ýurt dilleri boýunça okuw işiniň esasy düzümleriniň durmuşa geçirilmeginiň we onuň baş usuly wezipesiniň çözülmeginiň jemlenen modelidir.

3. Okatmagyň ulgamy. Umumy okuw prosesi ýeke-täk ulgam hökmünde göz önüne getirilýär. Okatmagyň ulgamy diýmek — dil materialyny saýlap almagy, okatmagyň maksadyny, görnüşini, mazmunyny we serişdelerini şertlendirýän belli bir usuly konsepsiýa gabat gelýän okuw döwrüniň umumy modelidir. Okatmagyň ulgamy belli bir lingwistik, psihologik, we usuly düzgünlere esaslanýar.

4. Usul. Bu onuň düzümi bölegidir. Her bir usul üçin belli ulgam häsiýetlidir.

5. Serişde. Usulyýet ylmynda “okatmagyň serişdesi” düşüncesine iki hili düşünmek bolar:

Birinjiden, okuwçylaryň okuw işleriniň görnüşi hökmünde. Mysal üçin: köp usulyýetçiler ýazuwy öwretmegi okatmagyň maksady däl-de, okatmagyň serişdesi hasaplaýarlar.

Ikinjiden, okatmakda ulanylýan mugallyma hem-de okuwça niýetlenen ähli materiallar. Mysal üçin: okuw kitaplary, gollanmalar, tehniki serişdeler, görkezme esbaplary we başgalar.

¹Педагогика. - М., 1983. С. 177.

²Рахманов И.В. Очерки по истории методов преподавания новых иностранных языков. - М., 1949.

Миролюбов А.А. История методики обучения иностранным языкам в СССР. // Доктор филологических наук.

... Автореферат докт. диссертации. - М., 1973.

Usulyýetiň ylmy-barlag usullary. Daşary ýurt dillerini okatmagyň häzirki zaman usulyýetinde birnäçe esasy we kömekçi ylmy-barlag usullaryň ulanylýandygyny görmek bolar. Olara şu aşakdakylary goşmak bolar:

1. Usuly edebiýatlary öwrenmek we olaryň tankydy derňewi.
2. Öňdebaryjy mugallymlaryň iş tejribelerini öwrenmek.
3. Synag-tejribe geçirmek.

Öz üstünde döredijilikli işleýän, ylmy-usuly iş alyp barýan talyp-lar we mugallymlar üçin bularyň hemmesi-de ähmiýetlidir. Şoňa laýyklykda, ady agzalan ylmy-barlag usullarynyň her biri barada aýratyn durup geçmegi makul bildik.

1. Usuly edebiýatlary öwrenmek we olaryň tankydy derňewi.

Biziň ýurdumyzda we onuň çäklerinden daşarda bar bolan usuly edebiýatlary öwrenmek we olaryň derňewi islendik ylmy işiň başlangyç pursaty hasaplanýar. Her bir usuly edebiýat ýa-da mesele öwrenilende, onuň taryhy bilen içgin gyzyklanmak zerur şertdir. Daşary ýurt dilleriniň öwredilişiniň taryhy we häzirki ýagdaýy baradaky edebiýatlaryň hataryna usulyýet boýunça okuw kitaplaryny, usuly gollanmalaryny, monografiýalaryny, makalalaryny, mekdepleriň okuw kitaplaryny we arhiw materiallaryny mysal getirmek mümkin. Islendik bir ylmy-barlag işi alyp barmak üçin usulyýet ylmy bilen ugurdaş ylmlaryň gazananlaryny öwrenmek hem peýdalydyr.

2. Öňde baryjy mugallymlaryň iş tejribelerini öwrenmek. Bu usul islendik ylmy-usuly barlagyň hökmany şertidir. Öňdebaryjy iş tejribäni öwrenmek bilen ylmy iş alyp baryjy usuly hadysalaryň obýektiv kanunalaýyklyklarynyň özara baglanyşygyna göz ýetirýär. Şeýle hem usuly nazaryýetiň dürslüğini we durmuşylygyny hödür-lenýän usullaryň nä derejede maksada laýykdygyny kesgitlemek bolýar. Her bir öňdebaryjy iş tejribe öwrenilende onuň jemlenilip, ul-gama salynmagy zerurdyr. Bu usul okuw-terbiýeçilik işleriniň çuňňur öwrenilmegi esasynda alnyp barylmaladyr. Tejribe öwrenilende we jemlenende mekdepleriň görnüşleri, olarda okuwlaryň geçirilişiniň şertleri hasaba alynmaladyr. Mysal üçin, adaty mekdeplerde, okuw dersleriniň daşary ýurt dillerinde okadylýan mekdeplerinde we daşary ýurt dillerini çuňlaşdyryp öwredýän ýöriteleşdirilen mekdeplerde okatmaklygyň şertleri deň däldir.

Amaly tejribäni öwretmekde we jemlemekde sapaklara hem-de sapakdan daşary işlere syn etmek esasy serişde hökmünde orta çykýar.

Öňdebaryjy iş tejribäni öwrenmegiň ýene-de bir görnüşi seminarlara, pedagogik okaýyşlara, maslahatlara gatnaşmak we olaryň materiallaryndan peýdalanmakdyr.

3.Synag-tejribe geçirmek. Daşary ýurt dillerini okatmagyň usulyýetinde iň bir möhümi ylmy-barlag usullarynyň biridir. Bu usul barada alymlar P.B.Gurwiniň¹, E.A.Ştulmanyň² ylmy işlerini aýratyn nygtap geçeliň.

Bu usul geçiriliş ugry boýunça üç topara bölünýär:

- a) okatmagyň maksatlaryna laýyklykda geçirilýän synag-tejribeler;
- b) okatmagyň mazmunyna laýyklykda geçirilýän synag-tejribeler;
- ç) okatmagyň şertine we usullaryna laýyklykda geçirilýän synag-tejribeler.

Synag tejribelerini mydama geçirmek hökman däl. Haçanda, derňemeli mesele jedelli bolan wagtynda bu usula ýüz tutulýar. Mysal üçin, okatmagyň maksatlaryny we mazmunyny kesgitlemekde synag-tejribe hökman däl. Emma okatmagyň usullary we has netijeli gönükmeleriň ulgamyny saýlap almakda welin synag-tejribäniň geçirilmegi zerurdyr. Onuň dowamynda ylmy işgär tarapyndan düzülen çaklama-gipoteza barlanyp görülýär. Synag-tejribe näçe köp uzaga çekse, ol şonça-da ynandyryjy bolýar. Emma ol okuw wagtyna päsgel bermeli däl. Synag-tejribe durmuşdan üzňe görnüşde geçirilmän, ol ylmy-barlaglaryň syn etmek, edebiýatlaryň derňewi, öňdebaryjy iş tejribesini öwrenmek hem-de jemlemek ýaly usullar we ýollar bilen utgaşdyrylyp alnyp barylmaladyr. Synag-tejribäniň üstünlikli geçirilmegi üçin şu aşakdaky şertleriň berjaý edilmegi maslahat berilýär:

— Synag-tejribe geçirilýän mекdepleriň, synplaryň okuw şertleriniň deň bolmagy.

¹Гурвин П. Б. Теория и практика эксперимента в методике преподавания иностранных языков. Владимир, 1980.

²Штульман Э. А. Основы эксперимента в методике обучения иностранным языкам. Воронеж. 1971.

— Deňeşdirilýän hem-de synag-tejribe amala aşyrylýan synplaryň okuwçylarynyň sanynyň, bilim derejeleriniň deň bolmagy.

— Mümkin boldugyça, synag-tejribäni ylmy işgäriň özüniň geçirmegi.

— Synag-tejribä gatnaşýan mugallymlaryň hünäriniň iş ussatlygynyň deň bolmagy.

— Mümkin boldugyça, synag-tejribä synplaryň we mugallymlar köpçüliginiň gatnaşmagy.

Synag we tejribe okuwy. Adyndan belli bolşy ýaly, synag okuwy ylmy gözlegleri alyp barýan mugallymyň öz pikiri, inisiatiwasy esasynda guralýar. Bu ýagdaýda mugallymyň ilkinji iş çaklamasy synag edilýär. Başgaça aýdanyňda, okuw döwrüni gowulandyrmak üçin ylmy işgäriň ilki başda esaslandyrylan çaklamasy synag okuwynyň netijesinde dogry ýa-da nädogry bolup çykýar. Emma tejribe okuwy mundan tapawutlydyr. Bu okuw ylmy işgäriň teklip eden usulyýeti boýunça, uzak wagtyň dowamynda köpçülikleýin okuwyň alnyp barylmagyny göz önünde tutýar. Diňe şu okuwyň üsti bilen synalyp görlerden soň, usuly maslahatlary beýleki mekdepleriň hem durmuşyna girizmek bolýar.

Bu ýokarda görkezilenlerden başga-da usulyýetiň gürrüň, test, interwýu ýaly goşmaça ylmy-barlag usullary bardyr. Bular usulyýetiň esasy ylmy-barlag usullaryna kömekçi bolup hyzmat edýär.

Soraglar we ýumuş:

1. "Usulyýet" sözüniň nähili manylaryny bilýärsiňiz?
2. Umumy we hususy usulyýet näme?
3. Usulyýetde esasy düşüňjeleri düşündiriň.
4. Usulyýetiň haýsy ylmy-barlag usullaryny bilýärsiňiz?
5. Synag-tejribe haýsy ýagdaýlarda we nähili maksat bilen geçirilýär?

Daşary ýurt dillerini okatmagyň usulyýetiniň ugurdaş ylymlar bilen arabaglanyşygy

Tebigat we jemgyýet hadysalary özara baglanyşykda bolup, üznüksiz gatnaşykda ösýär hem kämilleşýär. Hadysa we ders şol bir wagtyň özünde birnäçe ylymlaryň seljeriş-gözleg nokady bolup bilýär. Meselem, jemgyýetçilik hadysasy bolan dili lingwistika, psihologiýa, didaktiki ylymlary öz nukdaýnazaryndan öwrenýärler. Aragatnaşyk serişdesi bolan dili okatmagyň usulyýeti özüne ýakyn ylymlaryň gazanan üstünliklerinden gregini alýar, şol bir wagtda, daşary ýurt dilini okatmagyň usulyýetiniň häzirki zaman amaly-ylmy netijelerinden pedagogikanyň beýleki ugurlarynyň hem peýdalanjagy şübhesizdir.

Iňlis dilini okatmagyň usulyýetiniň aýratyn ylym hökmünde ösmeginde we kämilleşmeginde pedagogika, psihologiýa, lingwistika, didaktika ylymlarynyň ähmiýeti örän uludyr.

Usulyýetiň psihologik esaslary. Iňlis dilini okatmagyň usulyýeti psihologiýa bilen ikitaraplaýyn – sözleşiş psihologiýasy we pedagogik psihologiýa bilen berk baglanyşyklydyr. Ynsanyň sözleşiş lingwofiziologiýada (sözleşiş fiziologiýasynda) hem-de psiholingwistikada ylmy taýdan seljerilýär. Ähli dillerde sözleşiş dil serişdeleri we sözleşiş mehanizmleri esasynda ýüze çykýar.

Sözleşiş adam beýnisiniň hereketini dolandyryýan çylşyrymly ruhy pursatdyr. Beýniniň obýektiw hakykata akyl ýetirmeginde analiz-sintez etmegi esasynda birinji we ikinji duýduryş ulgamlary hereket edýär. Birinji duýduryş ulgamy eşidiş, görüş, ys alyş, tagam biliş we başga-da duýuş esasynda daşky dünýäni duýup bilmek mümkinçiligini açyp berýär. Ikinji duýduryş ulgamy bolsa, dil belgileri arkaly barlygy (hakykaty) umumylaşdyrmak esasynda iş alyp barýar. Birinji duýduryş ulgamy haýwanat dünýäsine hem degişli. Ikinji duýduryş ulgamy duýduryşlaryň duýduryşy bolup, söz arkaly berilýär. Sözleşişni fiziologik esasy ikinji duýduryş ulgamynyň işi hasaplanylýar. Adam ikinji duýduryş ulgamynyň üsti bilen “durmuşyň hojaýyny bolup başlaýar” diýip I.P.Pawlow belleýär. Ikinji duýduryş ulgamy birinji duýduryş ulgamy bilen üznüksiz baglanyşykdadyr. Olar bilelikde hereket edýärler. Eger-de olaryň özara gatnaşygy bozulsa, onda sözleşiş manysyz söz topbaktaryna öwrüler.

Usulyýetiň we psihologiýanyň baglanyşygy baradaky soragy ilkinji gezek 1940-njy ýylda W.A.Artyomow¹ orta atypdy. Şonda ol daşary ýurt dillerini öwretmegiň usullaryny dogry kesgitlemekde psihologiýanyň zerur materiallary we görkezmeleri berýändigini belläpdir.

Okuwçylaryň ýady, ünsi, duýgurlygy, olaryň bilimleri özleşdirişi, başarnyklarynyň we endikleriniň kemala gelşi baradaky soraglaryň ylmy taýdan işlenmegi usulyýetiň we psihologiýanyň arabaglanyşygyny barha ýakynlaşdyrýar. Daşary ýurt dillerini öwretmekde okuwçylaryň ýadyna uly orun degişlidir. Ýadyň gysga wagtlaýyn we uzak wagtlaýyn görnüşleri bolýar. Öwredilýän materiallar ilki gysga wagtlaýyn ýada düşýär, birnäçe gönükmelerde gaýtalanylandan soň, ol uzak wagtlaýyn ýada geçýär. Bu ýagdaý daşary ýurt dillerini öwretmegiň usulyýeti üçin has ähmiýetlidir. Psihologlar ýatda saklamagyň aşakdaky üç derejesini tapawutlandyryrlar: ýat tutmak, ýatda saklamak, ýatdan çykarmak. Ýat tutmagyň erkin we erkin däl görnüşleri duş gelýär. Daşary ýurt dillerini öwretmekde erkin däl ýat peýdalydyr. Erkin ýat tutmak daşary ýurt dillerini öwretmekde az ulanylýar. Diňe aýratyn sözleri, goşgulary, eserlerden parçalary erkin ýat tutup bolar. Erkin ýat tutmagyň netijeleligine şu şertler täsir edýär:

a) haýsy hem bolsa bir hereketiň ýerine ýetirilmegine bolan gyzyklanma; b) ýat tutulýan materialyň öňki öwrenilen material bilen deňeşdirilmegi; c) hereketiň aňly ýerine ýetirilmegi;

d) materialyň ýat tutulmagy netijesinde duýgynyň, mümkin boldugyça, köp görnüşleriniň gatnaşmagy.

Psihologia ylmynyň görkezişi ýaly, şu şertleriň berjaý edilmegi öwrenilýän materialyň ýatda saklanylmagyna ýardam edýär. Şonuň üçin hem daşary ýurt dilleriniň mazmunynyň anyklanmagynda, gönükmeleriň düzülmeginde we ulanylmagynda şu aýdylanlaryň ýerine ýetirilmegi zerurdyr. Okuw materialynyň ýatda saklanmagy üçin onuň ýatdan çykmagynyň öňi alynmalydyr. Psihologlaryň belleýşi ýaly, okuw materialy ýat tutulan dessine has çalt ýatdan çykyp başlaýar. Wagtyň geçmegi bilen bolsa, ýatdan çykamak birneme

¹Артемьев В. А. Экспериментальная фонетика и психология в обучении иностранному языку. «Ученые записки ИМГПИИЯ Т. I, 1940

gowşayar. Şoňa görä-de, täze okuw materialy görkezilen dessine, ony dürli duýgularyň (görşüň, eşidişiň we ses organlarynyň) üsti bilen köp sanly gönükmeleri ulanyp, yzygiderli gaýtalap durmak zerurdyr.

Şeýle hem psihologiya ylmy hödürilenilýän okuw materialyny kabul etmekde we ony özleşdirmekde haýsy duýgularyň esasy rol oýnaýandygyny kesgitleýär. Mysal üçin, eger-de dil sözleşşinde eşidiş duýgusy esasy orny eýeleýän bolsa, ýazuw sözleşşinde görüş duýgusy has möhüm hasaplanýar.

Psihologiýanyň usulyýet bilen bilelikde seredýän meseleleriniň ýene biri hem bilimler, başarnyklar we endikler hakyndaky düşüňjelerdir. Bilimleri ele almak diňe bir sözleşşiň görnüşlerini, grammatik gurluşly taýýar sözleşiş nusgalaryny, sözleri we olaryň manylaryny bilmegi aňlatman, eýsem janly gepleşikde ähli kadalaryň dogry peýdalanylmagyny göz önüne tutýar. Usulyýetde başarnyk diýlip, özüňde bar bolan bilimlerine we tejribäne daýanyp, okuw hereketlerini dogry ýerine ýetirip bilmek ukybyna aýdylýar. Eger-de başarnyklar awtomatik ýagdaýda gaýtalansa, onda olar endige öwrülýärler. Ýagny, endik aňly ýerine ýetirilýän hereketiň awtomatizasiýalaşan bölegidir. Başgaça aýdanyňda, endik gönükmeleriň üsti bilen awtomatizasiýalaşan başarnyklardyr. Şoňa görä-de, daşary ýurt dilini öwretmekde geçirilýän işler başarnyklaryň endiklere öwürilmegine ýardam etmelidir. Okuwçylaryň dil hakyndaky düşüňjeleri we başarnyklary, esasan hem, dil gönükmelerinde kemala gelýärler. Olaryň gepleşik başarnyklary bolsa, sözleşiş gönükmeleriniň ýerine ýetirilmeginde ösýärler. Umuman, okuw wagtynda dil hem sözleşiş başarnyklary we endikleri bir wagtyň özünde, aýrylmaz baglanyşykda döreýärler, ösýärler.

Daşky we içki sözleşiş. Sözleşşiň ses we harp taraplary onuň daşky tarapyny aňladýar. İçki sözleşiş – sözleşiş hereketiniň, eşidişiň, görşüň hem-de el hereketiniň gatnaşmagynda şekillenýär. Daşky we içki sözleşiş – sözleşşiň dinamik stereotipini emele getirýär. Stereotipleriň işlemegi dil serişdesi hökmünde sözleşiş mehanizmini hasyl edýär. Şonuň bilen baglylykda psihologik jähtden sözleşşi dilden tapawutlandyralyň. “Sözleşiş” düşüňjesi pikiriň şekillenmegini hem-de onuň beýan etmek usulyny bildirýär. Dil pikiri hasyl etmegiň

we beýan etmegiň serişdesidir. Psiholingwistikada pikiri beýan etmäge reproduktiv sözleşiş diýlip, oňa geplemek we ýazuw degişlidir. Beýan edilen pikiri (geplemegiň we ýazuwyň önümini) aňlamak re-septiw sözleşiş hasyl edýär. Pikiri beýan ediji we ony aňly kabul ediji ýeke-täk “kommunikant” ady bilen umumylaşdyrylýar.

Psiholingwistika ylmynyň meselelerini ylmy taýdan derňemekde professorlar L.S.Wigotskiniň, A.A.Leontýewiň, I.A.Zimnýaýanyň işlerini agzap geçmek zerurdyr.

Daşary ýurt dillerini okatmagyň lingwistik esaslary. “Daşary ýurt dilini okatmak” düşüňjesi daşary ýurt dilinde sözleşiş öwretmek diýen manyny aňladýar. Daşary ýurt dillerini öwretmegiň usulyýeti üçin “dil” we “sözleşiş” diýen terminleriň arasyny açmak möhümdir. Dil – bu adamlaryň arasyndaky gatnaşyk üçin zerur bolan dil serişdeleriniň we olary ulanmagyň düzgünleriniň ulgamydyr. Sözleşiş bolsa, şu dil ulgamynyň anyk aragatnaşyk prosesinde durmuşa geçirilmegidir. Şu ýerde dili we sözleşiş öwretmegiň düýbünden dürli düşüňjeler bolup durýandygy ýüze çykýar. Dili öwrenmek diňe şol diliň ulgamyny özleşdirmegi aňladýar. Bu dili aragatnaşyk serişdesi hökmünde ele almaklygy aňlatmaýar. Sözleşiş bilmek – şol dili aragatnaşyk serişdesi hökmünde awtomatizasiýalaşdyrylan derejede ulanyp bilmegi aňladýar. Diliň we sözleşişň birlikleri hem öz aralarynda tapawutlanýarlar. Eger-de diliň birlikleri harplar, fonemalar, morfemalar, sözler, sözlemler bolsalar, onda sözleşişň birlikleri hökmünde jümleleri we sözlemleri hasaplamak bolar. Sözleşişde bolsa şu belgileri ulanmagyň esasynda maglumat alyş-çalşygyny amala aşyrmak mümkinçiligi bardyr.

Dil diýlende, belli bir jemagatyň aňynda orun alan kodlardan (belgilerden) ybarat serişdeleriň hem-de olaryň ulanylyş kadalarynyň ýygindysyna düşünilýär. Diliň esasy wezipesi adamzat jemgyýetinde aragatnaşyk serişdesi bolup, ol belgileriň ulgamyndan ybaratdyr. Diýmek, dil—jemgyýetçilik, sözleşiş bolsa hususy hadysadyr. Dili diňe sözleşiş arkaly öwrenmek mümkin. Sözleşiş nusgasy daşary ýurt dilini öwretmekde esasy birlik hökmünde çykyş edýär. Ol diliň fonetik, leksik, grammatik taraplaryny utgaşdyrýar hem-de taýýar dil hadysasy hasaplanýar. Bu dil hadysasy sözleşişde bütewilikde öwre-

nilýär. Onuň düzümindäki kynçylyk döredýän birlikler aýry-aýrylykda dürli ýumuşlaryň ýerine ýetirilmeginde gaýtalanýar we berkidilýär.

Adamzat öz ömrüniň dowamynda kynçylyklaryň dürli görnüşlerine gabat gelýär, olary özüniň akyly, sabyr-takatlylygy bilen ýeňip geçýär. Daşary ýurt dillerini öwrenmekde gabat gelinýän kynçylyklary ýeňip geçip, sözleşiş işiniň görnüşlerini ele almak mekdep okuwçylarynyň durmuşynda duş gelinýän tebigy hadysadyr.

Öwrenilýän dil serişdesiniň birlikleri usulyýetçileriň nukdaý nazaryndan iki topara – özleşdirilişi kyn we ýeňil toparlara bölünýär.

Şu zatlary bilmezden, daşary ýurt dillerini öwretmegiň maksatlaryny, mazmunyny we usullaryny dogry kesgitlep bolmaz. Okuw materialynyň mazmuny kesgitlenende okuwçylaryň ene dilini we öwrenilýän daşary ýurt ulgamlarynyň diliniň arasyndaky meňzeşlikler we tapawutlar hem nazarda tutulmalydyr. Sebäbi daşary ýurt dilini öwrenmek prosesine okuwçylaryň ene diliniň hadysalarynyň oňyn we oňyn däl täsir edýänligi düşnükli. Okuwçylaryň ene diliniň ulgamy bilmeginiň daşary ýurt dillerini öwrenende oňyn täsir edişi sesli okamakda, işlikleriň zaman goşulmalaryny goşmakda we beýleki hadysalarda ýüze çykýar. Käwagtlar bolsa, okuwçylaryň ene dilindäki we öwrenilýän daşary ýurt dilindäki düzgünler, hadysalar biri-birine gabat gelmeýärler. Mysal üçin, iňlis we nemes dillerindäki artikller, perfekt, modal işlikler ýaly düşüňjeler türkmen dili üçin mahsus däl. Oňa garamazdan, okuwçylar daşary ýurt diliniň sözlemlerini ene dilindäki sözlemlere meňzeş edip düzmäge çalyşýarlar. Bu bolsa, köp sanly ýalňyşlaryň döremegine sebäp bolýar. Şu ýagdaýa usulyýetde ene diliniň daşary ýurt dilindäki sözleşme täsiri ýa-da interferensiýa diýlip at berilýär.

Daşary ýurt dillerini öwretmegiň didaktik esaslary. Didaktika — okatmagyň umumy nazaryýeti, usulyýet—anyk okuw dersini okatmagyň ylmy, lingwodidaktika anyk bir dili okatmagyň ylmy hökmünde tapawutlandyrylýar. Daşary ýurt dilini okatmagyň didaktik esaslaryny seljerenimizde ilki bilen, “Daşary ýurt dili” okuw dersiniň aýratynlyklaryny beýleki okuw derslerinden tapawutlandyrmagymyz gerek.

Mekdepde okadylýan ähli dersleri şertli ýagdaýda aşakdaky görnüşlere bölmek mümkin: ylmyň esaslaryndan sapak berýän okuw dersleri (himiýa, biologiýa, fizika, matematika, taryh, ene dili), terbiýe bermäge gönükdürilen okuw sapaklary (surat, aýdym, zähmet), dil ugrundan bilim berýän okuw dersleri (ene dili we daşary ýurt dili).

Mekdepde öwrenilýän “daşary ýurt dilini öwretmek”— bu dilde geplemek, diňläp düşünmek, okuw we ýazuw endiklerini hem-de başarnyklaryny ele almak diýmegi aňladýar. Diýmek, bu ders okuwçylara ylmyň gazananlaryny däl-de, daşary ýurt dilinde sözleşşi öwredýär. Umumy pedagogika mekdebiň maksatlaryny we wezipelerini, okatmagyň we terbiýe bermegiň syýasy ugurlaryny, mekdepde berilmeli bilimiň dürli basgançaklara laýyklykdaky görümini we mazmunyny kesgitleýär. Bu bolsa, usulyýet ylmy üçin örän möhümdir. Pedagogikanyň umumy görkezmelerinden ugur almak bilen usulyýet okadylmaly anyk ylmyň (daşary ýurt diliniň) maksatlaryny, mazmunyny we okatmagyň döwri baradaky meseleleri çözüýär. Pedagogikanyň bölümi hasaplanýan didaktika, umuman, okatmagyň mazmunyny, wagtynyň, ýörelgelerini, usullaryny we sapagyň nazaryýeti baradaky soraglary öwredýär. Edil şu wezipeleri usulyýet hem anyk okuw dersiniň (daşary ýurt diliniň) mysalynda ýerine ýetirýär. Umumy didaktika usulyýetiň materiallary esasynda öz ugurlaryny kesgitleýär. Usulyýet bolsa, öz gezeginde, didaktikanyň umumy düzgünlerinden peýdalanýar. Şu ýerde bir zady bellemek gerek. Didaktikanyň umumy düzgünleri, esasan hem anyk ylymlary okatmagyň materiallary esasynda işlenip düzüldür. Şoňa görä-de, bu umumy düzgünleriň we ýörelgeleriň (daşary ýurt dilini) öwretmegiň döwründe birnäçe özgerişlere duçar bolmagy mümkin. Didaktikanyň esasy ýörelgeleriniň biri okatmagyň terbiýeleýjilik ýörelgesidir. Emma bu meseleler heniz didaktikada we usulyýetde özüniň doly beýanyny tapmandyr. Daşary ýurt dillerini öwretmek, ylaýta- -da, ýaşlara dostluk, watançylyk, zähmet terbiýeleriniň berilmegine oňaly ýardam edýär. Bu okuw dersi okuwçylaryň pikirlenmesiniň, ýadynyň we ünsüniň güýçli ösmegine hem oňat şert döredýär.

Daşary ýurt dillerini öwretmegiň usulyýeti ýokarda görkezilenlerden başga-da filosofiýa, fiziologiýa, kibernetika ýaly ylymlar bilen hem berk

baglanyşyklydyr. Usulyýet öz ösüşinde şol ylymlaryň ýeten sepgitlerinden we gazanan ylmy üstünliklerinden durnukly peýdalanýar.

Soraglar we ýumuş:

1. Usulyýetiň pedagogika we didaktika bilen nähili baglanyşyandygyny gürrüň beriş.
2. Usulyýet bilen psihologiýanyň arabaglanyşygy nähili?
3. Usulyýetiň lingwistika bilen baglanyşygy nähili ýüze çykyar?

Iňlis dilini öwretmegiň usullary

Iňlis dilini okatmagyň usulyýetinde mugallymyň çagalara iňlis dilini öwretmekde peýdalanýan hem-de okuwçylaryň dil öwrenmekde ulanýan tärleriniň jemine *öwretmegiň usullary* diýilýär. Usullar şu okuw dersiniň häsiýetlerini nazara almak esasynda döredilendir.

Okatmagyň we öwretmegiň serişdesi hökmünde çykyş edýän usulyň mugallymyň hem-de okuwçynyň önünde goýýan wezipelerine seredip geçeliň:

1. Mugallymyň önünde goýulýan ilkinji wezipe onuň sapakda guramaçy hökmünde çykyş etmegidir. Onuň okuw döwründe okuwçylary täze temanyň mazmuny bilen tanyşdyrmagy hem-de düşündirmegi guramagy hökmandyr. Esasan hem, mugallym başlangyç synplarda iňlis dili sapaklaryny guramakda görkezme esbaplaryndan, oýunlardan ýerlikli peýdalanmak üçin irginsiz gözlegde bolmalydyr. Çünki ol okuwçynyň ýerine ýetirmeli wezipelerini, has takygy, olaryň täze tema bilen tanyşmagyny, şonuň esasynda-da dil we ýazuw ýumuşlaryny dogry hem dürs ýerine ýetirmekde türgenleşmegini, galyberse-de, geljekde, şolary özbaşdak peýdalanyp bilmegini guraýar. Sapakdan daşary (öý işi, özbaşdak işi) özbaşdak ýerine ýetirmeli işlerini guramak hem mugallymyň guramaçylyk wezipesine girýär.

2. Mugallym tälim-terbiýe berijidir. Mugallymyň indiki wezipesi guramyçydan öwredijä öwrülýär hem-de sapagyň maksadyny doly we talabalaýyk berjaý etmek üçin geçilmeli temany okuwçylara tanyşdyrýar, düşündirýär, öwredýär. Mugallym täze temany düşündirip duran pursady okuwçylaryň şol tema düşünip-düşünmändiklerini anyklap geçmeli. Şeýlelikde, mugallymyň ýene-de bir wezipesi ör boýuna galýar.

3. Mugallym umumy gözegçilik edýär. Ol sapagyň dowamynda okuwçylaryň dil ýa-da ýazuw ýumuşlaryny ýerine ýetirişlerine hem gözegçilik etmeli. Şeýle-de mugallym okuwçylaryň ýumuşlar bilen baglylykda grammatik serişdeleridir sözlük goruna degişli ýatdan çykaran ýa-da kynçylyk çeken pursatlarynda-da gaýtadan düşündirip geçmeli. Bu ýerde esasy maksat okuwçylaryň mugallymyň gözegçiligi astynda tanyşlyk, türgenleşik geçiren okuw materiallaryndan geljekde hem aňly-düşünjeli peýdalanyp bilmeklerinden ybaratdyr.

Ýeri gelende aýtsak, öwretmegiň tanyşlyk, türgenleşik, peýdalanmak usullarynyň her biriniň özüne mahsus häsiýetleri bardyr .

I. *Öwretmegiň tanyşlyk usuly.* Tanyşlyk usuly okuw materialyny öwretmekde ilkinji ädimdir. Dil birligini öwrenende okuwçy ilki bilen onuň aýdylyşyny anyk eşidýär ýa-da ýazuwda grafiki şekilini görýär. Onuň predmet, hadysa, hereket bilen bagly manysy we ulanylyşy bilen tanyşýar. Sözüň şekili, manysy, ulanylyşy – her bir leksik ýa-da grammatik birligi özleşdirmegiň başlanyşy diýmekdir.

II. *Öwretmegiň türgenleşik usuly.* Tanyşlykdan soňra öwretmegiň türgenleşik usulyna geçilýär. Okuwçylar okuw materialy bilen tanyşýan döwründe türgenleşige taýýarlyk görýärler. Türgenleşikde dilden we ýazuwdan ýerine ýetirilýän gönükmeleriň, ýumuşlaryň sanyna, hiline, güýçýeterlik derejesine aýratyn üns berilmelidir.

III. *Öwretmegiň peýdalanmak usuly.* Türgenleşikde okuwçylara berlen ýumuşlaryň ýerine ýetirilişini mugallym nazaryndan sypdyrmaly däldir. Ol okuwçylaryň işleýişlerine gözegçilik edip, gerek ýerinde ugrukdyrmalydyr, emma ýumşy synp tagtasyna ýazyp berip, “Alyň, göçüriň!” diýmeli däldir. Öwretmegiň peýdalanmak usuly okuwçylaryň ýumuşlary özbaşdak işläp, şondan peýdalanyp bilmeklerini gazanmakdan ybaratdyr. Mugallymyň gözegçilik etmeginde okuwçylaryň öz üstünde işlemegi hem-de özüniň ýalňyşyny özi tapyp, düzediş girizip gitmegi uly ähmiýete eýedir.

Inlis dilini okatmakda öwretmegiň usullary ýerine ýetirilýän pursady okuwçylaryň her biri şu aşakdakylary başdan geçirýär¹:

¹Рогова Г.В., Верещагина И.Н. Методика обучения английскому языку на начальном этапе в средней школе.- М., 1988. С. 77-86.

- 1) Okuwçy – tanyşýar, öwrenýär.
- 2) Okuwçy – türgenleşýär.
- 3) Okuwçy – öz üstünde işleýär.

Okatmagyň häzirki zaman usullary

**Türkmenistanyň Prezidenti
Gurbanguly Berdimuhamedow:**

— Milli bilim ulgamymyzyň dünýä ylym-bilim ulgamy bilen sazlaşýan we ata-babalarymyzyň asyrlaryň dowamynda sünnälän aň-düşünje, ruhy, ahlak, dünýägaraýyş, pelsepe gymmatlyklaryny özünde jemleýän aýdyň ýörelgesi bolmalydyr.

Mugallym sagdyn jemgyýetiň kemala gelmeginde, ýurduň galkynmagynda, ýaş nesliň ata Watanyňa, milletine wepaly bolup ýetişmegi ugrunda jan edýän, olaryň ýoluna ýagty yşyk saýýan adamdyr. Lukmandan başlap, uçarmana çenli, daýhandan başlap mugallyma çenli, gysgaça aýdanyňda, ähli hünärmenleri mugallymlar ýetişdirýärler. Bu barada hormatly Prezidentimiz: “Her bir ýurduň geljegi onuň ýaş nesli bilen baglanyşdyrylýar. Ýaş nesliň geljegi bolsa şol ýurduň mugallymlarynyň elindedir” diýip, belläp geçýär. Şu nukdaýnazardan, mugallymlar ylym-bilim ulgamynyň baş binýadydyr. Mugallymlar ýurduň geljekki ykbalynyň binagärleridir.

Mugallymyň esasy maksady jemgyýetde häzirki zaman dünýäsi bilen aýakdaş gidýän şahslary kemala getirmekden we olary giň dünýägaraýyşly edip ýetişdirmekden ybaratdyr.

Şunuň bilen baglylykda, Täze Galkynyş zamanasynyň terbiýeçileridir pedagoglary, şol sanda, iňlis dili mugallymlary okatmagyň dürli-dürli usullaryndan hem serişdelerinden peýdalanmak bilen, okuw işiniň netijeli bolmagy ugrunda ýadawsyz zähmet çekýärler. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedowyň ýolbaşçylygynda bilim ulgamynda iň häzirki zaman okuw tehnologiýalaryny ornaşdyrmak boýunça ägirt uly işler alnyp barylýar. Olaryň esasysy—bilim berýän edaralaryň ähli

başgançaklarynyň kuwwatly kompýuter we internet ulgamy bilen üpjün edilmegidir.

Multimediýa tehnologiýalarynyň inlis dili sapaklarynda ulanylmagy emeli sözleşiş gurşawyny döretmäge hem-de okuwçylaryň dil päsgeçiliklerini ýeňip geçip, sözleşiş işiniň görnüşlerini ele almakda başarnyklary we endikleri kemala getirmegiň täze mümkinçiliklerini açyp görkezýär.

Pedagogika ylmynda öwretmegiň birnäçe modelleri ulanylýar. Olara şu aşakdakylar degişlidir:

1. Passiw [işjeň däl] modeller, ýagny, okuwçy diňe görýär we diňleýär.

2. Aktiv [işjeň] modeller, okuwçy özbaşdak işleýär.

3. Interaktiw. Onda mugallym hem okuwçy bilelikde işleýär.

Okatmagyň interaktiw usulyny ýola goýmak bilim-terbiýe berilýän ýaş nesillerimiziň dünýägaraýşyny has giňeldýär. Olaryň pikirlenmek ukyplaryny, mesele çözmek başarnyklaryny, başgalaryň pikirleri boýunça özlerine baha berip bilmek endiklerini kämilleşdirýär. Has ygtybarlysy hem olaryň özara baglanyşygy bolan dünýäniň hiç bir meselede-de, hiç bir döwürde-de üzňelikde hereket edip bilmejekdigine göz ýetirmeklerine mümkinçilik döredýär.

Interaktiw usulda sapak geçilende, ol ilki bilen okuwçylaryň işjeňligini artdyrýar, düşüňjelerini giňeldýär. Ikinji bir tarapdan, olaryň özara baglanyşykly dünýä hakyndaky pikirlerini kämilleşdirmegi hem gözden sypdyрмаýar. Okuwçylaryň arasyndaky özara gatnaşyklary sazlaýar. Bu usulyň ýene bir özboluşly tarapy geçilýän temany geçmiş, häzirki döwür we geljek bilen baglanyşdyryp öwrenmegi amala aşyrmagyndadyr. Ol tema boýunça geçmişdäki maglumatlara, daş-töwerege parhsyz bolmazlygy gazanmaga ýardam edýär. Şeýle hem geljekde bu temany durmuşda ösdürmegiň ýollaryny salgy berýär.

Häzirki döwürde okuwçylara daşary ýurt dili bolan inlis dilini öwretmekde interaktiw usullaryň in köp ulanylýan görnüşleri şu aşakdakylardyr:

1. Akwarium.

2. Jübüt bolup işlemek.

3. Üç bolup hereket etmek.

4. Karusel.

5. Kiçi toparlarda işlemek.
6. Tamamlanmadyk sözlem.
7. Keşp boýunça oýunlar.
8. Belli orun tutmak.
9. Tegelek stol.
10. Krossword.
11. Wenna diagrammasy.
12. Klaster.
13. Dört burçly strategiýa.
14. Beýnä hüjüm.

Sapaklarda interaktiw usullaryň “Akwarium”, “Tegelek stol” ýaly görnüşlerini peýdalanmak üçin okuwçylary tegelenip oturtmak maslahat berilýär. Soňra olaryň önünde bir mesele goýulýar we olaryň her biriniň pikiri diňlenilýär. Ähli pikirler diňlenilenden soň, agzalan mesele boýunça dogry netije çykarylýar.

“Keşpler boýunça oýunlar”, “Belli orun tutmak” diýen usullar okuwçylaryň söz baýlygyny ösdürmekde uly mümkinçilikler döredýär, olaryň okuwa bolan höwesini artdyrýar. Okatmagyň täze usullaryndan peýdalanýan her bir mugallym öz sapagynyň meýilnamasyny, sapak ýazgysyny düzende özüçe täze usullary oýlap tapmagy başarmalydyr.

Dil öwretmegi işjeňligiň serişdeleri hökmünde, esasan, dil öwrenýänleriň şahsy mümkinçiliklerini açyp görkezýän hem-de mugallymlardan aktýorlyk ukyplaryny talap edýän keşplere girip oýnamak, gözleg tabşyryklary, köpçülikleýin ýerine ýetirilýän ýumuşlar we beýleki usullar hyzmat edýär.

Başlangyç synplarda inlis dilini okatmakda mugallymyň ulanýan usullarynyň ähmiýeti hem örän uludyr. Dili öwretmegi guramak, endikleri kemala getirmek we kämilleşdirmek mugallymyň saýlap alan usullarynyň üsti bilen amala aşyrylýar. Mysal üçin, “Maşgala” diýen tema öwredilende mugallym haýsy usullardan peýdalanyp biler? Kiçi ýaşly çagalar suratlaryň, oýunlaryň, hereketleriň üsti bilen düşündirilýän sapaklary has gowy özleşdirýärler. Mugallym çagalar bilen temany öwretmäge girişmezden ön olaryň maşgalalary hakynda öz ene dillerinde söhbetdeşlik geçirýär. Maşgalanyň çagalarynyň inlis

dilini öwrenmäge bolan garaýşyny öwrenmek mugallymyň işine gowy ýardam berip biler. Okatmagyň interaktiw usulyny ýerlikli ulanmak okuwçylaryň durmuşyny, içki pikirlerini, geljekki arzuwlaryny gowy öwrenmegi talap edýär. Şondan soň mugallym inlis dilinde “Maşgala” diýen tema degişli sözler bilen okuwçylary tanyşdyrmak işine başlaýar. Munuň üçin ilki bilen tema degişli sözleriň düzüminde bar bolan harplar, harp birikmeleri, hakynda oňat bilim we düşünje bermek zerur. Mysal üçin: “Maşgala” diýen temany öwretmek üçin *mother, father, sister, brother, family, large, house, home, housekeeper, doctor, teacher, grandmother, grandfather, pensioner, love, family friends, relative, niece, nephew, cousin* diýen ýaly birnäçe sözler öwredilýär. Sözler bilen tanyş edilmezden öň olaryň düzüminde bar bolan *th, sio, ie, ou, ph, un, ar, or* ýaly harp birikmeleri bilen tanyşdyrmak ýerlikli bolar. Soňra tema degişli sözleri mysal getirmeli. Indiki maksat okuwçylaryň sözleri berk özleşdirmeklerini we ony sözleýişde ulanyp bilmeklerini gazanyp bilmekden ybarat. Şeýlelikde, sözler bilen tanyşmak işine girişilýär. Sözler bilen tanyşdyrmak, olary okamagy, ýazmagy we aýtmagy öwretmek sapagyň maksady bolýan bolsa, onda ol mugallymdan köp işi talap edýär. Munuň üçin mugallym sözleri suratlaryň, oýunlaryň, aýdymalaryň we ş.m üsti bilen öwredýär. Ilki mugallymyň özi sözleri okap berýär we yzyndan okuwçylara okadýar. Taze öwrenilýän sözler bilen geçilen grammatik materiallara laýyklykda tema degişli sözlemler, sorag-jogaplar düzdürilýär. Mysal üçin: “*What is your name? What is your father’s name? What is your mother’s name? Is your family large? How many brothers and sisters do you have? Our family is large. I have a mother, a father, a grandmother, a grandfather, two sisters and three brothers. My sisters are pupils. My brothers are not pupils. They do not go to school.*” we ş.m soraglar hem-de olara berilýän jogaplar temanyň mazmunyny düzýär. Şunlukda, temany öwretmek üçin zerur bolan harplar, sesler, harp birikmeleri, sözler, söz birikmeleri, sözlemler öwredilenden soň mugallym temany dürli usullaryň üsti bilen kämilleşdirýär. Şeýlelikde, çagalarda “Maşgala” diýen temada gürrüň etmek, sorag-jogap alyşmak, testler ýazmak, sözlük diktantlaryny we pikirlerini degişli möçberdäki sözlemlerde beýan etmek endikleri kemala gelýär.

Usullaryň iň ygtybarlysy we has netijelisi okatmagyň interaktiw usulydyr. Şeýle hem dilden beýan etmek, görkezip okatmak, amaly işler bilen baglanyşdyrmak iňlis dili öwredilende peýdalanylyp bilner.

Interaktiw usuly çagalaryň akyly derejelerini kämilleşdirmeginiň we ýüze çykarmagyň iň ygtybarly usulydyr. Bu usul mugallym bilen okuwçynyň, okuwçy bilen okuwçynyň arasyndaky akyly alyş-çalşygyny ýola goýmagyň täridir. Jemläp alanymyzda, hemmetaraplaýyn ösen şahsyýeti kemala getirmekdir.

Çaganyň dünýä garaýşy, düşünjesi, akyly, duýgulary haýsy ýagdaýda çalt ösýärkä? Haýsy ýagdaýda ol özüni erkin, asuda, ynamly alyp barmaga uýgunlaşýarka? Şu soraglara okatmagyň interaktiw usuly ulanylanda jogap berse bolar. Sebäbi interaktiw usul çagalarda:

- özara gatnaşyklary sazlaşdyrýar;
- birek-birege düşünmegi ýola goýýar;
- öz ornuny kesgitlemäge ýardam edýär;

Olara:

- sorag bermegi;
- öz derejesini kesgitlemegi;
- gürründeşlikde özüniň dogry pikirlerini orta atyp bilmegi;
- üns berip diňlemegi, başgalara düşünmegi;
- beýlekileriň özüne düşünýändigini ýa-da düşünmeýändigini barlap görmegi (**meselem:** esasy pikirleri gaýtalamak ýa-da sözlerine teswirleme bermek arkaly)

- beýlekilerden maglumat alyp bilmegi;
- öz pikirlerini aç-açan beýan etmek we beýlekileriň pikirlerini duýgurlyk bilen kabul etmegi;
- köpçüligiň täsirinden çekinip, öz dogry pikiriňden dänmezligi;
- dogry pikirler orta atylanda, öz ýalňyşlaryna düşünmegi;
- beýleki ýoldaşlaryny sylamagy, gepleýäni gyzyklanma bilen diňlemegi;

- dürli görnüşli pikirlerden umumy we anyk netijä gelmegi;
- bütewi ýagdaýy döretmegi we toparlaýyn işlemegi;
- geln netijäni köpçülige düşündirip bilmegi;
- dürli ýagdaýlarda gürründeşlige girişmekligi;

- täsirli gepleşip bilmegi;
- jedelli ýagdaýlardan baş alyp çykmagy we ş.m öwredýär.

Mysal: Şu ýerde “Maşgala” diýen temany interaktiw usulda geçirmäge degişli ýekeje mysala seredeliň. Mugallym bir okuwçyny synp tagtasynyň önüne çykarýar. Gapynyň daşynda hem üç sany çagany goýýar. Ol synp tagtasynyň önünde duran okuwçynyň gulagyna synpdan bir okuwçynyň ejesiniň mugallymdygyny “*Maral’s mother is a teacher*” diýen ýönekeý sözlem bilen aýdýar. Indi gapynyň daşynda duran çagalaryň biri içeri çagyrylýar we tagtanyň önünde duran okuwçy onuň gulagyna eşiden maglumatyny habar berýär. Ol “*Maral’s mother works at school. She is a teacher*” diýip ýerine geçýär. Indiki gelen okuwça tagtanyň önündäki okuwçy “*She said Maral’s mother is a good teacher. She is a teacher of English*” diýýär we soňky gelene-de, “*Maral said that her mother is a teacher*” diýip önünde duran okuwça habar berýär. Soňra çagalaryň dördüsine-de eşiden sözlemlerini tagtada ýazmak tabşyrylýar (ýa-da mugallymyň özi ýazsa hem bolar). Mugallymyň aýdan sözlemi bilen tagtada ýazylan sözlemlerdäki tapawut seljerilýär. Oturan okuwçylar goşulan täze sözleri we pikirleri ara alyp maslahatlaşýarlar we ol babatda öz pikirlerini beýan edýärler. Diýmek, bu ýerde diňe bir dil öwredilmän, eýsem köpçüligiň arasynda ýaýraýan maglumatlaryň nä derejede üýtgeýändigine göz ýetirmek bolar. Bu bolsa çagalarda eşidilen dessine ynanmak däl, eýsem, ol hakynda pikirlenmek we degişli netije çykar-mak endigini terbiýelemekde hem ähmiýetli bolup biler. Şeýlelikde, tema degişli içki pikirleri we degişli sözleri we sözlemleri öwrenmek, berkitmek, şeýle hem okuwçylaryň özbaşdak pikirlenmek, pikirlerini beýan etmek endiklerini kämilleşdirmek bolar.

Inlis dili öwredilende, endikleri kemala getirmek diýlende, sözleýiş ýazuw we okuw endikleri, ýagny, amaly endikler göz önünde tutulýar. Kiçi ýaşly çagalarda endikleri kemala getirmekde aýdymalaryň, goşgularyň ähmiýeti örän uludyr. Mysal üçin: “Maşgala” temasy geçiri-lende şu aşakdaky bentleri ýatdan öwretmek peýdaladyr:

Mother, Father,
Sister, brother
Hand in hand
With one another.

This is our mother,
This is our father,
This is our brother, too.
This is our sister.
Oh, how much

I love you.
Good night, father!
Good night, mother! Your little son!
Good night, sister!
Good night, brother!
Kiss your little son!
Good night, sister!
Good night, brother!
Good night, everyone!¹

Şular ýaly goşgudyr aýdymlary köp öwretmek we yzygider gaýtalap durmak çagalaryň sözleýiş endiklerini kämilleşdirýär we temany çalt özleşdirmekde gowy netije berýär.

Okatmagyň ýörelgeleri we usullary

Asyrlaryň dowamynda müňläp pedagoglaryň teklipe eden kadakanunlary „didaktik ýörelge” ady bilen umumlaşdyrylyp, ylmy taýdan esaslandyryldy. Professor Ý.I.Passowyň sözleri bilen aýtsak: „Ýörelge—okuw prosesi diýlip atlandyrylýan binanyň esasydyr”. Diýmek, okuwyň guramaçylykly we sowatly alnyp barylmagy ýörelgeleriň many-mazmunyna, ähmiýetine düşünilip iş tutulmagyna bagly bolýar.

Ýörelge — „Esas bolýan ýol-ýörelge, kanun-kada“ diýmegi aňladýar.

Daşary ýurt dilini okatmagyň usulyýetindäki ýörelgeleri uly iki topara bölýärler:

I.Didaktik ýörelgeler¹. Ähli okuw derslerini okatmakda ulanylýan ýörelgelere didaktiki ýörelgeler diýilýär. Didaktikanyň gaza-

¹Английские стихи для детей. —М., 1986.

nan ylmy ýörelgelerinden daşary ýurt dilini okatmakda netijeli peýdalanylýar, şol bir wagtyň özünde okuw dersiniň aýratynlyklaryny nazara almak bilen usulyýetiň nukdaýnazaryndan seljerilip, okuw döwrüne laýyk işlenilip düzülýär. Daşary ýurt dilini okatmagyň didaktik ýörelgeleri şu aşakdakylardan ybaratdyr:

1. Terbiýeleýjilik ýörelgesi.
2. Nazaryýeti amalyýet bilen utgaşdyryp okatmak ýörelgesi.
3. Güýçýeterlik ýörelgesi.
4. Aňly özleşdirmek ýörelgesi.
5. Işjeňlik ýörelgesi.
6. Görkezijilik ýörelgesi.
7. Berk özleşdirmek ýörelgesi.
8. Şahsyň individual aýratynlygyna daýanmak ýörelgesi.
9. Yzygiderlilik ýörelgesi.

Daşary ýurt dillerini öwretmekde didaktik ýörelgeleriň ulanylyşynyň özboluşly aýratynlyklary bardyr. Şol sebäpli ýokarda agzalan ýörelgeleriň her biriniň üstünde aýratynlykda durup geçmek maksada laýykdyr.

1. Terbiýeleýjilik ýörelgesi. Okuw işinde daşary ýurt dilleriniň serişdeleriniň üsti bilen okuwçylara terbiýe bermek möhüm wezipeleriň biridir. Terbiýe bermek daşary ýurt dili sapagynyň mazmuny we sapakda ulanylýan iş usullary bilen kesgitlenilýar. Okuw kitaplarynyň we gollanmalarynyň tekstleri, gönükmeleri, didaktik materiallar mazmunly we terbiýe beriji häsiýetde bolmalydyr. Mugallymyň dünýägaraýşy, özüni alyp barşy, onuň daşary ýurt dilinde erkin gepläp bilmegi, owadan we ýalňyşsyz ýazyp bilmegi okuwçylara uly täsir edýär we dili öwrenilýän ýurduň taryhyny, medeniýetini, edebiýatyny öwrenmäge höwes döredýär.

2. Nazaryýeti amalyýet bilen utgaşdyryp okatmak ýörelgesi. Daşary ýurt dillerini öwretmekde nazaryýet bilen çenden aşa köp meşgullanmak ýa-da ony düýpgöter inkär etmek nädogrudyr. Biziň pikirimize görä, okuw işiniň, takmynan, 15-20% wagtyny nazaryýet, 80-85% wagtyny amalyýet eýelemelidir. Nazaryýeti beýan etmegiň

¹Основы дидактики. Под редакцией проф. Б.П.Есипова. М. «Просвещение», 1967. с.209 - 211

göwrümi, görnüşi we yzygiderliligi okuwçylaryň ýaş aýratynlygyna, düşündirilýan hadysanyň hiline (uly ýa-da kiçi, ýönekeý ýa-da çylşyrymly) baglydyr.

Ýokarda görkezilişi ýaly, daşary ýurt dillerini öwrenmekde esasy orun amaly gönükmelere degişlidir.

3. *Güýçýeterlik ýörelgesi.* Okuw bilen baglanyşykly ähli işleriň: hödürülenýan gönükmeleriň, düzmeleriň, dil hadysalarynyň, shemalaryň, tablisalaryň, tekstleriň, okuw esbaplarynyň, öý okuwy üçin kitapçalaryň, mugallymyň talaplarynyň (soraglary, düşündirişleri), daşary ýurt dilinde alnyp barylýan gürrüňleriň degişli synpyň okuwçylarynyň bilimlerine, endiklerine we başarnyklaryna, mümkinçiliklerine gabat gelmegi. Okuwçylardan talap edilýan işler has kyn ýa-da has ýeňil bolmaly däldir. Emma şu talap hemişe mugallymlar tarapyndan doly ýerine ýetirilmeyär. Daşary ýurt dilleri boýunça okuwçylaryň bilimleriniň, endikleriniň we başarnyklarynyň pes bolmagy şu ýörelgäniň talaplarynyň doly derejede ulanylmazlygy bilen düşündirilýär.

4. *Aňly özleşdirmek ýörelgesi.* Daşary ýurt dillerini öwretmekde şu ýörelgäniň mazmuny we ulanylyşy boýunça dürli pikirleriň bardygyny bellemek gerek. Aňly deňeşdirmе usulynyň tarapdarlary (Şebra L.W., Mirolýubow A.A.) bu ýörelgäni okuwçylaryň ene dili bilen baglanyşdyrýarlar. Olaryň pikirine görä, aňlylyk daşary ýurt diliniň hadysalaryny ene diliniň hadysalary bilen deňeşdirmek ýoly bilen amala aşyrylýar. Işjeň usulyň tarapdarlary Aniçkow.I.E., Gorelow.I.N., Nedýalkow.R.P. bolsa, okuwçylaryň ene dilini ulanman, daşary ýurt dillerini öwrenip boljakdygyny belleýärler.

Biziň pikirimizçe, daşary ýurt dillerini öwretmekde okuwçylaryň ene dilini giň derejede ulanmak ýa-da ony doly inkär etmek bolmaz. Dil materialyny aňly özleşdirmegiň esasy şerti okuwçylaryň daşary ýurt diliniň serişdeleriniň ýa-da ene diliniň kömegi bilen dil hadysalaryna düşünmekdir. Düşünmeklik dürli iş usullarynyň we dil serişdeleriniň kömegi bilen amala aşyrylýar. Okuw wagty geçirilýan ähli işleri okuwçylar düşünip ýerine ýetirmelidirler.

5. *Işjeňlik ýörelgesi.* Okuwçylaryň işjeňligi materialyň aňly özleşdirilmegine, daşary ýurt diline bolan höwese, gepleşik, okamak

we ýazmak boýunça öňde goýlan talaba, ulanylýan iş görnüşleriniň, usullaryň güýçýeterlilikine we dürli-dürlüliligine baglydyr.

Okuwçylaryň işjeňligi iki görnüşde ýüze çykýar: daşky işjeňlik we içki işjeňlik. Daşky işjeňlik okuwçylaryň dürli hereketleri: ellerini galdyrmagy, ýüz keşbini üýtgetmegi, soraglara jogap bermegi bilen kesgitlenýär. Içki işjeňlik bolsa, adatça, okuwçylaryň pikirlenmesi bilen baglanyşyklydyr. Pikirlenme gyzyklanmagyň we döredijilikli işlemegiň netijesinde döreýär.

Daşary ýurt dillerini öwretmekde okuwçylaryň içki işjeňligini gazanmak esasy wezipeleriň biri bolup durýar.

6. Görkezijilik ýörelgesi. Bu ýörelge köne we giň ulanylýan ýörelgeleriň biridir. Ilkinji gezek bu ýörelge belli çeh alymy Ý.A.Komenskiý tarapyndan işlenilip düzülýär we okatmakda ulanylýar.

Görkezijilik ençeme okuw derslerinde „Görkezip okatmak” manysynda diňe „görmek” düşüňjesi bilen baglanyşdyrylýar. Emma daşary ýurt dilini okatmagyň usulyýetinde bu ýörelge görüş we eşi diş duýgulary esasynda daşky we içki görkezijiligi aňladýar.

Okuwçynyň ene dilini tebigy, daşary ýurt dilini emeli ýagdaýda (daş-töwerekde bu dilde gepleýänlerden geplemeýänleriň agdyklyk etmegi bilen) öwrenilýändigini göz önünde tutanymyzda, görkezijilik ýörelgeleriniň has-da zerurdygyna göz ýetirýäris.

Okuwçylaryň diňläp düşünmegini ýeňilleşdirmekde mugallymyň sözleşşinden daşary diktoryň sesi hem okuwçylara diňletdirilýär. Mugallymlara auditiv tehnik serişdelerden diňe bir sapakda däl-de, eýsem, okuwçylaryň öýlerinde hem peýdalanmaklaryna ýeterli derejede üns bermek maslahat berilýär. Çünki dil serişdelerine düşünmek, berkitmek hem-de amaly ulanyp bilmek maksatlarynyň amala aşmagy görkezijilik ýörelgeleriniň çäklerinde ýüze çykýar.

Görkezijilik ýörelgesi iki topara bölünýär:

a) Daşky görkezijilik.

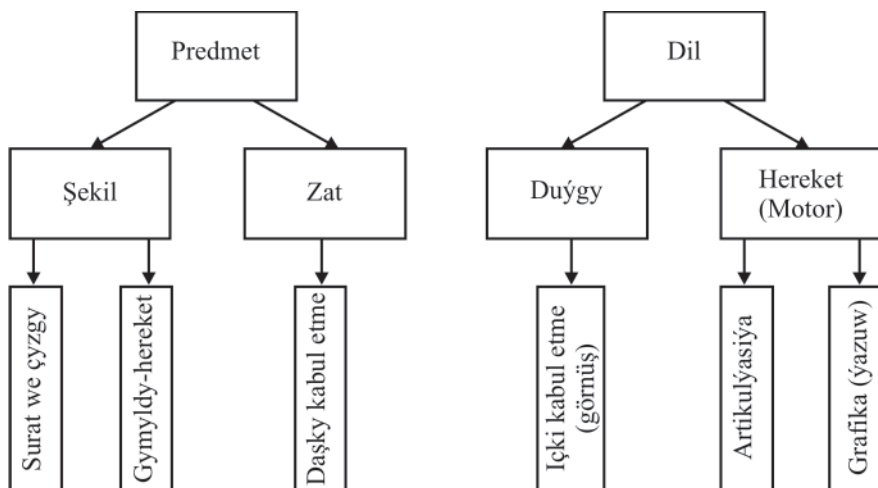
b) Içki görkezijilik.

Daşky görkezijilik edip bolýan zatlara laýyklykda suratlara, çyzgylara, herekete baglydyr.

Içki görkezijilik dil mümkinçiliklerinden gelip çykyp, sesi, harpy aýtmakdan başlap, tekstdäki mazmuna çenli bolan dil serişdelerinden ybaratdyr.

Okuw mahaly mugallymyň öwrenilýän okuw materialynyň aýratynlygyny okatmagyň tapgyry bilen baglanyşdyryp saýlamagy esasynda ders we dil bilen bagly görkezijilik utgaşdyrylyp ulanylýar.

Psiholog alym B.W.Belýaýewiň¹ görkezijilge degişi ylmy agtaryşlaryndan ugur alyp, usulyýetçi alym G.W.Rogowa² bu ýörelgäniň düşündirişini aşakdaky görnüşde hödürleýär:

7. Berk özleşdirmek ýörelgesi. Geplemegi, düşüniş okamak endiklerini we başarnyklaryny döretmegiň esasy şertleriniň biri dil hadysalaryny (fonetiki, leksiki, grammatiki) berk özleşdirmekdir. Okuwçylar dil hadysalaryna esaslanylýp, çalt we erkin geplemegi, tekstleri sözlüklü we sözlüksiz düşüniş okamagy başarmalydyrlar. Şu talaplary ýerine ýetirmek üçin okuwçylar dil hadysalaryny awtomatik ýagdaýda ulanmagy öwrenmelidirler. Dil materialyny berk özleşdirmek erkli we erksiz ýat bilen baglanyşyklydyr. Psihologlaryň aýtmagyna görä, daşary ýurt dillerini öwretmekde erksiz ýat has uly orun tutýar.

¹Б.В.Беляев. Очерки по психологии обучения иностранным языкам. – М: Просвещение, 1965, 85-стр

²Рогова Г. В. О принципах обучения иностранным языкам. «Иностранные языки в школе», 1974 № 6;

Şonuň üçin leksiki we grammatiki gepleşik endiklerini döretmek üçin erkli we erksiz ýady ýerlikli peýdalanylýp, mümkin boldugyndan sözleşiş bilen meşgullanmak zerurdyr.

Dil materialyny ýatda saklamagyň we ony gepleşikde ulanmagyň ýene-de bir şerti—zygyder gaýtalamakdyr. Geçilenleri gaýtalap durmak daşary ýurt dili dersiniň aýratynlygy bilen düşündirilýär. Gaýtalamak arkaly okuwçylaryň ýady täzelenýär. Dil materialy düşündirilenden soň, ol wagtal-wagtal berkidilip durulmalydyr. Dil materialy bir gezek düşündirilip, soňra berkidilmese, ol belli bir wagat geçenden soň okuwçylaryň ýadyndan çykýar. Şonuň üçin daşary ýurt dili mugallymy dil materialynyň hemişe gaýtalanyp durulmagyny üpjün etmelidir.

8. *Şahsyň individual aýratynlygyna daýanmak ýörelgesi.* Bu ýörelge daşary ýurt dillerini okatmakda ulanylanda, her bir okuwçynyň şahs hökmünde individual aýratynlyklary nazara alnyp, şonuň esasynda okuw döwrüniň guralmagy göz önünde tutulýar. Ýörelge şahsyň individual aýratynlyklaryna daýanmak bilen bir wagtyň özünde köpçülik bilen işlemegi hem inkär etmeýär. Psihologiýa ylmyndan mälüm bolşy ýaly, adamlaryň arasynda ekstrowertler hem-de introwertler bar.

“Ekstrowert” diýlende, söhbetdeşlige, gepleşmäge ymtylýan, açyk häsiýetli adamlara düşünilýär.

“Introwert” diýmek, onuň tersine, ýygra, çekinjeň, söhbetdeşlikden gaça durýan adamlaryň häsiýetiniň bir söz arkaly adylmagydyr.

Daşary ýurt dili öwredilende introwertleri sözleşiş gönükmelerini ýerine ýetirmäge, ekstrowertleri okuw we diňläp düşünmek başarnyklaryny we endiklerini ösdüriji ýumuşlary tabşyrmaga çekmeklik maslahat berilýär.

Didaktikanyň şahsyň individual aýratynlygyna daýanmak ýörelgesi mugallymyň önünde şu aşakdaky wezipeleri goýýar: her bir okuwçynyň häsiýetini, onuň gyzyklandyryýan ugruny, maşgala ýagdaýyny, kim bilen tirkeşýändigini, halamaýan zatlaryny anyklamak mugallymyň borjy bolup durýar. Meselem, sapakda dialog gepleşigini düzmekde şol okuwçy bilen bile kimi sözleşse çekmek psiho-pedagogik çäre hökmünde özüniň oňyn ýa-da erbet netijesini bermegi mümkin ýa-da paýlama görkezme serişdeleri berilýän wagty

okuwçylaryň her biriniň şahs hökmünde individual aýratynlygyna daýanylýar.

9. *Yzygiderlilik ýörelgesi*. Ýörelgeleriň içinde yzygiderlilik ýörelgesi daşary ýurt dilini okatmagyň usulyýetinde bütinleý başga manyny aňladýar. Ylmyň esaslaryny öwredýän matematika, fizika, himiýa, biologiýa ýaly derslerde bilimler yzygider beýan edilýär. Daşary ýurt dili okuw dersiniň bilimleriň ýygyndysyny däl-de, sözleşşi öwredýändigini ýatlasak, şu ýörelgäniň düşündirişi üçin artykmaçlyk etmez. Çünki daşary ýurt dili mugallymy dil materialyny yzygiderlilikde öwretmän, “sözleşiş üçin zerur” düzgünine laýyklykda hödürleýär. Meselem, I synpyň iňlis dili kitabyndan¹ mälim bolşy ýaly, iňlis diliniň elipbiýi yzygiderlilikde däl-de, dil sözleşşinde özleşdirilişine görä öwredilýär.

Dil birlikleriniň yzygiderli hödürlenmeýşi ýaly, dil hadysalaryndan gelip çykýan kadalaryň hem yzygiderlilikde berilmejegi düşnüklidir. Meselem, “artikl” düşünjesi sözleşiş üçin niýetlenen materiallarda duş gelýär, emma okuwçylar onuň nazary düşündirişinden habarly bolmaýarlar. Çünki nazary düşüňjeler, kadalar sözleşiş başarnyklarynyň we endikleriniň kemala gelmeginde okatmagyň kömekçi serişdesi hasaplanýar.

Daşary ýurt dillerini öwretmekde bu ýörelgäniň ähmiýeti has uludyr. Bu dersi görkezmän öwretmek mümkin däl. Sesleri dogry aýtmagy öwretmekde gep organlaryny görkezmezden, sözler düşündirilende, terjimesiz serişdeleri ulanmazdan, grammatik hadysalar düşündirilende we berkidilende tablisalary hem-de shemalary ulanmazdan, okamagy öwretmekde teksti okamazdan, gepleşiği öwretmekde tematik suratlary ýa-da suratlaryň toplumyny görkezmezden, ýazmagy öwretmekde tagta ýazyp görkezmezden, tehniki serişdelerden işjeň peýdalanmazdan, daşary ýurt dili sapagyny göwnejaý geçmek mümkin däl.

Görkezme esbaplary taýýarlamak, olary sapagyň maksadyna laýyklykda saýlap almak we ulanmagyň usulyýetini kesgitlemek möhüm wezipeleriň biri hasaplanýar.

¹ *Rejepow N. we başgalar*. Iňlis dili. I synp. Aşgabat – 2008.

II. Usuly ýörelgeler. Usuly ýörelgeler diýip, daşary ýurt dillerini öwretmek maksady bilen ulanylýan ýörelgelerine aýdylýar. Ýlmy çeşmelerde usuly ýörelgeleriň atlary, sany we mazmuny barada dürli pikirlerlere gabat gelmek mümkin¹. Usuly ýörelge öz gezeginde iki topara bölünýär: Umumy we hususy ýörelgeler. Umumy ýörelgelere şu aşakdakylar degişlidir:

1. Daşary ýurt dilini okatmagyň dil aragatnaşygyna gönükdirme ýörelgesi.

2. Sözleşşi tapawutlandyryp, dil serişdesini jebislikde öwretmek ýörelgesi.

3. Toplumlaýyn okatmak ýörelgesi.

4. Okuwçylaryň ene diline daýanmak ýörelgesi.

1. *Daşary ýurt dilini okatmagyň dil aragatnaşygyna gönükdirme ýörelgesi.* “Kommunikatiwlik” iňlis sözi bolup, hakyky maglumatlara esaslanyp, daşary ýurt dillerini öwretmegi aňladýar. Daşary ýurt dillerini diňe hakyky maglumatlaryň, gepleşikleriň esasynda öwretmegiň mümkin däldigini hem bellemek gerek. Şonuň üçin daşary ýurt dillerini hakyky maglumatlar, gepleşiklere esaslanyp öwredip bolmaýan ýagdaýlarynda okuwçylar (göz oňüne getirme) emeli maglumatlara, gepleşiklere ýüzlenýärler. Daşary ýurt dillerini öwretmek maksady bilen geçirilýän ähli işler: leksiki we grammatiki materialy düşündirmekde we berkitmekde ulanylýan gönükmeler, tematik gürrüňler, mugallymyň soraglary, okuwçylaryň jogaplary hakyky habarlar, gepleşikler, okuwçylaryň durmuşy bilen baglanyşykly bolmalydyr. Mysal üçin, „Maşgala“ diýen tema geçilenden soň, okuwçy diňe bir Ataýewiň maşgalasy barada gürrüň etmek bilen çäklenmän, eýsem öz maşgalasy barada hem gürrüň etmegi başarmalydyr. Diýeliň, okuw kitaplarynyň tekstlerinde haýsy-da bolsa bir topar, mekdep, şäher, oba barada gürrüň gidýär. Okuwçy diňe şol tekstiň mazmunyny gürrüň edip bermek bilen çäklenmeli däldir. Ol öz ýaşaýan şäheri, obasy, okaýan mekdebi barada hem gürrüň edip bermegi başarmalydyr.

Daşary ýurt diliniň ähli grammatiki hadysalaryny, sözlerini we söz düzümlerini okuwçylaryň durmuşy bilen baglanyşdyryp, hakyky gepleşiklerde ulanyp bolýandygyny hem ýatdan çykarmaly däldiris.

2. *Sözleşşi tapawutlandyryp, dil serişdesini jebislikde öwretmek ýörelgesi.* Daşary ýurt diliniň hadysalaryny özleşdirmegiň üç derejesiniň (reseptiw, reproduktiw we produktiw) bardygyny bilmek zerurdyr. Diňlenende ýa-da okalanda kabul edilip düşünilýän hadysa *reseptiw dereje* diýilýär. Dil materialynyň okuw kitaplarynda berlişi ýa-da mugallymyň düşündirişi ýaly kabul edilip üýtgedilmän aýdylyp berilýän ýagdaýyna *reproduktiw dereje* diýilýär. Okuwçylaryň dil materialyny dürli şertlerde döredijilikli ulanyp bilýän ýagdaýyna *produktiw dereje* diýilýär. Reseptiw derejä başgaça işjeň däl dereje diýlip hem aýdylýar. Reproduktiw we produktiw dereje bolsa işjeň derejedir. Daşary ýurt diliniň ähli fonetiki, leksiki we grammatiki hadysalaryny deň derejede özleşdirip bolmaýandygyny bellemek gerek. Okuwçylar bir topar hadysalary reseptiw derejede, beýleki topar hadysalary reproduktiw derejede, üçünji topar hadysalary bolsa, produktiw derejede özleşdirýärler. Sözleşişde köp ulanylýan hadysalary okuwçylar reproduktiw, produktiw derejede, okalanda ýa-da diňlenende köp duş gelýän hadysalary bolsa reseptiw derejede özleşdirýärler. Şu nukdaý nazardan ugur alynsa, I—V synplarda geçilýän dil hadysalarynyň köpüsini okuwçylar reproduktiw, produktiw derejede VIII—X synplarda geçilýän dil hadysalaryň köpüsini bolsa reseptiw derejede özleşdirýärler. Dil hadysalarynyň nähili derejede özleşdirilmeginiň bilinmeginiň usuly häsiýeti uludyr. Sebäbi dil hadysalaryny düşündirmek we berkitmek üçin sarp edilýän wagt, gönükmeleriň sany, görnüşleri we mazmuny özleşdirişiň derejesine baglydyr. Reseptiw dereje üçin bir topar gönükmeler, reproduktiw dereje üçin bolsa başga bir topar gönükmeler ýerine ýetirilýär. Mysal üçin, reseptiw maksat bilen özleşdirilýän sözi, terjimesi bilen bilelikde okuwçy okuw kitabyndan ýa-da tagtadan göçürip ýazmak bilen çäklense, reproduktiw maksat bilen özleşdirilýän söz bilen bolsa sözlemler düzýär.

3. *Toplumlaýyn okatmak ýörelgesi.* Daşary ýurt dillerini öwretmegiň taryhyndan mälim bolşy ýaly, bu ýörelge ellinji ýyllaryň ikinji ýarymynda döreýär. Onuň döremegine „Иностранные языки в школе“ diýen usuly žurnalyň sahypalarynda daşary ýurt dillerini öwretmek babatynda göni usulyň tarapdarlary bilen grammatiki-

terjime usulyň tarapdarlarynyň (L.W.Şerba, I.W.Rahmanow) arasyndaky çekişmeler sebäp bolýar. Göni usulyň tarapdarlarynyň pikirine görä, daşary ýurt dilleri sözleýiş dili esasynda öwredilmeli. Bir hepde daşary ýurt dilinde mugallymy diňleýärler we gepleýärler. Olar ýalňyşsyz sözlemegi öwrenenlerinden soň, daşary ýurt dilinde tekstleri okamaga we ýazmaga başlaýarlar. Grammatiki-terjime usulyň esasyňy grammatiki düzgünleri, ýat tutmak, ene diliniň hadysalaryny daşary ýurt diliniň hadysalary bilen deňeşdirmek düzýär, daşary ýurt dilleri grammatika esasynda öwrenilýär. Mekdep şertlerinde diňe grammatiki ýa-da sözleýiş diline esaslanyp, daşary ýurt dillerini öwretmek gowy netije bermeýär. Şol sebäpli giriş kurslaryny uzaga çekdirmän, bir wagtyň içinde okuwçylara geplemegi, okamagy we ýazmagy öwretmek maslahat berilýär. Bir sagadyň dowamynda okuwçylar dürli iş görnüşlerini utgaşdyryp ýerine ýetirýärler: leksiki ýa-da grammatiki hadysalar bilen tanyşýarlar, teksti sesli ýa-da sessiz okaýarlar, temanyň meýilnamasyny ýazuw üsti bilen düzýärler ýa-da şol meýilnama boýunça gürrüň taýýarlaýarlar.

Şu ýörelgäniň talabyna laýyklykda, dil materialy dilden we ýazuw üsti bilen özleşdirilýär, eşiðiş, sözleýiş, okaýyş we ýazuw endikleri we başarnyklary parallel ýagdaýda ösdürilýär.

4.Okuwçylaryň ene diline daýanmak ýörelgesi. Bu ýörelge iň gadymy we iň jedelli ýörelgeleriň biridir. Okuwçylaryň ene dilini hasaba almak we oňa daýanmak meseleleri boýunça şu güne çenli belli bir pikir iň ýokdugyny bellemek gerek. Usulyýetçi alymlaryň okuwçylaryň ene diline bolan garaýşyny nazarda tutup, olaryň haýsy usulyň tarapdarydygyny kesgitlemek mümkin. Eger-de haýsy-da bolsa bir usulyýetçi daşary ýurt dillerini öwretmekde okuwçylaryň ene dilini düýpgöter inkär edýän bolsa, onda ol göni usulyň tarapdarydyr. Eger-de mugallym okuw döwründe diňe grammatiki hadysalary deňeşdirmek we tekstleri okadyp terjime etdirmek bilen meşgullansa, onda ol grammatiki terjime usulyň tarapdarydyr.

Okuw döwründe okuwçylaryň ene dilini doly inkär etmegiň ýa-da tersine, daşary ýurt dili sapagyny ene dili sapagyna öwürmegiň nädogrudygyny hemmelere düşnükli. Ýöne bir zady ýatdan çykarmaly däl. Ene dilini sapakda ulanmazlygy başarsakda, okuwçylaryň ene dilinde pikirlenmezligini gazanyp bolmaýar. Şonuň üçin hem ene diliniň

oňyn we oňyn däl täsirini ýerlikli peýdalanmagy başarmalydyrys. Ene diliniň oňyn däl täsirine *interferensiýa* diýilýär. Daşary ýurt dillerini öwretmekde ene diliniň oňyn täsirine bolsa *transfer* diýilýär.

Okatmakda mugallymlaryň wezipesi transferi giňden ulanmak we interferensiýa garşy göreşmekdir. Ene diliniň oňyn ýa-da oňyn däl täsirini iki diliň hadysalaryny deňeşdirip, hasaba almak arkaly anyklap bolar.

Aşakdaky ýagdaýlarda okuwçylaryň ene diline daýanmak mümkin:

- Dil materialyny saýlap almakda we ony ýerleşdirmekde;
- Gönükmeleri toparlara bölmekde;
- Täze materialy düşündirmekde;
- Gepleşiğiň mazmunyny taýýarlamakda;
- Gönükmeleri ýerine ýetirmekde.

Dil materialyny saýlap almak we ony degişli yzygiderlilikde ýerleşdirmek okuw kitaplarynyň awtorlaryna baglydyr. Okuw kitaplarynyň awtorlary her synpyň okuwçylarynyň güýçýeterlilikine, iki diliň aratapawutlaryna garap, dil materialyny saýlap alýarlar we ýerleşdirýärler. Olar dil materialyny saýlap almakda we ony yzygiderli ýerleşdirmekde okuwçylaryň bir wagtyň özünde köp kynçylyklara duş gelmezligini gazanmak üçin çalyşýarlar.

Her bir daşary ýurt dilini özleşdirmek üçin degişli gönükmeleri ýerine ýetirmek zerurdyr. Gönükmeler toparynyň sany, göwrümi we mazmuny özleşdirilýän dil hadysasynyň häsiýetine uly ýa-da kiçidigine, ýönekeý ýa-da çylşyrymlydygyna, ene diliniň hadysasy bilen deň gelýändigine ýa-da deň gelmeýändigine baglydyr.

Daşary ýurt diliniň täze dil hadysalaryny, adatça, okuwçylara ene dilinde düşündirmek maslahat berilýär. Fonetiki we grammatiki düzgünler türkmen dilinde berilmelidir we ýat tutulmalydyr. Düzgünler gysga, ýönekeý we nusga görnüşinde bolmalydyr.

Okuwçylar ene dilinde nähili gürrüň edýän bolsalar, daşary ýurt dilinde hem edil şonuň ýaly gepleşmäge çalyşmaly. Ýöne degişli bilimleriň, endikleriň we başarnyklaryň bolmanlygy sebäpli daşary ýurt dilinde geplemek hemmelere başartmaýar. Şonuň üçin daşary ýurt dilinde ediljek gürrüňiň mazmunyny, ozaly bilen ene dilinde taýýarlap, soňra ony daşary ýurt diline terjime edip, gürrüňi taýýar-

lamak maslahat berilýär. Gürrüňler ýönekeýden çylşyrymla geçmek düzgüni esasynda düzülmelidir. Gürrüň sözlemleri ilki 2-3 agzadan köp bolmaly dälär.

Terjime gönükmeleriniň iki görnüşi bardyr: daşary ýurt dilinden ene diline terjime etmek gönükmeleri we ene dilinden daşary ýurt diline terjime etmek gönükmeleri. Terjime gönükmeleri sözleri berkitmekde, tekstleri terjime etmekde, gepleşiğiň mazmunyny düzmekde ulanylýar. Grammatiki hadysalary özleşdirmekde terjime gönükmeleriniň orny uly dälär.

Hususy ýörelgelere şu aşakdakylar degişlidir:

1. Sözleşiş nusgalary esasynda daşary ýurt dilini öwretmek.
2. Dil gönükmelerini sözleşiş başarnyklary bilen utgaşdyrmak.
3. Sözleşiş işiniň görnüşleriniň özara baglanyşygy.
4. Okatmakda dil sözleşişiniň öňürtmegi.
5. Daşary ýurt dilinde tebigy sözleşişe ýakynlaşmak.
6. Okatmagyň başlangyç döwrüni çaltlaşdyrmak.

Daşary ýurt dillerini okatmagyň usulyýet ylmynda hususy ýörelgeler M.W.Lýahowiskiniň ylmy garaýyşlary esasynda hödürlenilýär.

Birinji ýörelge, adyndan mälüm bolşy ýaly, daşary ýurt dili taýýar sözleşiş nusgalary esasynda öwredilýär. Mysal üçin, „I have a pen “ taýýar sözleşiş nusgasyny alyp göräliň. „You have a pen, I have a book “ sözleri täze leksik birlikleriň esasynda taýýar sözleşiş nusgalarynyň kömegi bilen öwredilýär. Usuly düzgün: sözleşiş nusgasy tanyş, sözler täze ýa-da sözler tanyş, sözleşiş nusgasy täze. Bularyň ikisiniň hem täze bolmagy usuly kada laýyk gelmeýär. Mugallym şu ýörelgä laýyklykda, nätanyş hadysany hödürlemeli.

Hususy ýörelgeleriň *ikinjisi* dil gönükmelerini sözleşiş başarnyklary bilen utgaşdyrmak meselesi bilen baglanyşyklydyr.

Dil hadysalaryny öwrenmek garaşylýan ýörite maksat bolman, daşary ýurt diliniň sözleşişini amaly ele almak zerurlygyna tabyn serişde hasaplanylýar. Hut şonuň üçinem okuw döwründe bu ýörelgäniň ulanylyşyna aýratyn ähmiýet bermek gerek.

Sözleşiş işiniň görnüşleriniň özara gatnaşygynyň meseleleri nobatdaky hususy ýörelgeleriň birinde seljerilýär. Daşary ýurt dilini okatmakda geplemek, diňläp düşünmek okuw we ýazuw biri-biri bilen

aýrylmaz baglanyşykly sözleşiş işiniň görnüşleridir. Okuwçy geplemekde ulanan birliklerini diňläp hem-de okap düşünýär, ýazuwda peýdalanylýar. Okalan teksti okuwçy diňläp düşünmegi başaýar. Geplemekde öwredilen okuw materialy okuwda we ýazuwda berkidilýär. Duýgularyň dördüsiniň hem sözleşiş işine gatnaşdyrylmagy bu prinsipe laýyk hasaba alynýar.

3. *Dil sözleşişini öňürtmek ýörelgesi.* Okatmakda dil sözleşişini öňürtmek ýörelgesi—diýmek, tekst okalmazdan öň, şol tekstde duşgelyän sözleri ýa-da grammatiki hadysalary okuwçylaryň bir ýa-da birnäçe sagat önünden dilden özleşdirmegini aňladýar. Dil hadysalaryny aňladýan serişdeleri dil sözleşişinde öňürdip öwretmek boýunça dürli pikirleriň bardygyny bellemek gerek. Dilden öňürtmekligiň möhleti ýarym sagatdan ýarym ýyla çenli kesgitlenilýär. Mysal üçin, I synpyň inlis dili okuw kitabyňyň ilkinji sapaklary giriş sapagyna bagyşlanýar. Şol giriş sapaklarynyň dowamynda okuwçylar okamaýarlar we ýazmaýarlar. Okuwçylar inlis dilinde ilkinji dil sözleşişini öwrenýärler. Olar „Adyň näme?“, „Bu kim?“, „Bu näme?“, „Bu mekdepmi?“, „Kim mekdebe barýar?“, „Aman mekdebe barýarmy?“, „Aýna ulumy?“ diýen soraglara dilden jogap bermegi öwrenenden soň, okamaga we ýazmaga başlaýarlar. Dilden okatmak ýörelgesiniň talaplaryna laýyklykda, sapakda giçirilýän işleriň 90—95% dilden ýerine ýetirilýär.

Daşary ýurt dilini ene dilini bilşi ýaly bilýänleriň sözleşişinde hem bütinleý meňzeşligiň bolmaýandygy mälimdir. Özge dilde gepleýänleriň, ylaýta-da, sesleriň aýdylyşyndaky tapawutlary mese-mälim bildirýär. Hatda sözleşiş işiniň beýleki görnüşlerinde hem şeýle aýratynlyk ýüze çykýar. Şu nukdaý nazardan, okuwçylaryň daşary ýurt diliniň başarnyklary we endikleri şol dile, takmynan, meňzeş boljakdygy anyk faktdyr. Şeýle ýagdaýda, öz-özünden sorag ýüze çykýar: Onda daşary ýurt dili öwredilende, nähili ses aýdylyşyny öwretmek gerek? Usulyýet ylmynda bu meselä şeýle çemeleşilýär: daşary ýurt dili öwredilende şol dildäki sesleriň aýdylyşyna, takmynan, ýakynlaşmak wezipesi ör boýuna galýar. Eger-de diliň fonetik hadysasy many özgertmäge sebäp bolýan bolsa, (meselem, inlis sözüniň ahyrynda (auslaut) dymyk çekimsiziň açyga öwrülip aýdyl-

magy) bu ses hökmany şertde hasaplanýar. Sözüň başga böleklerinde (anlaut, inlaut) gelende, olara aýratyn ähmiýet berilmeýär. “Daşary ýurt dilinde tebigy sözleşse ýakynlaşmak” ýörelgesi okuwçylaryň dil päsgelçiliklerini ýeňip geçmeginde ajaýyp mümkinçilik döretmelidir.

Hususy altynjy ýörelge. “Okatmagyň başlangyç döwrüni çaltlaşdyrmak” okatmagyň mazmuny bilen berk baglanyşyklydyr. Başlangyç tapgyrda sözleşşiň görnüşleriniň her biri bilen baglanyşykly başarnyklaryň we endikleriniň kemala gelmeginde berilýän okuw sagatlaryna, usuly jähtden sowatly düzülen okuw kitaplaryna hem-de mugallymyň usuly tejribesine daýanylýar.

Soraglar we ýumuş:

1. Okatmagyň ýörelgeleri diýip nämä aýdylýar?
2. Okatmagyň ýörelgeleri näçe topara bölünýär?
3. Nähili didaktik ýörelgeleri bilýärsiňiz?
4. Nähili usuly ýörelgeleri bilýärsiňiz?
5. Didaktik we usuly ýörelgeleriniň tapawutlaryny aýdyp beriň.

Iňlis dilini okatmagyň maksady we wezipeleri

Her bir maksat zerurlyk sebäpli ýüze çykýar. «Iňlis dili predmeti mekdeplerde nämä maksat esasynda okadylýar?» diýen soraga okatmagyň amaly-tejribe, bilim berijilik, terbiýeleýjilik, kämilleşdiriş maksatlary esasynda diýip jogap bermek bolar.

Iňlis dilini okatmagyň maksatlary alymlar köpçüligi tarapyndan esasy üns merkezinde saklanylyp, häli-häzire çenli giňden ara alnyp maslahatlaşylyp gelinýär. XX asyryň 60-njy ýyllarynyň ahyryna çenli mekdeplerde iňlis dili dersi okatmagyň amaly-tejribe, bilim berijilik hem-de terbiýeleýjilik maksatlaryna laýyklykda okadylýardy.

Geçen asyryň 80-nji ýyllarynda bolsa okatmagyň üç maksadynyň üstüne „kämilleşdirmek“ maksady hem goşulýar. Bu düşünjäniň seljermesi rus usulyýetçisi professor Galina Wladimirowna Rogowa tarapyndan amala aşyryldy¹.

¹Рогова Г.В., Верещагина И.Н. Методика обучения английскому языку на начальном этапе в средней школе.- М., 1988. С. 23-37.

Şeýlelikde, iňlis dilini okatmak aşakdaky dört maksat esasynda amala aşyrylyp başlanyldy. Olar:

1. Amaly-tejribe maksady.
2. Bilim berijilik maksady.
3. Terbiýeleýjilik maksady.
4. Kämilleşdiriş maksady.

Amaly-tejribe maksady. Mekdepde iňlis dilini öwretmek maksatnama laýyklykda okuwçylaryň bu dili aragatnaşyk serişdesi hökmünde durmuşda ulanyp bilmegini aňladýar. Bu maksadyň dürs amala aşyrylmagyny gazanmak üçin „Dili amaly bilmek“ diýen düşünjäniň manysyna düşünmegimiz zerur. Munuň özi öwrenilýän daşary ýurt dilinde beýan edilýän sözleýşe düşünmegi hem-de öz pikirini şol diliň üsti bilen berip bilmegi aňladýar. Başgaça aýdylanda, olar berlen maglumata sözlüksiz, çylşyrymly maglumatlara sözlügiň kömegi bilen düşünmegi, şeýle hem dil we ýazuw maglumatlaryny iňlis dilinde düşündirmegi başarmalydyrlar.

Amaly-tejribe maksatlary amala aşyrmak bilen, mugallym okuwçylara bilim-terbiýe bermek işine uly goşant goşýar.

Iňlis dilini okatmakda ýazuw dili öwretmekligiň esasy serişdesi bolup, okuw we sözleýiş dilini ösdürmeklige ýardam edýär.

Çagalaryň dili öwrenip bilmek ukyplary olaryň özbaşdak işlemek, alan biliminden, dürli ýagdaýlardan döredijilikli peýdalanyp bilmek başarnyklaryny we endiklerini ösdürmek arkaly kämilleşdirilýär. Bu meselede maglumat edebiýatlaryndan, teksti özbaşdak öwrenmekden, terjime işlerinden, audio-wideo ýazgylaryndan, kompýuter tilsimatlarynyň mümkinçiliklerinden we beýlekilerden peýdalanmak oňyn netije berýär.

Umuman aýdylanda, okatmagyň amaly-tejribe maksady okuwçylaryň iňlis dilinde gepleşip bilmeklerini gazanmakdan ybaratdyr, has takygy, mekdebi tamamlandan soň okuwçylar iňlis dilini durmuşda we işde aňly-düşünjeli peýdalanyp bilmelidirler.

Bilim berijilik maksady. Iňlis diliniň bilim berijilik maksady iki ugurdan ybarat bolup, olaryň biri okuwçylaryň dil hakyndaky düşünjelerini kemala getirýän bolsa, beýleki biri ýaşlaryň dünýägaraýşynyň we gözýetiminiň giňelmegine ýardam edýär.

Birinji ugur boýunça iňlis dili ene dili we edebiýatyny deňeşdirmek arkaly dil dersleriniň umumy häsiýetleridir aýratynlyklary esasynda öwrenilýär.

Sözleşiş endikleridir başarnyklary, dil serişdeleri hakyndaky düşüňjeleri kemala gelen çagalar ene dilinden we beýleki derslerden öwrenenlerine daýanyp, diliň gurluş aýratynlyklaryny kesgitlemegi başaryrlar. Bular bolsa kiçi ýaşly mekdep okuwçylarynyň pikirlenmek başarnyklarynyň, akyl zähmetiniň, intellektual aň-düşünjesiniň, sözleşiş diliniň we medeniýetiň ösmegine itergi berýär.

Okatmagyň dili aragatnaşyga gönükdirmek ugry beýan ediljek pikirleri kesgitlemek başarnyklaryny ösdürmegi göz önünde tutýar. Käbir ýagdaýlarda (kitap arkaly öwrenilende) öwrenilýän maglumata girişmek, awtoryň beýan edýän pikirlerine düşünmek we okan zadyň mazmunyna anyk baha berip bilmek başarnyklaryny ösdürmek zerurdygy-da ýüze çykýar.

Iňlis dilini okatmaklygyň ikinji bilim beriş ugry, okuwçylary dili öwrenilýän ýurtlaryň medeni gymmatlyklary, taryhy, geografiýasy, ylmy, sungaty, ykdysadyýeti bilen tanyş bolmagyny üpjün edýär. Sonuň üçin hem iňlis dili dersi dürli dersara arabaglanyşyk usulynyda okatmaklygy amala aşyrmaga mümkinçilik döredýär. Okuwçylar dili öwrenilýän ýurtlaryň tanymal adamlarynyň durmuşyny öwrenmek arkaly şol halklaryň ýaşayyş durmuşy, taryhy wakalary, medeni ýadygärlikleri, tebigaty barada düşünje alýarlar. Daşary ýurtlaryň nusgawy we häzirki zaman ýazyjylarynyň eserlerinden bölekleri öwrenmek okuwçylara edebiýatdan alan bilimlerine daýanmaga we bilimlerini çuňlaşdyrmaga ýardam edýär.

Terbiýeleýjilik maksady. Hormatly Prezidentimiziň: „Ata Watanymyzyň geljegi bolan bilimli-terbiýeli, edepli, ýokary ahlakly şahsyýetleri kemala getirmek bilim ulgamynyň işgärleriniň, mugallymlaryň, biziň her birimiziň mukaddes borjumyzdyr” diýen sözlerinden ugur alyp, biz—bilim işgärleri mekdeplerde iňlis dilini okatmagyň terbiýeleýjilik we kämilleşdiriş maksatlary esasynda okuwçylaryň diňe bir sözleşiş endiklerini we başarnyklaryny kemala getirmek bilen çäklenmän, olaryň dünýägaraýşyny, pikirlenişini, intellektual aň-düşünjelerini, ahlak we gözelligi sypatlaryny hem ösdürmelidiris.

Dil maglumatlaryny hem-de sözleşiş endiklerini ösdürmek boýunça alnyp barylýan işleriň häsiýetli aýratynlyklary mekdep okuwçylarynyň kämil şahsyýet hökmünde terbiýelenmegine gönükdirilendir. Inlis diliniň serişdelerini (sözlük goruny, gramatiki we fonetiki gurluşyny), sözleşiş diliniň üsti bilen öwrenýän okuwçylaryň özbaşdak aňly-düşünjeli hereket edip we gepleşip bilmekleri möhüm meseledir.

Inlis dili mugallymlarynyň esasy wezipeleriniň biri okuwçylaryň özbaşdak bilimini artdyrmak işlerine höweslendirmekden ybarat bolup durýar. Inlis dilini öwrenýän çagalarda tertiplilik, maksada okgunlylyk, janypkeşlik, anyklyk, tutanýerlilik we işjeňlik ýaly oňyn häsiýetler kemala gelýär.

Şeýlelikde, inlis dili dersi öz mazmuny, okadylyş usullary we serişdeleri bilen okuwçylarda Watana bolan söýgi, dost-doganlyk, dogruçylyk, adamsöýümlilik we ynsanperwerlik häsiýetlerini terbiýelemekde çuň many-mazmuna eýedir.

Kämilleşdiriş maksady. Daşary ýurt dilini okatmagyň usulyýetinde täze kabul edilen kategoriýadyr. Usuly gollanmalaryň arasynda G.W.Rogowanyň we I.N.Wereşaginanyň bilelikde ýazan kitabynda kämilleşdiriş maksadyna degişli gysgajyk maglumatlaryň getirilendigini belläýmesek, bu maksat barada degerli usuly çeşmeleri tapýmak aňsat däl. „Orta mekdepleriň I—X synplary üçin inlis dili dersi boýunça okuw maksatnamasynda“ bu maksat barada düşündirişler terbiýeleýjilik maksady bilen birlikde birikdirilip berilýär¹.

Bu maksadyň ady pedagogikada meşhur bolan „Kämilleşdiriş usuly“ düşüňjesiniň çäklerinde usuly öýkünmäniň netijesinde kemala geldi. Elbetde, dil okatmakda şeýle atlandyrylýan usul ýok, emma bu adalga geçen asyryň 80-nji ýyllarynda „Daşary ýurt dilini okatmagyň kämilleşdiriş maksady“ ady bilen dördünji maksat hökmünde usulyýet ylmyna ornaşdyryldy. Bu maksadyň ady bilen bagly kämilleşdiriş düşüňjesi döwür bilen aýakdaşdyr. Çünki hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow „Ýaşlaryň biliminiň we hünär taýdan taýýarlygynyň Ýewropa standartlaryna gabat gelýän derejesine

¹Orta mekdepleriň I-X synplary üçin inlis dili dersi boýunça okuw maksatnamasy. (Türkmenistanyň Bilim ministrligi tarapyndan hödürilenen). - Aşgabat, 2007.

ýetilmegi bize jemgyýetiň kuwwatly sosial gatlagyny—milli intellektual elitasyny döretmäge, Türkmenistany dünýäniň ösen döwletleriniň birine öwürmäge mümkinçilik berer“ diýmek bilen, döwlet üçin türkmen şahsyýetiniň asylyly sypatlaryny özünde jemleýän kämil nesilleri ýetişdirmegiň zerurlygyny nygtaýar. Şu nukdaýnazardan, Täze Galkynyş eýýamynda türkmen jemgyýetiniň şahsyýet bütewiligini kemala getiriji akyly, duýgy, häsiýet, ahlak sypatlaryny kämil derejä galdyrmak daşary ýurt dilini öwretmegiň kämilleşdiriş maksadynyň önünde goýýan baş wezipesidir.

Şahsyýetiň kämillige ýetmeginde okuwçylaryň içki duýgusynyň hem-de meýil-arzuwlarynyň amala aşmagy üçin daşary ýurt dili sapaklarynyň üsti bilen olaryň özüne bolan ynamyny terbiýelemegiň möhümligi daşary ýurt dilini okatmagyň usulyýetinde ylmy esasyda subut edilendir. Netijede, daşary ýurt dilini öwrenmäge bolan içki (höwes) duýgular güýçlenýär hem-de okuw döwri doly mazmuna eýe bolýar. Psihologlaryň we pedagoglaryň belleýişleri ýaly, okuw döwrüniň dowamynda sözleşişde duş gelýän kynçylyklary—„dil päs-gelçiliklerini“ ýeňip geçmek okuwçylara öwredilen halatynda özüne ynamly, sagdyn pikirli, kämillage ymtylýan giň dünýägaraýyşly şahsyýetiň kemala gelmegini gazanmak mümkin. Okatmagyň kämilleşdiriş maksady okuwçylaryň intellektual, emosional duýgularynyň kämilleşmegine itergi berýän wezipeleri üstünlikli çözmegi bu maksadyň daşary ýurt dillerini okatmagyň maksatlarynyň arasyndan orun almagyna alyp geldi.

Iňlis dilini öwretmegiň mazmuny. Başlangyç synplarda iňlis dilini öwretmegiň mazmuny anyklananda, dil bilimine ýüzlenmezlik asla mümkin däl. Çünki “Iňlis dilini öwretmek düşünjesi”¹ iňlis dilinde sözleşiş öwretmek manysyny bildirýär. Elbetde, sözleşiş dil birlikleriniň (sesleriň, goşulmalaryň, sözleriň, söz düzümleriniň, sözlemleriň) esasynda gurulýar. Dil birlikleri bolmasa, sözleşişniň ýüze çykyp bilmeýegi öz-özünden düşnüklidir.

Iňlis dilini okatmagyň usulyýetinde dili hem-de sözleşiş tapawutlandyrmagy başarmak möhümdir. Daşyndan göräýmäge, dil birlikleri-de, sözleşiş serişdeleri-de şol birmeňzeş zatlar ýaly bolup

¹*Rivers W.M.* The Psychologist and the Foreign language Teacher. - Chicago London: The University of Chicago Press, 1969.

görüňýär. Dil birlikleri aragatnaşyk etmekde sözleýiş serişdeleri bolup hem hyzmat edýärler. Ýöne beýle diýilse, dil we sözleýiş birmeňzeş düşünjelerdir, sinonim sözlerdir, olaryň arasynda hiç hili tapawut ýokdur diýildiği dälir.

Dil adamzat döräli bári örän möhüm, has nepis we kämil aragatnaşyk serişdesi bolup hyzmat edip gelipdir. Dili hasyl edýän serişdelere dil birlikleri diýlip, olara fonemalar, morfemalar, sözler, söz düzümleri we sözlemler girýär.

Diliň dürli durmuş wakalaryny, hadysalaryny aňlatmak, beýan etmek ukyby we mümkinçiligi sözleýişde ýüze çykyar. Dil arkaly aragatnaşyk etmekde söz merkezi, esasy dil birligi bolup durýar. Sebäbi sözleýşi sözsüz göz önüne getirip bolmaýar. Sözleýşi guramakda, ony hasyl etmekde söz esasy “gurluşyk serişdesi” bolup hyzmat edýär.

Ylymda dil umumy bir zat, munuň tersine sözleýiş bolsa hususy ýa-da aýratyn, aýry başga zat hökmünde ykrar edilýär. Diýmek, dili diňe sözleýiş arkaly öwrenmek mümkin.

Iňlis dilini okatmagyň usulyýetinde dil serişdelerini öwretmegiň mazmuny hökmünde leksik, grammatik hem-de fonetik taraplaryny öwretmeklik göz önünde tutulýar. Geliň, ilki bilen “dil serişdesi”¹ diýen adalgany seljerip geçeliň. Birinjiden, dil serişdesi belli bir dildäki leksik, grammatik, fonetik we ş.m. birlikleriň jemidir. Ikinjiden, okuw maksatnamalary üçin saýlanyp alnan, usulyýetde “dil minimumy” adalgasy bilen atlandyrylan, emma okuwçylar üçin “öwrenilýän diliň material-serişdesi” hasaplanylýan dil birlikleriniň ýygynydyr.

Iňlis dilini okatmagyň mazmuny aşakdaky toparlara bölünýär:

1. Sözleýiş üçin berilýän temalar.
2. Sözleýişniň görnüşleriniň öwrenilmegine bildirilýän talaplar.
3. Dil serişdesini öwretmegiň mazmuny.

Iňlis dilini okatmagyň amaly-tejribe, bilim berijilik, terbiýeleýjilik, kämilleşdiriş maksatlaryndan ugur alnyp, sözleýiş üçin berilýän temalar saýlanyp alynýar. Döwrüň talabyna jogap berip bilýän **”Temalaryň sanawy“** okuw maksatnamasyndan orun alandyr. Orta

¹Рогова Г.В., Рабинович Ф.М., Сахарова Т.Е. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. – М., 1991. С. 67.

mekdeplerde iňlis dilini okatmak üçin okuw maksatnamasynyň temalary işlenilip taýýarlanylanda “Okuwçy hem-de onuň daş-töweregi” usuly ugur saýlanyp alynýar. Ýönekeýleşdirip aýdanymyzda, okuwçy iňlis dilinde, ilki bilen, özi we deň-duşlary (dosty, synpdaşy, goňsusy), mekdep bilen baglanyşykly, mugallymy, okuw sapaklary hakda, şeýle-de, ýaşaýan obasy, şäheri, ata Watany, dili öwrenilýän ýurt barada maglumat berip ýa-da alyp bilmegi başarmagy talap edilýär. Bu temalar usuly hödürülenende üç sany uly at bilen berilýär:

1. Okuwçy we onuň daş-töweregi.

2. Biziň Watanymyz.

3. Dili öwrenilýän ýurtlar.

Ýörite üç temanyň iňlis diliniň sözleýşi üçin saýlanylmagy aşakdaky ylmy-usuly ýörelgelere esaslanýar:

Birinjiden, okuwçy iňlis dilini ilkinji gezek öwrenip başlan döwründe, hiç hili dil birliklerini bilmeyär. **Ýörelge:** dil nätanyş, tema tanyş.

Ikinjiden, diňläp düşünmek (audirowaniýe) we geplemek beýleki sözleýiş görnüşlerine esas bolýandygy üçin iňlis dili sapaklarynda temalar dil sözleýşiniň üsti bilen öwredilýär. **Ýörelge:** dilden sözleýiş temalary birinji orunda durýar.

Üçünjiden, temalar sözleýiş işiniň görnüşlerinden geplemek (diňläp düşünmek) we okamak (diňläp düşünmek) üçin tapawutlandyrylýar. **Ýörelge:** dil sözleýşiniň üsti bilen berilýän temalar okamak hem-de ýazmak üçin esas bolýar. Okuw temalary (okamak üçin berilýän temalar) ýokary synplarda diňläp düşünmek üçin berilýär.

Dördünjiden, sözleýiş görnüşlerinden diňläp düşünmegiň hem-de ýazuwyň öz temasy ýok. **Ýörelge:** okamak hem-de geplemek üçin berilýän temalar dolulygy bilen diňläp düşünmäge dahyllydyr. Sözleýiş işiniň geplemek görnüşini öwretmäge niýetlenilen temalar iňlis dilini okatmak kursunda ýazuw işine degişli hasaplanýar.

Bäşinjiden, okamak üçin berilýän temalardaky leksik birlikler (takmynan, bir synp üçin hödürülenýän minimumyň deň ýarysy) geplemekde ulanylýar, ýazuwda ulanmak şert hasaplanylmaýar. **Ýörelge:**

¹Orta mekdeplerin I-X synplary üçin iňlis dili dersi boýunça okuw maksatnamasy. (Türkmenistanyň Bilim ministrligi tarapyndan hödürilenilen). - Aşgabat, 2007.

okalan tekstiň mazmunyna düşünp-düşünilmändigi dil sözleşşiniň üsti bilen barlanylýar.

Altynjydan, dil sözleşşine niýetlenen temalar bilen birlikde sözleşşiniň taýýar mysaly nusgalary berilýär. Sözleşşiniň taýýar mysaly nusgalary hödürlenýän temalary bilen birlikde sözleşşiniň dialog görnüşine degişlidir, monolog bolsa, sözleşşiniň geplemek görnüşini bilen birlikde ýazuwda öwrenilmäge niýetlenendir. **Ýörelge:** sözleşşiniň temalarynyň hatarynda sözleşşiniň taýýar mysaly nusgalary hem saýlanmagy mümkin.

Daşary ýurt dillerini öwretmegiň serişdeleri

Düşündirişli sözlüklerde görkezilişi ýaly, haýsy hem bolsa bir işiň ýerine ýetirilmegi üçin ulanylýan gurala ýa-da esbaba serişde diýilýär. Daşary ýurt dillerini öwretmekde okuw serişdeleriniň dürli görnüşleri ulanylýar. Olary toparlara bölmekde usulyýetçi alymlaryň pikirleri biri-birine çapraz gelýär. Mysal üçin; G.W. Rogowa, F.M. Rabinowicz, T.E. Saharowa¹ okuw serişdelerini dört topara bölýärler;

a) okuw işlerinde ýerine ýetirýän hyzmaty boýunça: esasy we kömekçi serişdeler;

b) kim tarapyndan ulanylyandygyna görä—mugallym we okuwçylar üçin niýetlenen serişdeler;

ç) aragatnaşyk kanaly boýunça: diňlenilýän we görülýän serişdeler;

d) tehnikanyň gatnaşygy boýunça: tehniki we tehniki däl serişdeler;

Professor S.F. Şatilow² okatmagyň serişdelerini iki topara bölmek bilen, olaryň birinjisine diňe okuw kitaplaryny, ikinjisine bolsa, okuwçylara we mugallymlara niýetlenen tehniki hem-de tehniki däl okuw serişdelerini goşýar.

Bu mesele barada professor M.W. Lýahowiskiniň¹ pikiri düybünden tapawutlanýar. Ol ähli okuw serişdelerini uly iki topara bölýär:

a) adaty (tehniki däl) serişdeler.

b) häzirki zaman tehniki okuw serişdeleri.

¹ *Рогова Г. В., Рабинович Ф. М., Сахарова Т. Е.* Методика обучения иностранным языкам в средней школе. М., 1991, с. 61

² *Шатилов С. Ф.* Методика обучения немецкому языку в средней школе. Л., 1977, с. 58-62

Usuly edebiýatlarda bulardan başga-da birnäçe pikirler duş gelýär. Şeýle dürli pikirleriň bolmagy usulyýet dersini okatmakda belli bir kynçylyk döredýär.

Şunuň bilen baglylykda umumy zähmetini we ýerine ýetirýän hyzmatyny nazarda tutmak bilen, daşary ýurt dillerini öwretmegiň serişdelerini şu aşakdaky toparlara bölmek maksada laýykdyr:

a) esasy okuw serişdeleri (okuw maksatnamasy, okuw meýilnamasy, okuw kitaplary we okuw gollanmalary)

b) kömekçi serişdeler (tehniki serişdeler, görkezme esbaplar).

Köp ýyllaryň iş tejribesiniň görkezişi ýaly, daşary ýurt dillerini okatmagyň serişdeleriniň ýokardaky ýaly toparlara bölünmegi mugallymlardyr talyplar üçin ep-esli ýeňillikleri döredýär.

Esasy okuw serişdeleriniň arasynda iň ilki döredilýäni okuw meýilnamasydyr. Okuw meýilnamasy – bu umumybilim berýän orta mekdepde bütin bir okuw ýylynyň dowamynda öwrenilmeli ähli okuw dersleriniň sanawyny we olara her bir synp boýunça berilýän sagatlaryň sanyny görkezyän resminamadyr. Her bir okuw dersine berilýän sagatlaryň mukdary jemgyýet tarapyndan umumybilim berýän orta mekdebiň önünde goýlan maksatlara we wezipelere baglydyr. Şoňa görä-de, okuw maksatnamasy Bilim ministrligi tarapyndan örän oýlanyşykly düzülýär we tassyklanylýar.

Okuw meýilnamasynyň esasynda her bir ders üçin okuw maksatnamasy döredilýär. Eger-de okuw meýilnamasynda mekdepde öwrenilýän dersleriň sanawy we olara synplar boýunça berilýän sagatlaryň mukdary görkezilýän bolsa, okuw maksatnamasynda belli bir ders boýunça özleşdirilmeli materiallaryň temasy we mazmuny kesgitlenilýär. Okuw maksatnamasy üç bölümden ybarat bolup, oňa awtorlaryň düşündiriş haty (giriş), synplar boýunça öwrenilmeli dil materialynyň mazmuny, başarnyklar we endikleriň derejesi hem-de peýdalanylýan edebiýatlaryň sanawy girizilýär.

Okuw maksatnamasy edil okuw meýilnamasy ýaly, mugallymyň işinde esasy ýol görkeziji döwlet resminamasydyr. Sebäbi ol işiň esasy ugurlaryny salgy bermek bilen, okatmagyň görnüşlerini we

¹Гез Н. И., Ляховицкий М. В., Миролюбов А. А и др. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. М., 1982. С. 74

usullaryny saýlap almaga hem ep-esli derejede ýeňillik döredýär. Daşary ýurt dilleri boýunça okuw maksatnamasynyň düzülmeginde okatmagyň maksady, her bir synpyň okuwçylarynyň psihologik aýratynlyklary we bilim derejeleri göz önünde tutulýar. Okuw maksatnamasynyň esasynda bolsa okuw kitaby döredilýär.

Okuw kitaby daşary ýurt dillerini öwretmegiň esasy serişdesi hökmünde

Okatmagyň serişdeleriniň arasynda okuw kitaby esasy orun degişlidir. Sebäbi ol bütün okuw döwrüniň usulyýetini we esasy ugurlaryny kesgitleýär. Emma göni usulyň tarapdarlary okuw kitabyň ähmiýetine kembaha garaýarlar. Mysal üçin, O.E.Kudrýawsewa¹ daşary ýurt dillerini öwretmegiň ilkinji ýarym ýylynda kitap bilen işländen, kitapsyz işlemegiň peýdalydygyny belleýär. Bu usulyýetçiniň pikirine alymlar A.P.Starkow, K.E.Wedel, A.S.Şklýaýewa dagylar hem goşulýarlar. Emma bu pikir bilen ylalaşyp bolmaz. Sebäbi okuw kitabyň ulanylmazlygy şu aşakdaky mysal getirilýän kynçylyklary döredýär:

- a) mugallymyň işini kynlaşdyrýar;
- b) okuw döwründe baş-başdaklyk döredýär;
- ç) okuwçylaryň öwrenýän diliniň harplary bilen tanyşmaklaryny gijikdirýär; okuwçylary öýde özbaşdak işlemekden çetleşdirýär;
- d) okamak we ýazmak başarnyklarynyň hem-de endikleriniň ösdürilmegini yza çekdirýär.

Şeýlelikde, daşary ýurt dillerini öwretmekde okuw kitaplarynyň ulanylmazlygy bütün okuw-terbiýeçilik işine ýaramaz täsir edýär. Okuw kitabyň ornuny başga hiç hili gollanmanyň tutup bilmejekdigi düşnüklidir.

Okuw kitaby—bu maksatnama esasynda düzülip, belli bir synpa niýetlenen hem-de anyk materialy we oňa degişli iş usullaryny özünde jemleýän, jemgyýetiň talaplaryna laýyklykda guramaçylykly hem-de netijeli okatmaklygy, terbiýe bermegi üpjün edýän okuw esbabydyr.

¹Кудрявцева О. Е. Первые шаги в преподавании немецкого языка в третьих классах Л. 1976. С. 27

Daşary ýurt dilleri boýunça okuw kitaplarynyň döredilmeginde şu aşakdaky ýörelgelerden ugur almak maslahat berilýär:

1. Ähli başarnyklaryň we endikleriň parallel ýagdaýda ösdürilmegi.
2. Okuwçylaryň synp, öý işleri üçin ýumuşlarynyň yzygiderli ýerleşdirilmegi.
3. Okuw materialynyň okuwçylarda gyzyklanma döretmegi we olaryň işjeňligini artdyrmagy.
4. Okatmak bilen birlikde okuwçylara terbiýäniň hem berilmegini üpjün edip bilmegi.
5. Okuwçylaryň ene diliniň hasaba alynmagy.
6. Okuw materialynyň durmuş bilen berk baglanyşykly bolmagy, predmetara baglanyşygyň saklanmagy.
7. Dil we gepleşik materiallarynyň aňly özleşdirilmegi.
8. Tekstleriň, gönükmeleriň we goşmaça materiallaryň okuwçylaryň ýaş aýratynlyklaryna, ukyplaryna laýyk gelmegi.
9. Okuw materialynyň kem-kemden kynlaşmak ýörelgesinde ýerleşdirilmegi.
10. Okuw kitabynda sistemalylygyň we yzygiderliligiň berjaý edilmegi.
11. Okuw materialynyň berk özleşdirilmegi, dil we gepleşik materialynyň soňky sapaklarda-da, indiki synplarda hem gaýtalanyp durulmagy.

Esasy okuw serişdelerine ozal derňelip geçilenler bilen bir hatarda möhüm okuw gollanmalary hem girýärler. Ol gollanmalaryň hataryna mugallymyň kitabyňy, öý okuwy üçin kitaplary, gönükmeleriň ýygyndylaryny, sözlükleri, dürli maglumat kitapçalaryny goşmak bolar. Okuw kitaby bularyň hemmesiniň özeni bolup hyzmat etmek bilen birlikde, beýleki okuw serişdeleri oňa tabynlykda döredilýärler. Mysal üçin, „Gönükmeleriň ýygyndylaryny“ okuwçylar lingafon otaglarynda ýumuşlary ýerine ýetirenlerinde, öýde özbaşdak işleri alyp baranlarynda peýdalanyp bilerler. Öý okuwy üçin kitaplaryň, sözlükleriň, maglumat kitapçalarynyň ähmiýetiniň uludygyny hem aýratyn nygtamak isleýäris.

Şeýlelikde, ýokarda agzalan esasy okuw serişdeleriniň mugallymlar we okuwçylar tarapyndan başjarňlyk bilen sazlaşykly ulanyly-

magy okuw-terbiýeçilik işiniň ýokary derejede alnyp barylmagyny üpjün eder.

Tehniki serişdeler. Daşary ýurt dillerini okatmakda tehniki serişdelerden ýerlikli peýdalanmak döwrüň talabydyr. Tehniki serişdeler, ozaly bilen, okuwçylaryň sözleýiş başarnyklarynyň we endikleriniň ösmegine ýardam edýär. Çagalar tehniki serişdeler arkaly daşary ýurt diliniň hakyky nusgasy bilen tanyşýarlar, sözleýiş aýratynlyklaryny deňeşdirip görmäge, ýalnyşlaryny düzetmäge mümkinçilik tapýarlar. Tehniki serişdeler arkaly döredilýän sözleýiş ýagdaylary okuwçylaryň daşary ýurt dilini öwrenmäge bolan hөwesini artdyrýar. Bu ýagdaý sapaklaryň has täsirli we gyzykly geçirilmegini üpjün edýär. Dürli tehniki serişdeleriň yzygiderli ulanylmagy mugallymyň peýdalanýan usullarynyň we tärleriniň baýlaşmagyna getirýär, onuň işini has-da işjeňleşdirýär. Usulyýetçileriň dogry belleýişleri ýaly, okuwçylaryň özbaşdak işleriniň netijeliligini düýpli ýokarlandyrmak-da hem tehniki serişdeleriň ähmiýeti uludyr.

Telewizor, radio, kompýuter ýaly tehniki serişdeler diňe bir körpeleriň we mekdep okuwçylarynyň däl, eýsem dürli ýaşdaky adamlaryň hem daşary ýurt dillerini köpçülikleýin öwrenmeklerine uly ýardam edýär. Muňa mysal edip, daşary ýurt dillerini öwretmek üçin ýörite berilýän maksatnamalary, şu dillerde hödürlenilýän täzelikleri, dili öwrenilýän ýurtlardan gelen myhmanlaryň öz ene dillerinde edýän çykyşlaryny görkezmek bolar. Magnitofony, synag maşynlaryny, lingafon enjamlaryny we kompyuterleri ulanmak bilen mugallym okuwçylaryň bilimlerini, başarnyklaryny we endiklerini yzygiderli barlap hem-de bahalandyryp bilýär. Şeýle serişdeleriň ulanylmagy бүтін synpyň okuwçylarynyň jogaplaryny bir wagtyň özünde anyklamaga kömek edýär. Ozal geçirilen ýazgylaryň esasynda okuwçylaryň özlери hem islendik wagtda öz jogaplarynyň netijesini, goýberen ýalňyşlyklaryny kesgitläp bilýärler.

Tehniki serişdeler okatmagyň amaly maksatlary bilen bir hatarda çagalara terbiýe bermegini, wezipelerini üstünlikli amala aşyrmakda hem uly orun tutýar. Sapaklarda ýygy-ýygdydan dili öwrenilýän ýurtlaryň halk aýdymlary, tanymal adamlaryň çykyşlary, çagyryşlar mehaniki ýazgyda eşitdirilýär. Şeýle gymmatly materiallar okuwçylara daşary ýurt dilini öwretmekde we olary estetiki, ahlak, watan-

çylyk, dostluk-doganlyk duygualarynda terbiýelemekde uly ähmiyete eýe bolýar.

Usulyýetçiler tehniki serişdeleri dürli toparlara bölýärler. Bu meselede hem heniz belli bir netijä gelinmändigini bellemek gerek. Şeýle bolsa-da, tehniki serişdeleriň şu aşakdaky görnüşlerini tapawutlandyrmak bolar:

1. Diňe görkezýän tehniki serişdeler (filmoskop, epidiaskop, kodoskop, synag alýan maşynlar we interaktiw tagtasy).

2. Diňe eşitdirýän tehniki serişdeler (magnitofon, gramfon, diktofon, radio).

3. Bir wagtyň özünde görkezýän we eşitdirýän tehniki serişdeler (kinoproýektor, telewizor, wideomagnitofon, kompýuter).

Bu ýokarda görkezilenler okuw döwründe has ýörgünli ulanylýan tehniki serişdelerdir. Ol serişdeleriň özleri görkezilmek üçin hyzmat etmän, eýsem olar başga okuw-görkezme esbaplaryny, olardaky ýazgylary we şekilleri okuwçylaryň aňyna ýetirmek üçin ulanylýar. Mysal üçin, grammofon plastinkadaky ses ýazgysyny eşitdirýär, filmoskop diafilm lentalaryny, kinoproektor bolsa dürli filmleriň lentalaryny herekete getirýär we şöhlendirýär. Epidiaskop, kodoskop ýaly gurallar hem diapozitiwleri, şekilleri, çyzgylary ýagtylandyryp görkezmek üçin hyzmat edýärler.

Görkezme esbaplar. Görkezip okatmak didaktikanyň esasy ýörelgeleriniň biridir. Görnükli pedagoglar Ý.A.Komenskiý, K.D.Uşinskiý, psihologlar W.A.Artýomow, B.Belýaýew we beýlekiler görkezip okatmagyň uly ähmiýetiniň bardygyny subut etdiler. Görkezme esbaplary ulanmagyň, aýratyn-da, daşary ýurt dillerini öwretmekde ähmiýeti uludyr. Eger-de başga okuw derslerini okatmakda görkezme esbaplar okuwçylara haýsy hem bolsa bir hadysanyň mazmunyny we ähmiýetini has aýdyňrak ýetirmek üçin hyzmat edýän bolsa, daşary ýurt dillerini öwretmekde olar okuw-gepleşik ýagdaýlaryny döretmäge mümkinçilik berýärler. Görkezme esbaplar anyk hadysalaryň, zatlaryň keşpler arkaly şöhlelenmegini gazanýar, olar barada doly we anyk maglumat berýär, görkezilen janly wakalaryň, hadysalaryň uzak wagtlap ýatda galmagyny, okuw materialynyň aýdyň we anyk özleşdirilmegini üpjün edýär,

okuwçylaryň aňyndaky pikirlerini aýdyňlaşdyrýar, olaryň pikirlenmesini, göz önüne getirmesini, syn edijiligini, okuwa bolan höwesini artdyrýar, okatmagyň hilini ýokarlandyrýar.

Görkezme esbaplaryň görnüşlerini kesgitlemekde we olary toparlara bölmekde hem alymlaryň pikirleri deň däl. Sebäbi bu meselä olar dürli nukdaýnazardan çemeleşýärler. Iş tejribesinden ugur almak bilen, görkezme esbaplaryň şu aşakdaky toparlaryny we görnüşlerini aýratyn bellemek bolar:

1. *Tebigy görkezme esbaplar*. Muňa atlary öwrenilýän zatlaryň özleri girýärler. Mysal üçin, alma, galam, depder we ş.m.

2. *Grafiki görkezme esbaplar*. Bu topara kagyzyň yüzüne geçirilen şekiller girýärler. Mysal üçin, suratlar, fotosuratlar, tablisalar, kartoçkalar, kartalar, çyzgylar we ş.m.

3. *Nusgalar, mulýažlar*. Muňa jaýlaryň, maşynlaryň maketleri, haýwanlaryň, miweleriň ýasalan şekilleri girýärler.

Görkezme esbaplaryny okuwçylaryň ýanyna ýetirmek üçin birnäçe goşmaça serişdeleriň hem ulanylýandygyny aýtmak gerek. Mysal üçin, flanelegraf, magnitli tagta, harplar, sözler, kartoçkalar goýulýan kassalar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Daşary ýurt dillerini öwretmegiň serişdelerini toparlara bölmek barada dürli alymlaryň pikirlerini aýdyp beriň.
2. Okatmagyň serişdelerini nähili toparlara bölmek maksada laýyk hasap edilýär?
3. Okuw meýilnamasynyň mazmunyna nähili düşüňärsiňiz?
4. Daşary ýurt dilleri boýunça okuw maksatnamasynyň gurluşyny düşündiriň.
5. Daşary ýurt dillerini öwretmekde okuw kitabyňyň orny hakynda nähili pikirler bar?
6. Okuw kitaplarynyň döredilmeginde nähili ýörelgeleriň nazarda tutulmagy maslahat berilýär?
7. Tehniki serişdeleri ulanmagyň nähili ähmiýeti we artykmaçlyklary bar?
8. Tehniki serişdeleriň nähili görnüşlerini bilýärsiňiz?
9. Daşary ýurt dillerini öwretmekde görkezme esbaplaryň nähili ähmiýeti bar?

Daşary ýurt dilleriniň öwredilişiniň taryhy

Okatmak usullaryny ýüze çykarmak, durmuşa ornaşdyrmak we kämilleşdirmek wezipeleriniň berjaý edilmeginde daşary ýurt dilini okatmagyň usulyýeti didaktika ylmyň gazananlaryna daýanýar. Mekdep durmuşynda köp ulanylýan okatmagyň usullary daşary ýurt dillerini okatmagyň usulyýeti ylmynda üç manyny bildirýär:

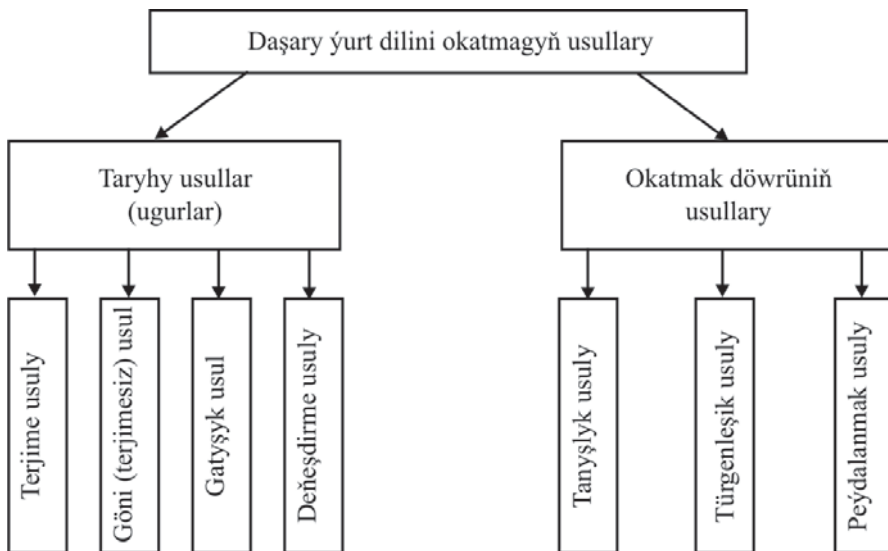
Birinjiden: usulyýetiň taryhy bilen baglanyşykly bir ugur (terjime usuly, göni (terjimesiz) usul, gatyşyk usuly, deňeşdirmе usuly).

Ikinjiden: ýokarda agzalan ugurlaryň düzümine girýän okatmagyň ulgamy (Mes. Fransua Guen usuly, H.Palmer usuly, M.Uest usuly).

Üçünjiden: mugallym bilen okuwçylaryň bilelikde, özara işiniň jemine düşünilýär (tanyşlyk, usullar).

Daşary ýurt dillerini okatmagyň taryhynda birinji we ikinji usullaryny “taryhy usullar”, üçünji usulyňy “daşary ýurt dillini okatmak döwrüniň usullary” diýip atlandyrmak mümkin.

Daşary ýurt dilini okatmagyň usullaryny tablisada şeýle şekillendirmeklik mümkin:

Daşary ýurt dillerini okatmagyň taryhy usullary

Daşary ýurt dilini okatmagyň birnäçe asyrylyk taryhda ulanylyp gelyän “terjime, göni (terjimesiz), garyşyk, deňeşdirme usullarynyň her biriniň häsiýetleri we aýratynlyklary barada durup geçmek mak-sadalaýyk bolar.

Usullaryň taryhy görnükli usulyýetçi alym professor I.W.Rahmanow tarapyndan çuňňur öwrenilendir¹.

Terjime usuly. Bu usulyň adyndan mälim bolşy ýaly, daşary ýurt dilindäki material ene diline terjime edilýär. Ýewropada, ilki bilen grek dili, soňra latyn dili öwredilende terjimäni düşünmegiň usuly hökmünde ulanylypdyr. XVIII asyryň ikinji ýarymynda hem-de XIX asyryň dowamynda fransuz dili, XX asyrda iňlis we nemes dilleri ter-jime arkaly öwredilýär.

Bu usul, esasan, iki görnüşli bolup, “**grammatika - terjime**” we “**tekst-terjime**” ugurlary boýunça daşary ýurt dilini öwretmekde giňden peýdalanylypdyr. Birinji ugruň tarapdarlary sözüň we sözlemiň terjimesini grammatik kadalary öwretmek bilen birlikde, alyp baryp-dyrlar. Ikinji ugruň wekilleri teksti okatmakda we onuň mazmunyna düşünmekde terjimeden peýdalanylypdyrlar.

Terjime usulynyň iki ugur arkaly öwredilmeginiň hem baş wezi-pesi okatmagyň maksady bilen aýrylmaz bagly bolupdyr. Daşary ýurt dili reseptiw şekilde öwredilipdir. Daşary ýurt dillerini okatmagyň usullary lingwistikanyň hem-de psihologiýanyň şol döwürde gazan-an ylmy esaslaryna daýanmak arkaly işlenip düzülipdir.

Grammatika-terjime usuly okatmagyň umumybilim maksadynda öwrenilen. Grammatik gönükmeler dil öwrenýäniň logiki düşünjesini ösdürmek maksadynda ýerine ýetirilendir. Bu usulda, esasan, gram-matik bilimleri beýan etmek öňe sürülýär. Okalýan tekstler gramma-tikany öwretmek üçin niýetlenen.

Usulyň esasy ýörelgeleri şu aşakdakylardan ybaratdyr:

1. Dil öwretmek ýazuw sözleýşine esaslanan.

¹*И.В. Рахманов. Очерк по истории методов преподавания новых иностранных языков. Автореферат, докт.дисс. – М., 1949.*

2. Öwrenmek dersi hökmünde grammatika alynýar, leksika grammatikany öwrenmekde kömekçi serişdedir. Esasy iş usuly grammatik gönükmeleri ýerine ýetirmekden ybarat bolupdyr.

3. Ilki bilen grammatik kadalar ýat tutulýar, şondan soňra grammatik kadalaryň esasynda sözlemler düzmek hödürlenilýär.

4. Grammatik şekiliň we sözlemleriň manysy sözme-söz terjimäniň üsti bilen berilýär.

5. Dil serişdesi sözme-söz terjimäniň hem-de aňly özleşdirmezden, sözleri ýat tutmanyň esasynda berkidilýär.

6. Sözler kontekstdäki manysyna görä däl-de, aýratynlykda ýatlamak bilen çäklendirilendir.

Bu usul arkaly okatmakda mazmun ünsden düşürilip, dil formal öwredilen. Şonuň üçin hem bu usula “sintetik usul” hem diýlipdir. Grammatiki terjime usulynyň tarapdarlary (meselem, angliýaly G. Ollendorf) tarapyndan döredilen okuw gollanmasynda mazmun taýyndan biri-birine sepleşmeýän sözlemlere duş gelinýär. Dil ýasama dil hökmünde öwretmäge niýetlenendigi üçin bu gollanma kemçiliklerden halas bolmandyr.

XVIII asyryň aýaklarynda, XIX asyryň başlarynda “sintetik” ýa-da “grammatik”usula esaslandyran pedagoglaryň biri-de nemes usulyýetçisi Iogann Maýdingerdir (1755-1822). Ol fransuz we italýan dillerini okadypdyr. Bu usulyýetçi fransuz diliniň grammatikasy boýunça ýazan okuw kitabynda daşary ýurt dilini düzgünleriň üsti bilen öwrenmegiň tarapyny tutupdyr. Daşary ýurt dilini 8—12 ýyllap öwrenseler-de, grammatikany bilmeýändikleri zerarly käbir adamlaryň gepleýşinde ýalňyş göýberýändigini I.Maýdinger belleýär.

Ýazuwda goýberilýän ýalňyşlar düzedilmän, olaryň aşagy çyzylypdyr. Okuwçylaryň bu ýalňyşlaryny özleri aňly ýagdaýda düzeder ýaly degişli düzgünler salgy berlipdir. Maýdingeriň meşhur okuw kitabynda harplar hakynda, sesleri dogry aýtmak, ýazuw kadalary, esasy kurs hakynda baş sany bölüm berlipdir. Dürli temadan alnan 44 sany dialogyň fransuzça görnüşi okuw kitabyňyň her sahypasynyň çep tarapynda berlipdir. Sahypanyň sag tarapynda bolsa, ol dialoglaryň nemesçe terjimesi ýerleşdirilipdir. Bu okuw kitabynda hiç hili gepleşik gönükmesiniň ýerleşdirilmändigini Maýdingeriň esasy ýalňyşlarynyň biridir.

XIX asyryň başlarynda degişli bolan “analitik” usulyň tarapdarlarynyň biri hökmünde iňlis pedagogy Jemos Gamilton (1769—1831) orta çykypdyr. Daşary ýurt dillerindäki tekstleriň her bir setiriniň aşagynda degişli terjimesi bilen öwrenilmegi J.Gamiltonyň usulyýetiniň esasyňy düzýär. Bu usulyýetçiniň ulgamy boýunça geçirilýän sapaklarda her bir okuwçynyň önünde latyn dilindäki tekst bolupdyr. Mugallym bolsa, teksti okapdyr we her bir sözün terjimesini aýdypdyr. Tekst iki gezek okalandan soň, okuwçylar mugallymyň sesine we äheňine meňzedip, teksti köpçülikleýin bolup we ýekelelikde gaýtalapdyrlar. Mugallym bolsa, olaryň aýdyşlaryny we terjimesini dogrulaýdyr. J.Gamiltonyň mekdeplerinde okaýan okuwçylar birinji we ikinji ýyllarda goşgulary okapdyrlar we terjime edipdirler. Okuwçylar köp işleri özbaşdak ýerine ýetiripdirler. Mugallym bolsa, käbir sözleri we aňlatmalary, terjimesi kynrak bolan sözleri sorapdyr. Üçünji ýylda okuwçylar tekstleri ene dilinden latyn diline terjime eden bolsalar, dördünji ýylda gepleşik başarnyklaryny we endiklerini ösdüripdirler. J.Gamiltonyň bu usuly latyn dilini öwretmeklikde oňat netije beren hem bolsa, täze dilleriň okadylmagyna üstünlik getirmändir.

XIX asyrdaky daşary ýurt dillerini öwretmegiň usulyýeti bilen meşgullanan pedagoglara fransuz magaryfçysy Žan Žosef Žakotany (1770—1840), nemes pedagogy Karl Mageri (1810—1858) we başgada birnäçe alymlary goşmak bolar. Olar hem öz usullaryna “analitik usul”, “genetik usul” diýen ýaly atlary goýupdyrlar.

Tekst –terjime usulyňyň maksady hem umumybilim bermäge gönükdirilen bolsa-da, grammatika - terjime usulyndaky ýaly dil öwrenýäniň logiki düşünjesini ösdürmegi göz önünde tutman, eýsem onuň intellektual derejesiniň kämilleşmegine ugrukdyrylandyr.

Bu usullaryň esasynda okatmagyň mazmunynda hem aratapawut bardyr. Çünki tekst — terjime usulynda baglanyşykly tekstleri okamak hödürülenilendir. Bu usulyň ýörelgeleri aşakdakylardan ybaratdyr:

1. Daşary ýurt dili ýazuw sözleýşi esasynda öwredilen.
2. Terjime etmek üçin, köplenç, asyl nusgadaky tekstler berlen.
3. Teksti terjime etmäge we seljermäge örän köp wagt sarp edilipdir.

4. Dil serişdesi terjimäniň we ýat tutmagyň esasynda öwredilen.

Bu usul käbir edebiýatlarda berlen maglumatlara görä, “leksika-terjime usuly” diýip hem atlandyrylypdyr. Bu terjime usulynyň tarapdarlary (meselem, fransiýaly **Žan Žozef Žakoto**) teksti terjimesi bilen ýatlamagy hödürleýär.

Terjime usulynyň käbir bölekleri häzirki döwürde daşary ýurt dilini okatmagyň amalyýetinde hem peýdalanylýar. Meselem: dil hadysalarynyň manysyny açyp görkezmekde terjimeden we kontekstden giňden peýdalanmaga aýratyn üns bermek zerurdyr.

Göni (terjimesiz) usul. Bu usulyň esasy maksady daşary ýurt dilini öwretmekde, ene dilini ulanmagy çäklendirmekden ybarat bolupdyr.

Täze sözleri düşündirmekde-de, daşary ýurt diliniň grammatikasyny öwretmekde-de şu usuldan giňden peýdalanylypdyr.

Ilki bilen, bu usul XIX asyryň ahyrynda Ýewropada, şeýle-de ABŞ-da daşary ýurt dilini okatmakda ulanylyp başlanypdyr. Soňra bu usul Aziýa, Afrika ýurtlaryna ýaýrapdyr.

Ene dilini ulanmazdan, daşary ýurt dilini öwretmäge bolan, ugurlar “göni usul” adalgasyndan başga-da **“induktiv”** we **“tebigy”** sözlerini ulanmak arkaly hem atlandyrylypdyr: **“induktiv usul”**, **“tebigy usul”**.

Daşary ýurt dillerini okatmagyň taryhyndan bu usulyň dürli görnüşleri mälimdir. Olary uly iki topara bölmek mümkin: tebigy we göni usullar.

Tebigy usulyň tarapdarlarynyň pikirine görä, ene diline ýüzlenmezden, daşary ýurt dilini öwretmek maslahat berilýär. Olar günde-lik durmuşy temalarynyň üsti bilen gepleşik arkaly okuw we ýazuwy öwrenmek mümkinçiligi döreýär diýen pikire gulluk edipdirler. Usulyň baş maksady daşary ýurt dilinde geplemegi öwretmekden ybarat bolupdyr.

M.Berlis usuly (M.Delphinus Berlitz). M. Berlis ata watany Germaniýada işleriniň oňmandygy üçin ABŞ-a göçüp barýar we özüniň ilkinji mekdebini açýar. Dili amaly maksatda öwretmegi özüniň baş wezipesi hökmünde belleýär. Onuň ABŞ-da daşary ýurt dillerini öwretmäge niýetläp açan dil okuw merkezleri 1878-nji ýyldan soňra

üstünlige eýe bolýar. Onuň daşary ýurt dillerini okatmagyň usulyýetine degişli ylmy işleriniň käbirleri şu aşakdakylardan ybaratdyr:

Erstes Buch für den Unterricht. Riga, 1926; Deutsches Buch für den Erwachsene. Zweiter Teil, 13, Aufl., Berlin, 1929; Illustrated Book for Children. English. Riga, 1924.

Berlis daşary ýurt dillerini okatmak prosesinden ene dilini gysyp çykarmaga çalşypdyr we okuwçylaryň öwrenilýän dilde pikirlenmegini isläpdir. Ol grammatikany yzygider däl-de, wagtal-wagtal geçmegi teklipe edipdir. Berlisiň usuly ýörelgesi diňe amaly maksatlary göz önünde tutupdyr. Bu bolsa umumybilim berýän mekdepleriň talabyny kanagatlandyrmadyr. Emma gysga wagtyň içinde daşary ýurt dillerini amaly taýdan öwrenmekligi üpjün edip bilmändigi üçin Berlisiň usuly uzaga çekmedik üstünlige eýe bolupdyr.

Berlisiň döwürdeşi **Fransua Gueniň** (Francois Guoin, 1831—1898) usuly pikirleri hem belläp geçmäge mynasypdyr. Ol tebigy (göni) usulyň tarapdary bolupdyr. F.Guen okatmagyň psihologik taraplaryna üns beripdir. Ol daşary ýurt diliniň öwredilişini edil çagalaryň öz ene dillerini öwrenişleri ýaly şertlere ýakynlaşdyrmak isläpdir. F.Guen şu ýörelgeleri öňe sürüpdir:

1) daşary ýurt dili sapagynyň serişdesi ilki diňlemek arkaly kabul edilmelidir, soňra dil üsti bilen işlenilmelidir;

2) sözlerden däl-de, sözlemlerden, esasan, işliklerden hem ugur alynmalydyr;

3) dil sözleýşi daşary ýurt dilini öwrenmekde birinji orunda goýlupdyr.

F.Gueniň ylmy eseri (L'art d'enseigner et d'etudier les langues Paris, 1880) we okuw gollanmasy (Erstes Übungsbuch für das Deutsche) daşary ýurt dilini okatmagyň taryhynda uly ähmiýete eýe bolupdyr.

Berlisiň we F.Gueniň göni usullarynyň meşhur bolup başlamagy daşary ýurt dilleriniň öwredilmeginde täze ülnüleriň zerur duýulýandygyna şaýatlyk edipdir.

M.Walter (Maks Walter) **usuly**. Tebigy usullaryň çäginde daşary ýurt dillerini okatmak bilen meşgullanany nemes usulyýetçisi M.Walteriň usuly ýörelgesi ýokarda beýan edilenleri öz içine almak

bilen, diliñ leksik tarapyny öwretmäge aýratyn üns beripdir. Onuñ daşary ýurt dilini okatmagyñ usulyýetiniñ meselelerine bagyşlanan gollanmalarynyñ käbirini agzap geçmegi makul bilýäris:

Zur Methodik des neusprachlichen Unterrichts. 2. Aufl., Marburg, 1912; Die Reform des neusprachlichen Unterrichts auf Schule und Universität, Aufl., Marburg i/H.N.Y, Elwert'sche Verlagsbuchhandlung, 1912; Aneignung und Verarbeitung des Wortschatzes im neusprachlichen Unterricht. 2. Aufl., Marburg, Verl. N.Y.Erwert, 1914.

Göni (terjimesiz) usulyñ audiolingwal we audiowizual ugurlary hakynda aýratyn durup geçmek isleýäris.

Audiolingwal usulyñ esasçylarynyñ (meşhur amerikan usulyýetçileri **Çarlz Karpenter Friz we Robert Lado**) pikirlerine görä, daşary ýurt dili amaly we bilim berijilik maksatlarynyñ esasynda öwretmek öňe sürüldi. Sözleýiş nusgalaryny saýlamaga hem-de ony öwretmäge aýratyn orun berildi. Sözleýiş işiniñ görnüşlerini öwretmek aşakdaky tertipde bellenildi: diñläp düşünmek, geplemek, okuw, ýazuw. Dil sözleýşi daşary ýurt diliniñ aragatnaşyk serişdesi hökmünde, ýazuw sözleýşi bolsa dil sözleýşiniñ materialy esasynda öwredildi.

Täzelenen göni usullaryñ arasynda Ç.Friziñ we R.Ladonyñ öňe süren audiolingwal usuly daşary ýurt dillerini okatmagyñ taryhynda möhüm ähmiýete eýe boldy. Bu usulyýetçileriñ bilelikde ýazan ylmy we okuw gollanmalarynyñ käbirleriniñ atlaryny hödürleýäris: *English Pattern Practices, Ann Arbor, 8th ed., 1962; Lessons in vocabulary Ann Arbor, 3d ed., 1959; English Sentence Patterns, Ann Arbor, th ed., 1962; English Pronunciation. Ann Arbor, 4th ed., 1960.*

Friz—Lado usulynda dil sözleýşini öwretmäge uly ähmiýet berlip, okuwy we ýazuwy öwretmek meselelerine kembaha garalypdyr. Şeýle hem sözleýiş nusgalarynyñ aňly-düşünjeli özleşdirmekden üzňeligi hem-de kadalaryñ hiç hili düşündirilmezden öwredilmegi audiolingwal usulyñ kemçilikli taraplarydyr.

Bu usuldan özüniñ ençeme taraplary bilen tapawutlanan audiowizual ugruñ tarapdarlarynyñ (**P.Guberina, P.Riwan**) usuly görkezmelerine laýyklykda, daşary ýurt dilini öwretmekde leksik materialy saýlamaga aýratyn üns berlipdir. Audiolingwal usulda sözleýiş nusgalaryna möhüm ähmiýet berlendigini nygtap geçmek

bu iki ugruň tapawudyny aýdyňlaşdyrmaga ýardam berýär. Durmuşy temalaryň esasynda sözleýşi ulanmak üçin 1500 söz saýlanyp alnan. Daşary ýurt dilini okatmak prosesinde dürli tehniki serişdeleri giňden peýdalanmak wagyz edilipdir.

Audiowizual usulda ilki dil sözleýşi, soňra ýazuw, diňe şondan soňra okuw öwredilipdir.

Şeýle hem reproduktiw (H.Palmer, L.Blumfeld) we reseptiw (M.Uest) görnüşde daşary ýurt dilini öwretmek göni usulyň ugurlary hökmünde daşary ýurt dilini okatmagyň taryhynda yz galdyrypdyr.

H.Palmer (Harold Palmer, 1877-1949).Ýaponiýada ýörite kurslarda uly adamlara iňlis dilini öwredipdir. Ol ýigriminji ýyllarda birnäçe nazary işleri we amaly gollanmalary ýazypdyr: “Dili öwrenmegiň prinsipleri” (1921); “Dilleri ylmy taýdan öwrenmek we okatmak” (1922); “Dilleri öwrenmegiň gepleşik usuly” (1923) we başgalar. G.Palmer daşary ýurt dillerini öwrenmegiň başlangyç tapgyrynda mugallymyň rolunyň has güýçli bolup, soňky tapgyrlarda bolsa, onuň peselýändigini görkezýär. Bu usulyýetçiniň esasy prinsiplerini şu aşakdaky ýaly aňlatmak bolar.

1. Dili öwrenmek ylym däl-de, sungatdyr. Ony iki ýol bilen— nazaryýeti öwrenmek ýa-da tejribe, gönükmeler arkaly ele almak bolýar.

2. Dili ele almagyň derejesi okuwçynyň özleşdiren materialyny awtomatik ýagdaýda ulanyp, bilim arkaly ölçenilýär. Awtomatizm yzygiderli gaýtalamak esasynda üpjün edilýär.

3. Okatmak prosesinde kynçylyklaryň nobaty boýunça berilmegini üpjün etmeli. Gulak gözden öň işlemelidir. Materialy ilki dil üsti bilen geçmeli. Frontal işleri şahsy işlerden, awtomatlaşan gönükmeleri erkin işlerden ozal ýerine ýetirmeli.

4. Täze materialy düzgünleriň esasynda däl-de, mysallaryň esasynda geçmeli. Sözleriň manysyny açyp görkezmek üçin görkezme esbaplardan, terjimeden, kesgitlemeden we konteksden peýdalanmaly.

5. Iň esasy zat, dile bolan höwesdir. Muny ösdürmegiň alty usuly bar: a) okuwçylar tarapyndan kynçylyklaryň özbaşdak önüniň alynmagy; b) üstünligini duýmak; c) ýaryş; d) amaly işleri oýun görnüşinde gurmak; e) usullaryň dürli-dürli bolmagy; ä) mugallym bilen okuwçynyň mylakatly aragatnaşygynyň bolmagy.

6. Maksadyň ýerine ýetirilmegini üpjün edýän iň zerur usullary we gönükmeleri ulanmaly.

H.Palmeriň şu günki güne çenli ylmy gymmatlygyny ýitirmedik eserleriniň käbirleriniň atlaryny agzap geçmegi makul bildik: Beginner's English-French Dictionary; Colloquial English, Part One. 100 Substitution Tables. Cambridge, 4th ed., 1930; Graded Exercises in English Composition. Books 1-4, Tokyo, 1928; A Grammar of English Words. Edinburgh, 1962; The First Six Weeks of English. Tokyo, 1934; The First Six Weeks of Reading. Tokyo, 1931.

H.Palmeriň esasy üstünligi—özüne çenli bolan göni usullary belli bir tertibe getirmegidir. Emma onuň ulgamy kemçiliklerden hem halas däl. Ol okatmagyň mehaniki taraplaryna kowalaşyp, materialy aňly özleşdirmäge az üns beripdir. Şonuň ýaly-da, onuň işlerinde okamagy we ýazmagy öwretmek barada hiç zat aýdylmaýar.

H.Palmeriň döwürdeşleriniň biri-de görnükli iňlis usulyýetçisi Maýkl Uestdir. Ol Hindistanda iňlis dili mugallymy bolup işläpdir. M.Uest, ozaly bilen, okamagy öwretmegi öňe sürüpdir. Şonuň üçin onuň usuly “Okamak usuly” diýip hem atlandyrylypdyr. M.Uest “Iki-dillilik”, “Daşary ýurt dilinde okamagy nähili öwrenmeli”, “Daşary ýurt dilinde geplemegi nähili öwrenmeli” diýen usuly işleri we birnäçe okuw kitaplaryny ýazypdyr. Bu belli usulyýetçiniň pikirine görä, okamagy öwrenmek başarnyklaryň we endikleriniň iň ýeňili we zerury hasaplanýar, ol sözleri we aňlatmalary ele almakda uly kömek edýär. Okamagy öwretmek bilen M.Uest okuwçylaryň özbaşdak işläp bilmeklerini göz önünde tutupdyr. Ol kitaplaryny şu ýörelgeleriň esasynda ýazypdyr:

1) okuwçy turuwbaşdan okaýan zadyna düşünmelidir we ondan lezzet almalydyr;

2) sözleri ýörite öwretmek gerek däl, olar tekstde ýeterlik derejede gaýtalanmalydyr we okamakda ulanylmalydyr;

3) okuw kitabyňyň materialy okuwçylaryň ýaş aýratynlyklaryna laýyk gelmelidir.

M.Uestiň görkezmesi boýunça okuwçylar diňe oňat okamagy we tekste düşünmegi başaransoňlar, gepleşige geçip bilipdirler.

Eserlerden alnan bölekleri okuwyň we dil öwrenýänleriniň ýagdaýlaryna görä, adaptirlemek (düşnükli dilde gysgaldyp bermek)

usulyýetiň taryhynda M.Uestiň öňe süren usuly açyşdyr. Usulyýetçi adaptasiýa adalgasyny şeýle düşündirýär: ilki asyl nugsadaky tekst materialy gysgaldylýar, soňra onuň dili okuwçynyň bilim derejesine laýyklykda sadalaşdyrylyp berilýär.

Okamagy öňe sürse-de, G.Palmerden tapawutlanyp, M.Uest başarnyklaryň we endikleriň ählisini hem ösdürmegi göz önünde tutpdyr.

M.Uestiň usuly daşary ýurt dillerini okatmakda dünýäniň ähli ýerlerine giňden ýaýrapdyr. ABŞ-da Ç.Hendşin (Ch.H.Handschin) “Okuwyň täze usuly” ady bilen atlandyran okatmagyň ulgamyny-da M.Uestiň prinsiplerini ýene-de kämilleşdirýär we oňa käbir üýtgeşmeler hem girizýär. Meselem: Ç.Hendşin işjeň we işjeň däl grammatik düşüňjeleri (Modern Language Teaching. N.Y., 1940.) biri-birinden tapawutlandyryp berdi.

Garyşyk usuly. Bu usul XIX asyryň ahyrynda XX asyryň başlarynda terjime we göni usullarynyň ylmy-amaly taraplaryny özüne siňdirip almagy esasynda döräpdir. Garyşyk usulyň görnükli wekilleri hem-de olaryň usuly işleri barada aýry-aýrylykda agzap geçeliň:

K.Flagstad. Daniýaly psiholog K.Flagstad belli bir usuly sistema döretmedik bolsa-da, daşary ýurt dillerini okatmagyň usulyýeti bilen çuňňur gyzyklanypdyr. Özünüň usuly garaýyşlaryny „Dil öwretmegiň psihologiýasy“¹ eserinde giňişleýin beýan edipdir. Dogry usulyň wekilleriniň ene diliniň daşary ýurt dilini öwretmekdäki gatnaşygyna bolan pikirine garşy çykýar. Dili bilim almak üçin däl-de, estetik nukdaýnazardan öwrenmeli diýen ideýany öňe sürýär.

E.Otto (Ernst Otto). Lingwist alym E.Otto „Täze daşary ýurt dillerini okatmagyň usulyýeti we didaktikasy“ (1925-nji ýylda nemes dilinde çap edilýär) kitabynda özünüň usuly garaýyşlaryny beýan edýär. Daşary ýurt dilini öwrenmegiň maksady dili öwrenilýän ýurduň, halkyň medeniýetini öwrenmekden ybaratdyr diýen ideýany öňe sürýär. Ol okatmagyň ahyrky maksady tekstleri okamak bilen baglydyr diýip belleýär.

¹ Chr. Flagstad. Psychologie der Sprachpädagogik. Leipzig u. Berlin, Verl, von B.G.Teubner, 1913.

F.Aronşteýn (Ph. Aronstein). Nemes usulyýetçisi we filology F.Aronşteýn özüniň ylmy işlerinde daşary ýurt dillerini okatmagyň umumy meseleleri we iňlis dilini okatmak hakynda pikirlerini beýan edýär. Daşary ýurt dillerini okatmakda umumybilim we terbiýeleýjilik maksatlaryny ylmy taýdan işleýär. Dürli sistemaly dilleri okatmakda aňlylygyň zerurlygyny ylmy taýdan subut edip berýär. F.Aronşteýn ilkinjileriň hatarynda dil serişdelerini işjeň we işjeň däl toparlara, sözleşi reseptiw we reproduktiw görnüşlere bölmegiň tarapdary hökmünde çykyş edýär.

Piter Hegboldtyň ulgamy (Peter Hagboldt). Bu usulyýetçi alym iş ýoluny Belgiýada M.Berlisiň mekdebinde nemes dili mugallymçylygyndan başlaýar. Ol Amerika göçüp gidip, orta mekdepde we kollejde işlän. Çikago uniwersitetinde pedagogik we ylmy işini dowam etdirýär. Professor Piter Hegboldt daşary ýurt dillerini okatmaktaky tejribesini aşakda getirilen ylmy işlerinde beýan edýär:

How to study Modern Languages in High School. Chicago. 1925;
How to study Modern Languages in Collage. Chicago, 1925;
Language Learning. The University of Chicago Press. Chicago, Illinois, 1935;

The Teaching of German. Chicago, 1940.

Okatmagyň maksady hökmünde amaly we umumy tälim ugurlaryny goldaýar. Geplemegi, diňläp düşünmegi, ýazuwy we okuwy amaly maksadyň çäginde derňeýär. Okatmagyň mazmunyny beýan etmekde, ol diňe dil serişdeleri hakynda pikir ýöredýär, emma temalar we başarnyklar hakynda hiç zat aýtmaýar.

Ol özüniň ylmy işlerinde dil öwretmegiň psihologik meseleleri, gönükmeleriň sistemasy, okalan tekste düşünenligini barlamak barada ençeme usuly maslahatlary berýär.

Fransua Klossenin ulgamy. (Francois Closset). Belgiýaly tanyml usulyýetçi F.Klosse daşary ýurt dillerini okatmaktaky tejribesini „Didaktikigue des langues vivantes” (4th ed., Paris-Brusseles, 1965) kitabynda umumylaşdyran. Onuň pikirine görä, daşary ýurt dilini okatmagyň usuly üç maksady amala aşyrýar: amaly-dilden sözleşiş, okuw we ýazuw başarnyklarynyň we endikleriniň ösüşine zerur bolan sözlük baýlygyny we esasy grammatik düşüňjeleri özleşdirmek, terbiýeleýjilik— çaganyň başarnygyny ösdürmek, umumybilim-dili öwre-

nilýän ýurduň durmuşy we medeniýeti bilen tanyşdyrmak. Okadylýan okuw jaýyna laýyklykda, şol maksatlar dürli görnüşde seljerilýär. Bu wezipeleri tapgyrma-tapgyr ýerine ýetirmegiň usullaryny işläp düzýär. F.Klosseniň belleýşine görä, dilde köp ulanylýan 3000 sözün tekst mazmunynyň 95%-ni düşünmäge mümkinçilik berýär. Dogry usuly inkär edip, özüni garyşyk usulyň tarapdary diýip yglan edýär.

F.Klosseniň pikirine görä, daşary ýurt dilini okatmagyň aşakdaky usuly düzgünlere boýun egdirilmegi gerek:

1. Okuwçynyň işjeňligini goldamak.
2. Erkinligine we islegine görä mümkinçilik döretmek.
3. Okuwçylaryň şahsy inisiatiwasyna goldaw bermek.
4. Temalar we gollanmalar saýlananda okuwçylaryň başarnygyny hasaba almaly.

F.Klosseniň okadyş ulgamynyň ajaýyp pikirleriniň biri diliň nazaryýeti bilen baglanyşyklydyr. Onuň garaýşyna görä, dili induktiw (aňsyz) ýa-da öýkünme ýoly bilen öwrenip bolmaýar.

Dil materialyny (fonetika, leksika, grammatika) we sözleýşiň görnüşlerini öwretmek boýunça F.Klosseniň usullarynyň geçen asyryň 60-njy ýyllarynyň usulyýetindäki usuly ugurlara gabat gelýän ýerleri köpdür.

Deňeşdirme usuly. Bu usulyň doly adyna “Aňly deňeşdirme usuly” diýilýär. Bu usuly akademik L.W. Şerba esaslandyryp, ony häzirki döwrüň daşary ýurt dilini okatmagyň prosesine laýyklykda işläpdir.

L.W. Şerbanyň işini onuň şägirdi Pedagogika ylmlarynyň akademiýasynyň habarçy agzasy, professor I.W.Rahmanow dowam etdiripdir.

Aňly deňeşdirme usuly esasynda daşary ýurt dili öwredilende didaktik aňly-düşünjeli özleşdirmek prinsipine daýanylýar. Bu usulyň deňeşdirme, ene diline daýanmak, sözleýiş işiniň görnüşlerini jebislikde öwretmek ýaly hususy prinsipleri geçen asyryň 40-njy we 50-nji ýyllarynda ýüze çykyp, giňden peýdalanylypdyr.

Daşary ýurt dilini okatmagyň amaly, bilim berijilik, terbiýeleýjilik maksatlary ylmy esasyda öňe sürülýär.

Germaniýada daşary ýurt dilleriniň okadylyşynyň taryhyndan. Daşary ýurt dillerini okatmakda usulyýet ylmyna saldamly goşant goşan usulyýetçileriň biri-de görnükli nemes pe-

dagogy **Iogann Şturmdyr** (1507—1589). Ol 1556-njy ýylda çap edilen “Synp ýolbaşçylaryna maslahatlar” diýen işinde latyn dilini okatmagyň maksatnamasyny we usullaryny hödürleýär. I.Şturm daşary ýurt dillerini okatmakda grammatik kadalary öwretmek, nusgalar boýunça okamagy öwretmek, latyn dilini klassyky gepleşikde we ýazuwda ulanyp bilmek ýaly prinsipleri esaslandyrypdyr. Onuň direktorlyk edýän gimnaziýasynyň okuwçylary 9 ýylda grammatikany çuňňur özleşdirmegiň üstesine 21000 latyn sözlerini öwrenmeli bolupdyrlar. Emma I.Şturm okatmagyň görnüşlerine kowalaşyp, onuň mazmunyna az üns beripdir.

Tanymal nemes pedagogy **Wolfgang Ratke** (1571—1635) ýazan okuw kitaplarynda we usuly gollanmalarynda daşary ýurt dillerini öwretmegiň usullary baradaky pikirlerini görkezipdir. Ol okatmakda düýbünden täze usullara geçmegi maslahat beripdir.

W.Ratkeniň daşary ýurt dillerini okatmakda öňe süren ýörelgeleri şu aşakdakylardan ybaratdyr:

1. Daşary ýurt dilleri öwredilende ýönekeýden çylşyrymly diýen ugur boýunça okadylmaly.

2. Şol bir zady ýygy-ýygydan gaýtalamaly.

3. Hemme zady öňürti ene dilinde öwrenmeli.

4. Ähli zat zora ýanalman öwrenilmeli.

5. Hiç zady düşünmän ýat tutmaly däl.

6. Hemme zatda birmeňzeşligiň bolmagy, ýagny, belli bir awtoryň işleriniň öwrenilmegi zerurdyr.

7. Ilki predmet bilen tutuşlygyna tanyşmaly, soňra onuň ülüşlerini öwrenmeli.

8. Hemme zady tejribäniň we analiziň üsti bilen öwrenmeli.

Ýokarda görnüşi ýaly, W.Ratkeniň prinsiplerinde hem birnäçe kemçilikleriň bardygyny duýulýar.

Angliýada daşary ýurt dilleriniň okadylyşynyň taryhyndan. Görnükli inlis filosofy we pedagogy Rojer Eşem (1515—1567) hem latyn diliniň okadylmagynda belli bir yz galdyrypdyr. Onuň garaýyşlary “Mekdep mugallymy” diýen kitabynda öz beýanyny tapypdyr. R.Eşem ilki öwrenilýän dilde oňat okap we ýazyp bilmekligi, soňra bolsa, gepleşiğe geçmekligi tabşyrypdyr. Ol pikirlenip gep-

lemegi goldapdyr, lakgyldynyň, ýalňyş geplemegiň latyn gepleşigini ýoýjakdygyny belläpdir. R.Eşem şu 6 usuly iň möhüm “usullar” diýip hasaplapdyr:

1. Terjime.
2. Perefraz (üýtgedip beýan etmek).
3. Metafraz (prozany goşga öwürmek we tersine).
4. Saýlap almak, netije çykarmak.
5. Klassyklara öýkünip geplemek.
6. Labyzly okaýyş sungaty (deklamasiýa).

Ol şu ýokarda agzalan usullardan terjimäni mekdep okuwçylary üçin tekliپ edipdir, beýlekileriniň bolsa, uniwersitetlerde oňat netije berjekdigini görkezipdir.

XVII asyryň görnükli iňlis pedagogy we akyldary Jon Lokk (1632—1704) daşary ýurt dillerini okatmagyň usulyýetiniň meselelerine uly üns beripdir.

Ol özüniň “Terbiýe hakynda pikirler” diýen işinde fransuz, latyn we grek dillerini okatmagyň usullary hakynda giňişleýin gürrüň berýär. J.Lokk çagalara daşary ýurt dilini has ir öwredip başlamagyň we fonetika uly üns bermegiň zerurdygyny belläpdir. Ol göni (terjimesiz) usula artykmaçlyk beripdir, dilleri öwretmekde grammatikanyň kadalaryny düşündirmegiň ähmiýetine üns bermändir. Bu pedagog täze sözleriň manysyna düşünilmän ýat tutulmagyna garşy çykyppdyr.

Fransiýada daşary ýurt dilleriniň okadylyşynyň taryhyndan.

Latyn diliniň okadylyşyna uly täsir eden pedagoglaryň biri hökmünde fransuz akyldary **Mişel Monteni** (1533—1592) görkezmek bolar. Ol öz maşgalasynda hakyna tutma mugallym-guvernýor tarapyndan okadylypdyr. Onuň mugallymy fransuz dilini bilmändir we okuwlary göni (terjimesiz) usul boýunça alnyp barlypdyr. M.Monteniň belleýşi ýaly, sapaklar kitapsyz, grammatikasyz, kadasyz we temmisiz geçirilipdir. Diňe mugallym däl, eýsem onuň 2 kömekçisi hem, maşgalanyň ähli agzalary hem M.Monten bilen latynça gepleşipdirler. Şeýlelikde, usulyýetde duş gelýän tebigy (intuitiw) usul başlanypdyr. Emma bu usul bilen daşary ýurt dillerini okatmaga hemme ýerde mümkinçilik bolmandyr.

Çehiýada daşary ýurt dilleriniň okadylyşynyň taryhyndan.

Belli çeh pedagogy **Ýan Amos Komenskiniň** (1592—1670)

daşary ýurt dillerini okatmagyň usulyýeti ylmyna goşan goşandy has hem uludyr. Ol okuwçylaryň ene dillerini oňat öwrenenlerinden soň, daşary ýurt dillerini öwrenmeklige girişip biljekdiklerini aýdypdyr. Ý.A.Komenskiý özünüň ylmy garaýyşlaryny we pikirlerini “Latyn diliniň gapysy”, “Beýik didaktika”, “Dünýä suratlarda”, “Dilleriň iň täze usuly” ýaly işlerinde beýan edipdir.

Şweýsariýada daşary ýurt dilleriniň okadylyşynyň taryhyndan.

XVIII asyryň ikinji ýarymynda degişli Şweýsariýaly pedagog **Aleksandr Şowann** (1731—1800) hem daşary ýurt dilleriniň öwredilişi bilen içgin gyzyklanypdyr. Ol daşary ýurt dilleriniň maksada gönükdirilen ýagdaýda, okuwçynyň saýlap aljak hünäri bilen baglanyşykly edilip öwrenilmegini maslahat beripdir. A.Şowann, şeýle hem, ene dili we beýleki okuw predmetleri oňat öwrenilen-den soň, daşary ýurt dilleriniň girizilmegini goldapdyr. Ol bu dilleriň uly ýaşly çagalar tarapyndan analiz we deňeşdirmе usullary arkaly öwrenilmeginiň tarapyny tutupdyr. Diňe ýeterlik derejede söz baýlygy emele gelenden soň grammatika geçmekligi, daşary ýurt dillerini aňly özleşdirmekligi A.Şowann nygtap görkezipdir.

Bu usulyýetçi her bir daşary ýurt diliniň üznêlikde öwrenilmän, eýsem onuň beýleki diller bilen deňeşdirilip özleşdirilmegi baradaky pikiri öňe sürüpdir. Ol daşary ýurt dilini öwrenmeklige bilimiňi giňeltmegiň serişdesi hökmünde seredipdir.

Germaniýada daşary ýurt dilleriniň okadylyşynyň taryhyndan.

XVII asyryň aýaklarynda XVIII asyryň başlarynda Germaniýada daşary ýurt dilleriniň öwredilişi bilen meşgullanan alymlaryň biri-de **Awgustin - Germen Frankedir** (1663—1727). Ol gündogar dilleri boýunça professor bolupdyr. A.Frankeniň döwründe täze dilleri öwretmekde köne usullar aradan aýrylyp başlapdyr. Ol täze we köne usullara ortalyk bolan hem-de mekdepleriň şertlerine laýyk geler ýaly umumy bir usuly tapmak isläpdir. Çagalara 10 ýaş çenli ene dili, soňra bolsa daşary ýurt dilleri öwredilip başlanypdyr. Okamagy we gepleşmegi öwretmek esasy maksat hasap edilipdir. Şu ýerde amalyýet nazaryýete tabyn bolupdyr. Grammatika kitaplarynda hem esasy üns gepleşiğe berlipdir. A.Franke okuwçylara, halkyň ýagdaýy bilen tanşar ýaly, fransuz dilindäki kitaplary we gazetleri okamagy hödür-läpdir. Synpda we öýde işläp ýaly köp sanly dil hem-de ýazuw gönük-

meleri berlipdir. Daşary ýurt dilini öwrenmegiň ikinji ýylynda bolsa, her bir okuwçy ýylda iki gezek öz işi boýunça köpçüligiň önünde çykyş etmeli bolupdyr. A.Franke öz döwrüniň pedagogikasynda görnükli rol oýnapdyr we onuň täsiri Russiýanyň hem-de Amerikanyň mekdeplerine ýaýrapdyr.

Täze pedagogik akymyň görnükli wekilleriniň biri-de belli nemes magaryfçysy **Ýogan Berngard Bazedowdyr** (1724—1790). Ol 1752-nji ýylda latyn dilini öwretmegiň usulyýetini ýazypdyr. 1771-nji ýylda bolsa öz işini “Usulyýetleriň kitaby” ady bilen çap etdiripdir. Ol özüniň köp sanly işlerinde köne usullary tankyt edipdir we täze usullary hödürleýdi. I.Bazedowyň suratlar bilen bezelen kitabynda onuň esasy didaktiki prinsipleri beýan edilipdir. “Az, emma höwes bilen öwrenilmeli; az, emma tertip boýunça öwrenilmeli; az, emma iň gerekli zatlar öwrenilmeli;” Bu kitabynda ene diline we daşary ýurt diline terjime etmek boýunça gönükmeler berlipdir.

Okatmagyň başlanan döwründe synp tagtasynyň, hekiň, kitabyň we syýanyň ulanylmazlygyny usulyýetçi tekliý edipdir. Sesleri, bogunlary we sözleri okuwçylar mugallymyň agzyndan, oýunlar we gezelenç döwründe eşitmeli hem-de öwrenmeli bolupdyrlar. Çagalar 6 ýaş çenli ene dilini, 6—7 ýaşda bolsa fransuz dilini öwrenmeli bolupdyrlar, 7—12 ýaşdan olara latyn dili we beýleki okuw predmetleri okadylyp başlapdyr. 12—15 ýaşdan soň her bir daşary ýurt dilini öwrenmäge berilýän wagtyň mukdary deň bolupdyr. 15 ýaşdan soň bolsa, okuwçylar ýarym ýylyň dowamynda grammatikany yzygiderli öwrenipdirler.

ABŞ-da daşary ýurt dilleriniň okadylyşynyň taryhyndan. XIX asyryň birinji ýarymynda Garward uniwersitetiniň professory **Jorj Tiknor** (1791—1871) ABŞ-da iň görnükli usulyýetçileriň biri hasaplanypdyr. Ol ispan edebiýaty barada köp işleri ýazypdyr. Özüniň usuly garaýyşlaryny ol Boston şäheriniň pedagogik institutynyň diňleýjileriniň önünde okan leksiýalarynyň birinde beýan edipdir. Daşary ýurt dilini öwretmek üçin emeli gepleşik atmosferasyny döretmegiň zerurdygyny J.Tiknor belläpdir. Dürli basgançakdaky, ýaşdaky we dürli taýýarlygy bolan çagalar üçin bir hili usulyň ýerlikli bolmajakdygyny tanymal usulyýetçi nygtap görkezipdir. J.Tiknor grammatikanyň we sözlükleriň garşysyna çykyş etmek bilen, 6—7 ýaşly çagalar üçin diňe aňsat tekstleri

okamagyň, terjime etmegiň we ýat tutmagyň peýdaly boljakdygyny subut edipdir.

Görnükli pedagog ýaş çagalar üçin alynýan tekstleriň örän ýönekeý bolmalydygyny maslahat beripdir. J. Tiknor uly ýaşly adamlar tarapyndan daşary ýurt dilleriniň öwrenilmeginiň aýratynlygyna hem uly üns beripdir. Ol bu ýaşdaky adamlara grammatikany oňat öwrenmegi, köpräk ýazmagy we terjime etmegi teklipl edipdir.

Ýokarda aýdylanlardan görnüşi ýaly, XIX asyrdan ABŞ-da daşary ýurt dillerini öwretmegiň usulyýetinde özbaşdak bir ugur döremän, eýsem Ýewropa geçen usullar peýdalanylypdyr.

Russiýada daşary ýurt dilleriniň okadylyşynyň taryhyndan. Orta asyryň täzeden döreýiş (wosroždeniye) döwründe, beýleki Ýewropa döwletlerinde bolşy ýaly, Russiýada latyn, grek dilleri öwredilipdir. Döwletleriň arasyndaky gatnaşyklaryň geriminiň giňemegi daşary ýurt dillerini öwrenmäge oňyn täsirini ýetiripdir.

XVII asyra gelip, Moskwanyň slawýan—grek—latyn akademiýasynda daşary ýurt dilleri öwrenilip başlapdyr. Bu akademiýa mugallym bolup işlemek üçin grek alymlary doganlar Lehudlar çagyrylypdyr.

Olar 1687-nji ýylda “Grek diliniň grammatikasy” diýen okuw gollanmasyny taýýarlapdyrlar. Bu kitap 3 bölümden ybarat bolup, onda slawýan dilinde terjimesi berlen grek dilindäki tekstler, harplaryň okalyş kadalary, söz toparlary, basym hakynda materiallar berlipdir. Şol wagtlarda polýaklar tarapyndan basylyp alnan Ukrainanyň we Belarussiýanyň mekdeplerinde hem daşary ýurt dilleriniň öwredilişiniň birnäçe aýratynlyklary bolupdyr. Mysal üçin, Lwowiň mekdepleriniň biriniň Ustawy boýunça ilki harplary, soň bolsa, grammatikany öwrenmek talap edilipdir. Şu Ustawyň şertlerine görä, okuwçylar her günde grek we slawýan dillerinde sorag-jogap alyşmaly bolupdyrlar. Eger-de bir okuwçy grek dilinde sorag berse, beýleki oňa slawýan dilinde jogap gaýtarmaly bolupdyr.

1591-nji ýylda Lwowda Arhiýepiskop Arseniý “Slawýan diliniň grammatikasy” diýen kitaby çykarypdyr. Bu kitapda grek dilindäki tekstleriň slawýan diline sözme-söz geçirilen terjimesi berlipdir.

Russiýada XVIII asyrdan Pýotr I-niň hökmürowanlyk eden ýyllarynda Ýewropa ýurtlary bilen söwda-medeni gatnaşyklaryň gerimi

giňäpdir. Bu bolsa golland, inlis, nemes, fransuz dillerini bilýän adamlara bolan zerurlygy güýçlendiripdir. Şol nukdaýnazardan, öli dilleriň ýerine janly (ýörgünli) dilleri öwretmek meselesi ör-boýuna galypdyr. Şunuň bilen birlikde, rus patyşasy Pýotr I-niň permanyna laýyklykda, gündogar dillerini öwrenmeklige hem uly ähmiýet berlipdir. Emma daşary ýurt dilleri umumybilim berýän mekdeplerde köpçülikleýin öwrenilmändir. Şeýle bolsa hem, daşary ýurtly adamlar tarapyndan açylan mekdeplerde birnäçe diller öwrenilipdir. Mysal üçin, ýesir alnan daşary ýurtlular tarapyndan Moskwada we Tobolskide açylan mekdeplerde okuwçylar Günbatar-Ýewropa dillerini öwrenipdirler. Şwimmeriň açan mekdebinde okuwçylara täze diller bilen birlikde latyn-grek dillerini öwretmäge hem üns berlipdir.

1727-nji ýylda Ýekaterina II Akademiýa we onuň ýanyndaky gimnaziýa üçin wagtlaýyn Ustaw çykarypdyr. Bu Ustawda latyn we nemes dillerini öwrenmek boýunça her bir synpyň okuwçylarynyň önünde ýörite talaplar goýlupdyr. 5-nji synpdan soň okuwçylara grek, fransuz, italyan dillerini öwrenmek teklip edilipdir.

Ýekaterina II-niň döwründäki Smolnyý instituty ýapyk tipli aýal-gyzlar okuw jaýy bolupdyr. Munda terbiýelenýänler nemes we fransuz dillerini kämil ýagdaýda bilmeli bolupdyrlar.

Şeýle hem bu okuw jaýynda terbiýelenýänler arakesme döwründe we okuwdan soň öz aralarynda hem-de terbiýeçiler bilen daşary ýurt dillerinde gepleşmeli bolupdyrlar.

I.M.Beskoý tarapyndan ýazylan Ustawda daşary ýurt dillerini öwretmegiň usullary barada şeýle diýilýär: ”Mugallymlar okuwçylara daşary ýurt dilinde gepleşmegi, ýazmagy, ylaýta-da dürs okamagy öwretmelidirler; olarda daşary ýurt dillerini öwrenmegiň esasynda kitap okamaklyga höwes döretmelidirler¹.

Ol ýa-da beýleki bir daşary ýurt dili saýlanyp alnanda, onuň amaly ähmiýetine üns berlipdir. Mysal üçin, Irkutskiniň guberniýasynda hytaý dili, günorta Guberniýalarda grek dili, gündogarda bolsa, arap dili öwrenilipdir. 1741-nji ýylda Ylymlar akademiýasynyň ýanynda hytaý dili mekdebiniň açylandygyny aýratyn bellemek möhümdir.

¹Раушенбай В. Э. Краткий обзор основных методов преподавания иностранных языков с I по XX век. М., 1971, с. 44-45

Emma bu dilleri öwredýänleriň özleriniň rus dilini bilmeýändigikleri üçin olar terjimeçiniň kömeginden peýdalanyşydyrlar.

Mugallymlaryň iş tejribesiniň taryhy seljermesine görä, daşary ýurt dilini okatmak göni (terjimesiz) usulyň kada-kanunlary esasynda öwredilipdir.

XIX asyryň başlarynda Russiýada daşary ýurt dilleriniň öwredilişi pese düşüpdur. Ýokary hünärli mugallymlar ýetmezçilik edipdir. Esasan hem, Russiýa tötänden düşen we rus dilini bilmeýän adamlaryň käbiri mugallym bolupdyr. Esasy üns grammatikany öwrenmeklige berlipdir. Hatda grammatikanyň kada-kanunlary öwrenilýän dilde düşündirilipdir. 50—60-njy ýyllardan başlap, täze daşary ýurt dillerini öwrenmeklige bolan höwes ýokarlanyp ugrapdyr. Emma käbir mugallymlar gimnaziýalarda birnäçe diliň bir wagtyň özünde öwredilmegine garşy çykypdyrlar. Olar daşary ýurt dilleriniň yzygiderli öwrenilmegini tekliş edipdirler.

Görnükli rus rewolýusion demokraty N.A.Dobrolýubow (1836—1861) daşary ýurt dilleriniň okadylyşynyň maksatlary we usullary barada birnäçe makalalary ýazypdyr. Ol Moskwanyň amaly akademiýasynyň rektorynyň hasabatyna ýazan synynda kiçi ýaşly çagalara birbada iki-üç daşary ýurt diliniň öwredilmegine garşy çykypdyr. Dobrolýubow dili bilmekligi däl-de, usulyýete ýokary baha beripdir. Ol “Fransuz diliniň grammatikasy” diýen kitaba ýazan synynda hem daşary ýurt dilleriniň okadylyşy barada peýdaly maslahatlar beripdir. N.A.Dobrolýubow daşary ýurt dillerini okatmakda ilki bilen grammatikanyň kadalaryny däl-de, sözleri we söz düzümlerini öwretmegiň zerurdygyny belläpdir.

Beýik rus pedagogy K.D.Uşinskiniň (1824—1871) makalalarynda daşary ýurt dillerini öwretmegiň maksatlary we usullary baradaky garaýyşlary öz beýanyny tapypdyr. Görnükli pedagog diňe ene dilini oňat öwrenenden soň, daşary ýurt dillerini okatmaklyga geçmekligi maslahat beripdir. Ol, esasan hem, şu aşakdaky ýörelgeleri öňe sürüpdir:

- 1) ene dilini oňat öwrenmän, daşary ýurt diline geçmek bolmaz;
- 2) daşary ýurt diliniň grammatikasyndan ozal ene diliniň grammatikasy öwrenilmelidir;
- 3) daşary ýurt dilini öwrenmeklige hepdede 6 sagat we her günde 1 sagat bermeli;

4) birbada iki daşary ýurt dilini öwrenip başlamak bolmaz;

5) diňe birinji daşary ýurt dili oňat öwrenilenden soň, ikinji daşary ýurt dilini öwrenmäge başlamak bolar.

Gadymy we täze dilleri öwretmekde rus pedagoglary üçin aňlylyk prinsipi esasy ýörelge bolupdyr.

Öňki SSSR-de daşary ýurt dilleriniň öwredilişiniň esasy döwürleri. Daşary ýurt dillerini öwretmegiň bu wagt aralygyndaky ösüşini baş döwre bölmek bolar: I döwür — 1917—1923-nji ýyllar; II döwür — 1924—1931-nji ýyllar; III döwür — 1932—1946-njy ýyllar; IV döwür — 1947—1959-njy ýyllar; V döwür — 1960—1980-nji ýyllar.

I döwür — 1917—1923-nji ýyllar. Bu döwürde okuw dersi hökmünde daşary ýurt dillerini umumybilim berýän mekdepleriň okuw dersleriniň arasynda saklap galmak-galmazlyk meselesini çözmek wezipesi ör-boýuna galypdy. Daşary ýurt dilini okatmagyň usulyýetiniň bu tapgyry häkimiýetiň agyr ýagdaýy başyndan geçirýän döwrüne gabat gelýär.

Daşary ýurt dilini öwretmegiň amaly netijeleri örän pesdi. Munuň özüne ýetesi sebäpleri bardy. Graždanlyk urşy, interwensiýa zerarly Russiýanyň daşary ýurtlar bilen diplomatik, söwda, medeni gatnaşyklarynyň arasy bozulypdy. Daşary ýurt dilini okadar ýaly mugallym kadrlary ýeterlik däl. Galyberse-de, bu dersiň umumybilim berijilik maksadyna kembaha garalýardy. Hatda käbir mekdeplerde daşary ýurt diliniň ýerine ýasama dil – esperantony okatmaga döwta-lap bolupdyrlar.

Magaryfyň ýerlerdäki bölümleri okuw derslerini, maksatnamalaryny, kitaplary saýlamak meselesini özbaşdak çözüpdirler. Mugallym özüniň islegine görä, göni ýa-da grammatik-terjime usulyny hem-de okuw kitabyňy ulanyp, daşary ýurt dilini öwrediberipdir.

Daşary ýurt dilini okatmagyň birinji tapgyrynyň agyr döwrüne garamazdan, bu dersi okatmagyň zerurlygy hem-de amaly, umumy-bilim berijilik ähmiýeti ylmy esasynda subut edilip, onuň beýleki okuw dersleri bilen bir hatarda mekdeplerde durnukly okadylmagyny ýola goýmak gazanyldy.

II döwür — 1924—1931-nji ýyllar. 1924-nji ýylda daşary ýurt dili umumybilim berýän mekdepleriň doly hukukly okuw dersleriniň

hataryndan özüniň mynasyp ornuny tapdy. Mekdeplerde mugallymlary hasaba almak bilen nemes dili okadylyp başlandy. 20-nji ýyllaryň ikinji ýarymynda daşary ýurt dilleriniň ähmiýeti ýokarlanylýp, bu döwürde okamagy öwretmek esasy maksat bolup hyzmat edipdir. Okatmagyň mazmunynyň esasy bölegini grammatika eýeläpdir. Tematika boýunça okatmak ýola goýlupdyr. Şol ýyllarda göni usul ulanylan hem bolsa, ene diliniň ähmiýeti kemsidilmändir. 30-njy ýyllaryň başlarynda daşary ýurt dilini okatmakda göni usulyň täsiri gowşap, ornuny “gatyşyk” usulyna bermeli bolýar. Bu döwürde L.W.Şerbanyň usuly işleri çap edilýär¹.

III döwür — 1932—1946-njy ýyllar. 1931—1932-nji ýyllarda çykan kararlarda orta mekdebi tamamlayan her bir adamyň haýsy hem bolsa bir daşary ýurt dilini bilmelidigi nygtalyp görkezilýärdi. Inlis we fransuz dillerini okatmak giň gerim aldy. Şol döwürde gatyşyk usulyna lingwistika, pedagogika, psihologiya ylymlarynyň gazanan üstünlikleri öz täsirini ýetirdi. Okuw materialyny aňly özleşdirmegiň möhümligi hakyndaky meselä seredildi. Psiholog alym L.S.Wigotskiniň ylmy işlerinde sözleşşiň aňly-düşünjeli özleşdirilmeginiň makullygy esaslandyryldy. Psihologiya ylmynda aktiw we passiw sözleşşi tapawutlandyrmak meselesi çözüldi. Bu barada L.W.Şerbanyň ylmy işleri hasaba alyndy.

Daşary ýurt dilini okatmagyň maksadyna görä, okuwy we geplemegi öwretmegiň wezipeleri anyklanyldy. 1945-nji ýylda mekdepler üçin sözlük minimumy döredildi. Grammatikany saýlap seçmek hem ylmy esasyda derňelip başlandy. Usulyýet ylmynda dünýäde ilkinji gezek okalyş kadalary (Z.M.Swetkowa we beýleki usulyýetçi alymlar tarapyndan) esaslandyryldy. Kadalar esasynda dürs ýazuwy we ýazuw tehnikasyny öwretmegiň meseleleriniň ylmy çözgütleri (N.P.Tennowa we beýleki usulyýetçi alymlar) usulyýet ylmyňň ösmegine uly goşant boldy.

Şundan soň daşary ýurt dillerini öwretmeklige berilýän sagatlaryň sany artyp başlaýar. Mugallym kadrlaryny taýýarlamak kadalaşyp

¹Шерба Л.В. Об общеобразовательном значении иностранных языков.-В сб. Вопросы педагогики, вып. 1. – М., 1926. Шерба Л.В. Как надо изучать иностранные языки –М., 1929

ugraýar. Indi okuwçylar diňe okamagy däl-de, eýsem gepleşigi we ýazmagy hem ele almaly bolupdyrlar. Bu döwrüň taryhynda ilkinji gezek her bir synp boýunça ähli başarnyklar we endikler üçin anyk talaplar goýulýar. Aňly deňeşdirme usuly güýçlenip başlaýar. Aýym-lar I.A.Gruzinskaýa we Z.M.Swetkowa türgenleşik gönükmeleri bilen bir hatarda döredijilikli gönükmeleriň hem ulanylmalydygyny tekli-p edýärler.

IV döwür — 1947—1959-njy ýyllar. 1947-nji ýylda "Daşary ýurt dilleriniň öwrenilişini gowulandyrmak hakynda" diýen karar ka-bul edilýär. Bu karar çykandan soň daşary ýurt dilleri mugallymlary taýýarlaýan ýokary okuw jaýlarynyň sany köpelip başlaýar. Daşary ýurt dillerinde okuw dersleri okadylýan mekdepler açylýar. Okuw kitaplarynyň we gollanmalarynyň goýberilişi giňelýär. Bu döwürde esasy üns grammatika berlip, gepleşik ünsden düşürilýär. Emma 50-nji ýyllarda halkara gatnaşyklarynyň ösüp başlamagy daşary ýurt dillerinde gepleşip bilýän adamlaryň zerurlygyny orta atypdyr. Usu-lyýetde dörän iki akymyň biri gepleşigi birinji orunda tutsa, beýle-kisi esasy ünsi okamagy öwretmäge beripdir. Bu döwrüň esasy bir aýratynlygy-da usulyýetiň özbaşdak ylym hökmünde ykrar edilmegi üçin edilen işleriň uly ähmiýete eýe bolmagydyr.

V döwür — 1960—1980-nji ýyllar. 1961-nji ýylda “Ýurtda daşary ýurt dilleriniň öwrenilişi hakynda” diýen kararyň kabul edilme-gi daşary ýurt dilleriniň okadylyş usulyýetiniň ösüşiniň taryhynda uly waka boldy. Bu resminama jemgyýetiň bähbitlerinden ugur almak bilen, daşary ýurt dilleriniň öwredilişiniň maksatlaryny anyklady. Halk magaryfynyň guramalaryna şu aşakdakylar tekli-p edildi:

a) daşary ýurt dilleri mugallymlaryny taýýarlaýan ýokary okuw jaýlarynyň sanyny köpeltmek;

b) 1961—1962-nji okuw ýylyndan başlap okuwçylaryň sany 25-den artyk bolan synplary daşary ýurt dilleri sapaklarynyň dowamynda iki topara bölüp okatmak;

ç) ata-eneleriň islegine görä hem-de şolaryň hasabyna çagalar baglarynda we başlangyç synplarda daşary ýurt dillerini öwretmek boýunça toparlary açmak;

d) okuw dersleriniň belli bir bölegi daşary ýurt dillerinde okadylýan mekdepleriň sanyny giňeltmek, olary okuw-usuly kitaplar hem-de audiowizual serişdeleri bilen üpjün etmek.

Okatmagyň maksady bilen bir hatarda onuň mazmuny hem üýtgedi. Daşary ýurt dillerinde amaly, bilim berijilik, terbiýeleýjilik maksatlarynyň üstüne okatmagyň kämilleşdiriş maksady hem goşuldy. Her bir synp üçin gepleşik endikleri boýunça ýörite talaplar goýuldy. Bu döwürde göni we aňly deňeşdirme usullarynyň tarapdarlarynyň arasynda göreş ýitileşýär. Göni usulyň wekilleri I.E.Aniçkow, I.M.Gorelow we beýlekiler dil kadalaryny we okuwçylaryň ene dilini daşary ýurt dillerini okatmak prosesinden gysyp çykarmaga synanyşýarlar. Emma soňabaka gapma-garşylyklar sowaşyp başlaýar. Daşary ýurt dillerini öwretmekde leksiki, grammatik we fonetik kadalaryň, ene diliniň ähmiýeti öz ornuna eýe bolup başlaýar.

Okuwçylaryň önünde geplemek, diňläp düşünmek, okuw we ýazuw endiklerini we başarnyklaryny kemala getirmekten ybarat wezipeler goýlup, şoňa laýyklykda okuw maksatnamalary we okuw kitaplary taýýarlanylýar. Bu döwürde usulyýet ylmynda usulyýetçi alymlar tarapyndan diňläp düşünmegi (audirowaniýe) öwretmäge degişli meseleler ilkinji sapar ara alnyp maslahatlaşylýar. Sözleşiş nusgalary esasynda geplemegi öwretmek maksadalaýyk diýen netijä gelinýär (Ç.Friz we P.Lado usullary).

Daşary ýurt diliniň grammatikasyny öwretmegiň meseleleri B.S.Setlin, S.F.Şatilow we ýene-de birnäçe usulyýetçiler tarapyndan ylmy taýdan çuňňur seljerildi. Leksikanyň (B.A.Buhbinder), okuwy (S.K.Folomkina) öwretmegiň usuly meseleleri giňişleýin ara alnyp maslahatlaşyldy. Ý.I. Passow daşary ýurt dilinde geplemegi öwretmegiň nazary, I.A.Zimnýaýa geplemegi we diňläp düşünmegi öwretmegiň psihologik esaslarynyň üstünde işlediler.

Milli mekdeplerde daşary ýurt dillerini okatmagyň möhüm meseleleri usulyýetçiler (P.Ý.Barsuk, Ş.I.Şatirişwili, M.G.Aswatsatryan) tarapyndan ylmy esasynda derňeldi.

II BÖLÜM

DİLİN ESASY BÖLÜMLERİNİ

ÖWRETMEK

Fonetikany öwretmegiň ähmiýeti

Gepleşikde ulanylýan sesler, basymlyr, äheňler we beýleki fonetik hadysalar sözleriň hem-de sözlemleriň manysyny kesgitleýärler. Mysal üçin, sözleýşiň fonetik taýdan nädogry alnyp barylmany, ýagny sesleriň ýa-da intonasiýanyň nädogry ulanylmagy gepleýji bilen diňleýjiniň arasynda düşünişmezligiň döremegine eltýär. Şoňa görä-de, iňlis dili sapaklarynda many döretmäge gatnaşýan sesleriň okuwçylara dürs öwredilmegi zerur şertleriň biridir. Fonetikany öwretmek gepleşik başarnyklaryny we endiklerini ösdürmek işine hyzmat edýär. Käbir usulyetçiler fonetikany okatmagyň başlangyç tapgyrynda ýörite öwrenip, soňky tapgyrlarda bolsa onuň öwrenilmegini makullamajak bolýarlar. Şonuň üçin hem 30-njy, 40-njy ýyllarda fonetika giriş kursy diýilýän täzelik hödürlenildi. Emma fonetikany diňe bir tapgyrda öwrenip gutarmak bilen çäklenmän, ony bütin okuwýň dowamynda gepleşige hyzmat eder ýaly ýagdaýda alyp barmak maksadalaýykdyr. Şuňa garamazdan, okatmak işlerini fonetikanyň düzgünleri bilen nazaryýetleşdirmek hem bolmaz. Başlangyç tapgyrda sözleýiş gönükmeleri dil materiallary bilen işlemekden agdyklyk etmelidir. Sebäbi bu tapgyrda dil sözleýişiniň görnüşleri bolan diňläp düşünmegiň we geplemegiň esaslary goýulýar. Okuw materialy hökmünde sadaja taýýar sözleýiş nusgalaryndan peýdalanylýar. Okuwçylar okaýan tekstlerini sesli we düşnükli okamalydyrlar. Olar ýazuw üsti bilen ýerine ýetirýän ýumuşlaryny hem sesli okap bilmelidirler. Eger-de başlangyç tapgyrda okuwçylaryň eşidiş-aýdyş endikleri awtomatizasiýalaşan derejesine ýetirilen bolsa, ortaky we ýokary

tapgyrlarda şol endikleriň has hem ösdürilmegi we kämilleşdirilmegi üpjün edilmelidir.

Fonetik minimum. Işjeň fonetik minimuma sesler, ses birikmeleri, aşak düşýän we ýokary galýan äheňler girýärler. Işjeň däl fonetik minimuma bolsa sesleriň dürli görnüşleri, triftonglar, tolkunly äheňler ýaly hadysalar girýärler. Işjeň fonetik minimuma girýän birlikler okuwçylaryň gündelik sözleşinde gabat gelýän bolsa, işjeň däl fonetik minimuma girýän hadysalar mekdep maksatnamasynda seýrek gabat gelýär. Fonetik minimuma girizilýän materiallar öz üstünde ýörite işlemegi talap edýär. Şu nukdaýnazardan, okuwçylaryň ene dilinde görnüşleri meňzeş bolan sesleri minimuma goşmaklary zerur däl. Beýleki türk-mongol dillerinde bolşy ýaly, türkmen dili hem singarmonizm (her bir bogunda çekimli sesiň bolmagy) kadasy-na eýedir. Emma öwrenilýän hindi-ýewropa dilleri üçin bolsa birnäçe çekimsiz sesleriň ýanaşyp gelmegi adaty ýagdaýdyr. Şoňa görä-de, minimum kesgitlenende, şeýle tapawutlardan ugur almak gerek. Bu işde okuwçylaryň adaty ýalňyşlarynyň nazarda tutulmagy hem peýdalydyr.

Fonetik minimumy saýlap almakda şu aşakdaky ýörelgeleriň göz önünde tutulmagy teklip edilýär:

a) saýlanyp alynýan materialyň sözleşiş aragatnaşygyna ugrukdyrylmagyna gabat gelmegi. Mysal üçin, sesleriň esasy görnüşlerini, gündelik gepleşikde ulanylýan äheňleri şu ýörelgä goşmak bolýar. Emma, käbir çylşyrymly fonetik hadysalary mekdep maksatnamasynda girizmek maslahat berilmeýär;

b) doly stiliň esas edilip alynmagy. Bu ýörelgä daýanmak bilen sözleriň, aňlatmalaryň, jümleleriň gysgaldylan görnüşleri däl-de, olaryň doly görnüşleri öwrenmäge hödürlenilýär;

ç) kadalyk ýörelgeleriniň nazarda tutulmagy. Munda edebi diliň kadalary esas edilip alynýar we şiwelä aýratynlyklaryny öwrenmek nazarda tutulmaýar.

Fonetikany öwretmegiň usullary. Okuwçylarda fonetik başarnyklaryny döretmek we ösdürmek birnäçe didaktiki ýörelgelere esaslanýar. Aňlylyk ýörelgäniň durmuşa geçirilmegi bütün okuw işiniň nazaryýetleşdirilmegini aňlatmaýar. Iň bir zerur ýagdaýlarda

aýdylmasy kyn bolan sesleriň aýdylyşyny düşündirmek bolar. Bu ýagdaý sesleriň aýdylyşyny ýeňilleşdirýär. Aýdylyşyny düşündirmek kömekçi häsiýete eýe bolýar we degişli fonetik başarnyklar hem-de endikler emele gelenden soň ol ulanylyşdan galýar. İşjeňlik ýörelgäniň amala aşyrylmagy okuwçylaryň sesleri nusgalar boýunça özbaşdak aýtmak üçin jan etmeklerini aňladýar. Okuwçylar sesleri diňe bir aýdyp bilmek bilen hem çäklenmän, eýsem olary nusgadaky görnüşleri bilen deňeşdirip görmegi hem başarmalydyrlar. Mugallym tarapyndan edilýän gözegçilik soňra okuwçylaryň özlerine geçýär. Okuwçylaryň öz ýalňyşlaryny tapyp bilmegi we özüne gözegçilik etmegi başarmagy hem onuň işjeňligine baglydyr. Görkezip okatmak ýörelgesiniň berjaý edilmegi okuwçylaryň duýuş, görüş we eşidiş organlarynyň işjeň gatnaşmaklaryny aňladýar. Sesleriň aýdylyşy düşündirilende okuwçylaryň ünsüni diliň ujunyň, dodaklaryň, aşaky eňeğiň hereketlerine çekmek gerek. Sözlere we sözlemlere basymlar boýunça öwretmekde mugallymyň dirižýorçylyk hereketleri ýerine ýetirmegi hem görkezip okatmak ýörelgesine daýanmagy aňladýar. Kitaplarda ýa-da synp tagtasynda ýazylan sözlemleri kesimlere bölmek, olarda basymlary bellemek hem görkezip okatmagyň serişdesi hökmünde hasaplanýar. Mugallymyň öz gepleşigini eşitdirmegi hem şu ýörelgä degişlidir. Şoňa görä-de, mugallym mydama arassa we kadaly tizlikde geplemelidir. Örän çalt geplemegiň nädogry hasap edilişi ýaly, çakdanaşa haýal geplemek hem peýdasyzdyr. Sebäbi bu ýagdaýlaryň ikisi hem aýdylan zada düşünmegi kynlaşdyrýar. Tehniki serişdelerde diktörler tarapyndan ýazdyrylan gepleşikleriň eşitdirilmegini hem görkezip okatmak ýörelgesiniň serişdesi hökmünde düşündirmek bolar.

Fonetikany öwretmekde şu ýokardakylar bilen bir hatarda zzygiderlilik, okuw materialynyň kem-kemden kynlaşmagy ýaly prinsipleriň hem nazarda tutulmagy zerurdyr. Okuwçylaryň fonetik başarnyklaryny we endiklerini kämilleşdirmekde türgenleşik gönükmelerine uly orun degişlidir. Bu türgenleşikde fonetik birlikler hökmünde şulary hasaplamak bolar: ses, ses birikmesi, bogun, söz, söz birikmesi, sözlem we tekst. Eşidiş we gep organlarynyň kadaly türgenleşmegi okuwçylaryň ene diliniň we öwrenilýän

daşary ýurt diliniň sesleriniň hem-de beýleki fonetik hadysalarynyň deňeşdirilmeginiň esasynda bolup geçýär. Fonetik materialy girizmek we ony özleşdirmek şeýle yzygiderlilikde bolup geçýär:

a) sözde ýa-da sözleýiş nusgalarynda täze sesiň eşitdirilmegi;

b) öwrenilýän sesiň aýratynlykda eşitdirilmegi, onuň transkripsiýasynyň synp tagtasynda ýazylyp ýa-da tablisada görkezilmegi; zerurlyk bolan ýagdaýynda, şol sesiň aýdylyşynyň görkezilmegi we ene diliniň degişli sesi bilen deňeşdirilmegi;

ç) teksti okamaklyga geçmezden ozal täze sesiň okuwçylar tarapyndan ýekelikde we köpçülik bilen aýdylyp öwrenilmegi;

d) täze öwrenilýän sesi ýa-da intonasiýany tanamak maksady bilen ses ýazgysynyň diňlenilmegi;

e) eşi-diş-aýdyş ukyplaryny has-da kämilleşdirmek üçin fonetik gönükmeleriň birnäçe gezek gaýtalanlymagy¹.

Eşi-diş-aýdyş ukyplaryny döretmek we kämilleşdirmek aňlylyk ýörelgesine daýanmak esasynda alnyp barylmaladyr. Materialy aňly özleşdirmek ene diliniň we öwrenilýän daşary ýurt diliniň hadysalarynyň deňeşdirilmegi, fonetikanyň umumy nazaryýetiniň, mümkin boldugyça, az ulanylmagy arkaly amala aşyrylýar. Professor G.W.Rogowanyň² belleýşi ýaly, daşary ýurt dillerini öwrenmekde gazanylýan üstünlik diňe bir nazaryýete (düşündirmeklige) ýa-da tejribä bagly bolman, eýsem ol nazaryýete daýanýan tejribä baglydyr.

Sesleri öwretmekde aňly we aňsyz öýkünmegiň (meňzedip aýtmagyň) ähmiýeti uludyr. Öýkünmegiň bu iki görnüşiniň ulanylmagy okatmagyň tapgyryna, okuwçylaryň ýaş aýratynlygyna baglydyr. Mysal üçin, mekdepde okatmagyň birinji we ikinji ýyllarynda kiçi ýaşly okuwçylara daşary ýurt diliniň fonetikasyny öwretmekde aňsyz öýkünmäniň, ýagny sesleri, gepleşik nusgalaryny mugallymyň ýa-da fonogrammanyň yzy bilen mehaniki taýdan gaýtalamagyň ähmiýeti uludyr. Ortaky we ýokarky tapgyrlarda bolsa, aňly öýkünmek uly orun tutýar. Sebäbi ol okuwçylaryň öz-özlerine gözegçilik etmeklerine we biri-biriniň ýalňyşlaryny düzetmeklerine kömek edýär.

¹Демьяненко М.Я., Лазаренко К.А., Кисляя С.В. Основы общей методики обучения иностранным языкам. Киев 1976, с.191.

²Rogowa G.W. Inlis dilini öwretmegiň metodikasy. (inlis dilinde) L., 1975, s. 108

Fonetikany öwretmekde aýratyn hem görkezme esbaplaryň we tehniki serişdeleriň ähmiýeti uludyr. Görüş daýançlary hökmünde sesleriň artikulyasiýasyny görkezýän çyzgylar, belli bir sesi aýtmakda gep organlarynyň ýerleşişini görkezýän fotosuratlar we şuna meňzeşler göz önünde tutulýar. Okuwçylar synpda we öýde şol görüş daýançlary esasynda aýna seredip, kyn düşýän sesleri aýdyp öwrenýärler. Magnitofon lentasyna ýa-da grammofon plastinkasyna ýazdyrylan tekst bilen şeýle usulda işlemek bolar:

a) öwreniljek tekstiň transkripsiýasy ýa-da orfografiýasy hemme okuwçylara berilýär;

b) tekst tehniki serişde arkaly eşitdirilýär, okuwçylar bolsa, tekstiň özlerindäki görnüşlerini yzarlaýarlar;

ç) mugallym okuwçylara tekstiň düşnüksiz ýerlerini, sözlerini düşündirýär;

d) okuwçylar teksti 4—5 gezek özbaşdak okaýarlar we mugallym olaryň kynçylyk çekýän ýerlerine üns berýär;

e) okuwçylar teksti ýeke-ýekeden sesli okaýarlar;

ä) okuwçylar teksti köpçülik bolup okaýarlar we zerurlyk bolsa, tehniki serişde arkaly berilýän ýazgyny diňleýärler;

f) tekst okuwçylara ýat tutmak üçin tabşyrylýar.

Fonetikany öwretmekde okuwçylaryň goýberýän ýalnyşlaryny hasaba alyp, olary öz wagtynda düzetmegiň ähmiýeti uludyr.

Fonetik gönükmeler. Fonetik gönükmeleri iki topara bölmek bolar:

1. Diňlemäge niýetlenen gönükmeler.

2. Aýtmaga niýetlenen gönükmeler.

1. Diňlemäge niýetlenen gönükmeler okuwçylara daşary ýurt diliniň seslerini, ses birikmelerini, äheňlerini tanamak we tapawutlandyrmak endiklerini öwredýär. Şundan soň okuwçylar sözleri we sözlemleri diňläp, olaryň manysyna düşüniپ başlaýarlar. Şeýle gönükmeler ýerine ýetirilende ýumuşlar anyk we belli bir maksada gönükdirilen bolmalydyr. Olar diňe diňlemek üçin niýetlenilip, grafiki daýançlaryň (tekstleriň) yzarlanylmagy bilen üsti ýetirilýär. Diňlemäge niýetlenen gönükmeleriň şu aşakdaky görnüşlerini görkezmek bolar:

a) aýdylyjak sesleriň arasynda öwrenilýän täze sesi eşideniňizde, eliňizi galdyryň;

b) okaljak sözleri diňläň. İçinde täze ses bar bolan söz aýdylanda, eliňizi galdyryň;

ç) okaljak sözlemleri diňläň. Olaryň içindäki sorag (habar) sözlemlerini tapawutlandyryň;

d) aýdyljak sözleriň içindäki iki basymly sözleri tanaň;

e) tekstdäki basym düşýän sözleriň aşagyny çyzyň;

ä) eşidýän sözlemleriňizde arakesmeler bar ýerlerini dik çyzyklar bilen belläň;

f) sözlemede ýokary galýan äheň bilen aýdylýan sözüň aşagyny çyzyň;

g) eşiden sesiňizi transkripsiyada ýa-da harp görnüşinde ýazyň;

h) eşiden sözleriňizde näçe bogun bardygyny aýdyp beriň;

i) eliňizdäki tekstiň içinden mugallymyň aýdýan sözünü tapyň;

j) aýratynlykda aýdylan seslerden söz ýasaň we ony ýazyň;

ž) sözlemi diňläň we oňy tonogrammada bogunlar hem-de basymlar arkaly görkeziň.

2. Aýtmaga niýetlenen gönükmeler ýerine ýetirilende köpçülik bolup aýtmaga uly orun degişlidir. Fonetik türgenleşikde okuwçylara daşary ýurt dilindäki goşgulary, kiçijik dialoglary, hekaýajyklary ýatdan aýtdyrmak maksadalaýykdyr. Aýtmak üçin niýetlenen gönükmelere, esasan hem, şu aşakdakylary goşmak bolar

a) mugallymyň aýdýan seslerini (sözlerini) onuň yzy bilen gaýtalaň;

b) galdyrylan sözi goşup, aýdylan sözlemi gaýtalaň;

ç) dialogy iki bolup sesli okaň;

d) çekimli we çekimsiz sesleri iki topara bölüp ýazyň we olary sesli okaň;

e) mugallymyň (diktoryň) aýdan sözündäki sesleri aýratynlykda aýdyp beriň;

ä) eşiden sözleriňiziň içindäki çekimli we çekimsiz sesleri aýdyp beriň;

f) elipbiýiň hemme harplaryny aýdyň;

g) eşiden sözleriňizi bogunlara bölüp aýdyň;

h) diktoryň aýtjak sözlerini diňläň we içinde täze öwrenilen sesler bar bolan sözleri iki gezek gaýtalaň;

i) esasy we ikinji derejeli basymlary bolan sözleri diktoryň yzy bilen gaýtalaň;

j) eşiden sesleriňizden söz ýasap aýdyň;

ž) ozal ýat tutan goşgularyňyzdan birini labyzly aýdyp beriň;

k) magnitofonda eşitdiriljek goşgyny (teksti, dialogy) ýat tutuň we aýdyp beriň.

Diňlemek we aýtmak üçin niýetlenen şu ýokardaky gönükmeler okatmagyň dürli tapgyrlaryna degişlidir. Mugallymlar olary degişli synplara laýyklykda ulanmalydyrlar.

Iňlis dilini okatmagyň başlangyç tapgyrynda. Bu döwürde iňlis diliniň harplaryny öwretmek aýratyn mana eýedir. Sebäbi iňlis diliniň harplaryny elipbiýdäki ýaly aýtmak bogunlarda, sözlerde aýdylyşyndan düýpgöter tapawutlydyr. Şonuň üçin hem çagalara harplar diňe bir ýazuw we okuw işlerinde ulanylyşy däl-de, eýsem elipbiýde aýdylyşy ýaly hem öwredilmelidir. Şeýlelikde, çagalara iňlis diliniň harplary elipbiýde atlandyrylyşy ýaly öwredilýär. Ilki bilen çagalara iňlis elipbiýi barada umumy düşünje bermek zerurdyr, elipbiý ýat tutdurylanda, ony dört topara we ýedi setire bölüp, ýagny aşakdaky görnüşde öwretmek maslahat berilýär.

1. 'ei 'bi: 'si: 'di:

'i: 'ef 'dzi: 'eit]

2. 'ai 'dzei 'kei 'el

'em 'en 'ou 'pi:

3. 'kju: 'ar 'es 'ti:

4. 'ju: 'vi: 'd blju

'eks 'wai 'zed

Okuwçylara iňlis diliniň elipbiýi öwredilende “ABC” aýdymyny öwretmeklik maslahat berilýär.

Harplar ýazylan diwarlyk, has dogrusy, iki diwarlyk, birinde harplaryň basma görnüşi, beýlekisinde hem harplaryň golýazma görnüşi bolup, elipbiý öwredilende mugallymyň esasy görkezme esbasy bolmaly. Mugallym harplary görkeziji taýajyklar bilen görkezip atlandyrmaly. [ei], [i:], [ai], [ou], [ju:], [wai] harplaryň çekimli we beýleki harplaryň çekimsizdigi hakyndaky düşüňjeleri okuwçylaryň aňyna berk ornaşdyrmaly. Muny aşakdaky ýaly görnüşde aýtmak hem bolar.

This is a and this e. This is c and this is s.

This is I and this y. This is j and this is g.

This is u and this w. This k and this q.

Okatmagyň usullarynyň örän köpdürlüligi hakynda biz hemişe belleýäris, emma sözleýiş dili ösdürilende bu meselä aýratyn üns bermek has zerurdyr. Çekimsiz sesleri uzyn [i:] bilen aýdylýan *b, c, d, g, p, t, v* hem-de [e] sesi bilen aýdylýan *f, l, m, n, s, x*, şonuň ýaly-da [ei] sesi bilen aýdylýan *j* we *k* harplary, hersi aýratyn atlandyrylýan *h, q, r* w ýaly toparlara bölüp öwretmek amatlydyr.

Çagalara harplar bilen birlikde tertip sanlary öwretmek we olary ulanyp sorag sözlemleriniň üstünde işlemek hem zerurdyr. Mysal üçin, şu aşakdaky soraglary bermek bolar: *What letter is this? Which is the third letter?, Which is the last letter of the English alphabet? Which letter is before L? Which is the letter after S? Which is the letter between I and N?*

Okuw maksatnamasynda iňlis elipbiýindäki harplary atlandyrmak işine gaty uzak wagt sarp edilmeyär, şonuň üçin olar öwredilip bolnandan soňra okuwçylaryň özleşdirişlerini barlamak üçin dürli görnüşli öý işlerini we özbaşdak ýumuşlary tabşyrmak maslahat berilýär.

Okuwçylara iňlis diliniň sesleriniň aýdylyş endikleri 1-nji synpyň ilkinji sapagyndan öwredilip başlanylmaladyr. Bu predmeti okadýan mugallym diňe iňlis dilini amaly bilmek bilen çäklenmän, iňlis dilini okatmagyň usulyýetindenem, çaga psihologiýasyndanam örän sowatly bolmalydyr¹. Ol türkmen we iňlis dilleriniň ses ulgamlarynyň arasyndaky aýratynlyklary, meňzeşlikleri göz önüne tutup, sözleýiş seslerini hödürlemegiň oňaýly usullaryndan peýdalanmagy başarmalydyr. Çünki başlangyç tapgyrda iňlis diliniň sesleriniň aýdylyşyny okuwçylara öwretmekde goýberilýän kemçilikleriň aglabasy, tejribede ýüze çykyşy ýaly, mugallymyň iňlis dilini bilmeýänliginden däl-de, sesleri öwretmäge sowuk-sala çemeleşmeginden ýa-da bu işi öwretmegi ýeňil hasaplamagyndan gelip çykýar. Aslyýetinde, iňlis dilini okatmakda diliň leksik, grammatik taraplaryny öwretmek bilen deňeşdireniňde, diliň ses tarapyňy öwretmek hupbatlydyr. Hut

¹Артемов В.А. Психология обучения иностранным языкам.-М., 1969. Беляев Б.В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам.-М., 1965.

şonuň üçin hem iňlis dilini okatmagyň başlangyç tapgyrynda sesleriň aýdylyşy bilen baglanyşykly ýönekeýje zatlaryň (bu ugurda ýönekeýje zatlaryň bolmagyna-da ýol berilmeli däldir!) ünsden düşürilmegi geljekde düzetmesi kyn bolan ýagdaýlara alyp gelmeginiň mümkindigine her birimiz aňly-başly düşünmelidir. Şu nukdaýnazardan, sapaga taýýarlyk göründe iňlis dili sapaklarynyň başyny başlaýan *fonetik türgenleşige*¹ sapagyň örän wajyp döwri hökmünde taýýarlyk görmegimiz, onda-da şol bir gaýtalanyp durýan nobatçy sözleri ulanmakdan gaça durmagymyz gerek. Sapaga girmäge jaň kakylmanka hem türkmen dilinde gepleýän okuwçylar iňlis dili sapagynyň başlanmagy bilen bu dilde geplemäge bolan özboluşly çagyryşy, sözleýişe bolan islegi, ugrukdyryş ýoluny fonetik türgenleşikden almalydyrlar. Sözüň doly manysynda fonetik türgenleşik türkmen dilinden iňlis dilindäki sözleýişe geçilýän “köpri” wezipesini ýerine ýetirmelidir.

Mugallym her bir sapagyň fonetik türgenleşigini belli bir maksada gönükdirmelidir. Okuwçylar bilen öň öwrenen dil maglumatlary esasynda tanyş temadan sorag-jogap alyşmagy, sanawaçlardaky, aýdymlardyr goşgulardaký sesleriň aýdylyş endikleriniň üstünde işlemegi, sözleýiş intonasiýasyny dürs ulanmagy ýola goýmagy iňlis dili mugallymynyň fonetik türgenleşiginiň önünde goýýan baş maksady bolmalydyr.

Okatmagyň başlangyç döwründe çagalaryň eşidiş organy öwrenýän dili bolan iňlis diliniň seslerini öz ene diliniň (rus synpyn-da okaýan okuwçylar rus diliniň) sesleri bilen çalyşýarlar. Adamyň eşidiş ukyby 350 müňe golaý dürli öwüşginlikleri tapawutlandyryp bilse-de, özge diliň seslerini aýtmagy endik etmedik ýagdaýynda, şol sesleriň ýerine özüniň dil tejribesindäki sesleri öwrenýär. Çünki her bir adamyň gep apparaty çagalýkdan gep organlarynyň endik eden hereketleri boýunça öz ene diliniň seslerini aýtmaga uýgunlaşýar. Psihologlar tarapyndan çagalaryň daşary ýurt dilini çalt hem gowy özleşdirýändikleri we dil päsgelçiliklerini ýeňillik bilen ýeňip geçýändikleri subut edildi². Ýurdumyzda iňlis diliniň çagalar baglaryndan başlap öwredilmeginiň ýola goýulmagy usulyýet nukdaýnazaryn-

¹Амонашвили Ш.А. Здравствуйте, дети! - М., 1983.

²Зимняя И.А. Психология обучения иностранным языкам в школе.- М., 1991.

dan ähli taraplaýyn amatlydyr. Uly ýaşly mekdep okuwçylary bilen deňeşdireniňde gep organlary doly bekäp ýetişmedik mekdebe çenli ýa-da kiçi mekdep ýaşly çagalara iňlis diliniň sesleriniň aýdylyşyny öwretmek ýeňildir. *Okuwçylaryň ene diliniň aýratynlyklaryny hasaba almak*¹ iňlis diliniň sesleriniň aýdylyşyny öwretmekde esasy daýanylmaly prinsipleriň biridir. Okuwçylara iňlis diliniň seslerini öwretmekde endikleri we başarnyklary kemala getirmek aşakdaky yzygiderlikde amala aşyrylýar:

1. Iňlis diliniň sesleriniň aýdylyşyny öwretmek.

2. Iňlis diliniň seslerini okuwçylaryň dil tejribesindeki seslerden tapawutlandyryp bilmek başarnyklaryny ösdürmek.

Okuwçylarda iňlis diliniň sesleriniň aýdylyş endiklerini kemala getirmek örän kyndyr. Eşidiş-aýdyş endiklerini ösdürmäge niýetlenen usullar ýerlikli ulanylanda bu päsgelçilik aradan aýrylýar²:

Täze sesi aýtmaklygyň öwredilişini 1-nji synpyň iňlis dili sapagynyň harplyga çenli döwründe öwredilýän [ð] sesiniň mysalyn-da görüp geçeliň:

1. Mugallym tarapyndan sözleýiş nusgasynyň aýdylmagy hem-de okuwçylar tarapyndan eşidilmegi. Okuwçylaryň ünsi sözlemiň mazmunyna we ondaky täze sözün manysyna düşünmäge gönükdirilýär. Täze sözi mugallym ilki sözlemiň içinde, soňra aýratynlykda aýdýar, okuwçylar bolsa ony diňläp, ilki sözlemi gaýtalaýarlar, soňra sözi gaýtalaýarlar.

2. Fonetik birligiň sintetik (jebis) görnüşinden analitik (dargatmak) usulda diňlemäge geçilýär. Mugallym sözdäki täze sesi aýratynlykda aýdýar hem-de onuň aýdylyşyny, ýagny artikuliýasiýasyny görkezýär. Mugallymyň görkezmesine laýyklykda, okuwçylar gep organlaryny şol sesi aýtmaga taýýarlaýarlar. Şeýlelikde, bu tapgyrda sesiň içki sözleýişde aýdylmagy üpjün edilýär we owaz çykarylyp aýtmaklyga taýýarlyk görülýär.

¹Соколов А.Н. Психологический анализ понимания иностранного текста. // Известия АПН РСФСР. - М., 1947.

Риверс У.М. Пусть они говорят то, что им хочется сказать! // Методика преподавания иностранных языков за рубежом. - М., 1976. С. 236

²Щерба Л.В. Методика французского языка. - Л., 1974

3. Sesi eşidip, aňly özleşdirmek hem-de içinden aýtmakdan owaz çykaryp aýtmaga geçiş tapgyry. Täze öwrenilýän sesi mugallym aýdyp görkezýär. Okuwçylar bolsa bilelikde hem-de ýeke-ýekeden gaýtalaýarlar.

4. Täze sesi başga sesler bilen birikdirip aýtmak tapgyry. Täze ses öň öwrenilen sesler bilen birikdirilip aýtdyrylýar. Wagtdan tygşytly peýdalanmak bilen, mümkinçilige görä, täze sesi çekimli we çekimsiz sesler bilen birikdirip aýdyp, türgenleşmek maksadalaýykdyr.

5. Täze ses sözde aýdylýar. Mugallyma öýkünmek esasynda okuwçylar sözi bilelikde hem-de her biri aýratynlykda aýdýarlar. Bu tapgyr sözün manysyny öwretmäge niýetlenendir.

6. Indiki tapgyr sözün sözlem içinde edil ýokardaky tapgyrdaky ýaly yzygiderlikde ýeine ýetirilişi bilen sözleýiş derejesinde amala aşyrylýar.

7. Öwrenilen sesi berkitmek tapgyry. Sesi ýekelikde sözde we sözlemde ulanmak.

8. Okuwçylaryň dil tejribesinde orun alan sesler bilen täze öwrenilen sesi çalyşmazlyklary üçin dilden gönükmeleri ýerine ýetirmek.

Agzalyp geçilen ýokardaky ähli tapgyrlar sözleýiş işiniň görnüşlerinde amala aşyrylýar. Bu ýerde inlis diliniň sesleriniň aýdylyşyny dürs ýola goýmak bilen maglumat alyş-çalşy esasynda sözleýiş öwredilýär. Belli bir sesi öwretmek goşmaça ýüklenilýän wezipedir.

Bu sekiz tapgyrdan ybarat bolan täze ses öwretmegiň usulyny [ð] fonetik birligi arkaly seredip geçeliň.

Mugallym: “*What is this?*” “*This is....*” sözlemlerini aýdýar. Türgenleşikde “*this*” sözi birnäçe gezek gaýtalanýar. Sözlemleriň mazmuny we sözün manysy okuwçylara ýetirilýär. Soňra mugallym bu sözdäki [ð] sesini birnäçe gezek sözden aýratynlykda aýdýar. Täze sesi eşidýärler. Mugallym sada dilde sesiň artikulyasiýasyny okuwçylara düşündirýär. Okuwçylar [ð] sesini aýtmak üçin gep organlaryny mugallymyň görkezmesine laýyk taýýarlaýarlar. Mugallymyň gep organlaryna, hereketine eýerip, okuwçylar täze sesiň artikulyasiýasyny amaly ýerine ýetirýärler.

Täze sesi ilki mugallym, soňra okuwçylar [ðə] ses birikmesinde aýdýarlar. Täze ses sözün içinde aýdylýar, şondan soňra bu ses sözlem içinde ulanylýar. Okuwçylar bu sesi sorag-jogap alşanlarynda sözlem içinde ulanyp, aýdyp öwrenýärler.

Täze sesi [z], [s] sesleri bilen deňeşdirmegiň, bu sesler bilen gelýän sözleri ulanyp, dilden gönükmeleri ýerine ýetirmegiň zerurdygyny aýratyn bellemegimiz gerek.

Aňly öýkünme usuly okuwçylaryň logiki pikirlenmesini ösdürmek bilen aňly-düşünjeli özleşdirmek prinsipi esasynda iş alyp barmaga itergi berýär. Okuwçynyň dil tejribesinde orun alan fonetik birliklere meňzemeýän inlis diliniň seslerini ýa-da ses birikmelerini öwrenmekde, ses aýdylyş kadalaryna eýermek bilen seljerme usulyna ýüzlenilýär.

Başlangyç tapgyrda okuwçylarda inlis diliniň sesleriniň aýdylyş endiklerini kemala getirmekde gazanylan netijeler bilen çäklenilmän, diliň ses tarapyňy sözleşiş işiniň görnüşleriniň esasynda öwretmek inlis dilini okatmagyň mekdep kursunyň ähli tapgyrlarynda dowam etdirilýär.

Inlis dilini okatmagyň başlangyç döwründe okuwçylaryň inlis dilindäki sesleriň aýdylyşyndaky aýratynlyklary tapawutlandyryp bilmekleriniň ähmiýeti uludyr.

Diňlemäge niýetlenen ýörite gönükmeleri ýerine ýetirmedik okuwçylar sesleriň aýdylyşlary boýunça özleriniň goýberýän ýalňyşlaryny duýmaýarlar. Şonuň üçin hem okuwçylaryň eşiidiş başarnygyny gowşatmagy sesleriň aýdylyşynda goýberilýän ýalňyşlyklara sebäp bolýar. Aşakda şeýle ýalňyşlyklary goýbermezlige gönükdirilen gönükmeleriň käbirini hödürleýäris:

1. Diňlän sözleriňiziň içinden [æ] sesini tapyň:

<i>Dan,</i>	<i>men,</i>	<i>man.</i>
[dæn]	[men]	[mæn]

2. Öwrenilen sesiň şu sözleriň haýsy birinde gelýändigini anyklamaly. Mysal üçin, [i] sesi:

<i>Lip,</i>	<i>Leap,</i>	<i>In.</i>
[lip]	[li:p]	[in]

3. Diňläň we sözleri biri-birinden tapawutlandyrýan sesleri anyklaň:

<i>Dan,</i>	<i>man,</i>	<i>pan</i>
<i>[dæn]</i>	<i>[mæn]</i>	<i>[pæn]</i>

Okuwçylar bu ýumuş arkaly *[d]*, *[m]*, *[p]* sesleriniň sözleri biri-birinden tapawutlandyrýandygyny seljerýärler.

4. Aşakdaky dört sözi eşidiň we [ɪ:] sesiniň näçe gezek aý-dylýandygyny anyklaň:

<i>[mɪ:],</i>	<i>[mɪ:t],</i>	<i>[lɪ:p],</i>	<i>[lɪp]</i>
---------------	----------------	----------------	--------------

Mälim bolşy ýaly, endikleri kemala getirmekde mysaly görelde esatlanmak arkaly netije gazanyp bolar. Okuwçylara okuw işinde kimdir birine daýanmagyň esasynda öýkünmek hökman bolup, mugallym bu babatda olara göreldedir.

Fonetik oýunlar

Sapakda oýunlary has netijeli guramak üçin mugallym birnäçe talaplary berjaý etmelidir:

a) her bir didaktiki oýun oýunjaga öwrülmän, ol okatmagyň amaly, bilim berijilik, terbiýeleýjilik, kämilleşdiriş maksatlarynyň amala aşmagyna ýardam etmelidir. Oýunlaryň geçirilmegi sapagyň meýilnamasynda öz beýanyny tapmalydyr we mugallym gerek boljak serişdeleri önünden taýýarlamaly;

b) geçirilýän oýunlar we ýaryşlar okuwçylaryň ýaş aýratynlyklaryna, okatmagyň degişli tapgyryna gabat gelmelidir;

ç) oýunlar sapakda esasy orny eýelemän, olar öňde goýlan baş maksadyň amala aşyrylmagynda serişde bolup hyzmat etmelidir. Bu oýunlara bir sapagyň dowamynda 3—5 minut çemesi wagt bermek ýeterlidir;

d) geçirilýän oýunlara synpyň ähli okuwçylaryny işjeň gatnaşmaga çekmek zerur. Çagalaryň ýygrylygyny aradan aýryp, olaryň her bir işe, şol sanda бүтін okuw işine höwesini artdyrmak üçin zerur şertleri döretmek möhümdir;

e) mugallym her bir geçirilýän oýnuň maksatlaryny we düzgünlerini okuwçylara aýdyň düşündirmelidir.

Fonetik oýunlaryň esasy maksady bolsa daşary ýurt diliniň seslerini, basymalaryny, we beýleki hadysalaryny öwrenmegi kämilleşdirmekden ybaratdyr. Fonetik oýunlaryň şu aşakdaky görnüşlerini nusga hökmünde görkezmek bolar.

“Köp mysal tapmak” oýny

Bu oýny başlangyç tapgyrda geçirmek maslahat berilýär. Oýnuň başynda synpyň okuwçylaryny iki ýa-da üç topara bölmeli. Mugallym kynlyk bilen aýdylýan sesleriň birini ýa-da birnäçesini synp tagtasyna ýazýar. Okuwçylar bolsa, gezekli-gezegine şol sese degişli sözleri, mümkin boldugyça, köpräk ýazýarlar we sesli okaýarlar. Okuwçylar mysal tapmaklaryny gutaryança oýun dowam etdirilýär. Haýsy topar ýa-da okuwçy köp mysal aýtsa we ýalňyşsyz ýazsa, şol hem ýeňiji bolýar.

“Kim köp bilýär?” diýen oýun

Bu oýny ortaky we ýokary tapgyrlarda geçirmek gowy netije berýär. Oýun geçirilmezinden birnäçe gün ozal mugallym okuwçylara goşgulary paýlap berýär ýa-da olaryň haýsy çeşmelerden alnyp öwrenilmelidigini salgy berýär. Bellenilen güne çenli okuwçylaryň hemmesi olary ýat tutýarlar. Oýun geçirilende mugallym synpy toparlara bölýär. Toparlaryň haýsysy goşgulary köp we ýalňyşsyz aýtsa, şol hem ýeňiji bolýar. Bu oýunda şeýle usul arkaly ýeke-täk ýeňijini hem anyklamak bolýar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Fonetikany öwretmegiň nähili ähmiýeti bar?
2. Fonetik minimum diýlip nämä aýdylýar?
3. Fonetik minimumy kesgitlemekde nähili ýörelgelerden ugur alynýar?
4. Daşary ýurt diliniň fonetikasyny öwretmekde haýsy didaktiki ýörelgelere daýanylýar?
5. Fonetik material nähili yzygiderlilikde öwredilýär?
6. Tehniki serişdeler we görkezme esbaplar arkaly fonetikany nähili öwretmek bolar?
7. Fonetik gönükmeleriň nähili toparlaryny bilýärsiňiz?
8. Diňlemäge niýetlenen fonetik gönükmeleri aýdyp beriň.
9. Aýtmaga niýetlenen fonetik gönükmeleri aýdyp beriň.
10. Nähili fonetik oýunlary bilýärsiňiz?

Leksikany öwretmek

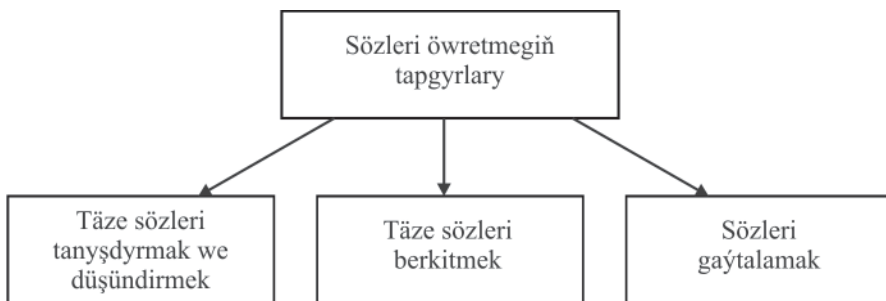
Sözleri öwretmegiň ähmiýeti we maksatlary. Her bir dili bilmek üçin onuň gurluşyny we sözlerini oňat öwrenmek zerurdyr. Sözler diliň maddy esasyňy düzýändigini üçin, olary oňat öwrenmezden, diliň beýleki bölümlerini özleşdirmek mümkin däldir. Eger-de diliň beýleki bölümlerini bileniňde-de, sözleri bilmeseň sözleşýşi gurap bolmaz. Mysal üçin, 100-e golaý grammatiki we fonetiki kadalary hem-de 5 sany söz bileniň bilen, sözleşýiş aragatnaşygyny döretmek mümkin däldir. Emma tersine, 5 sany kada-kanunlary we 100-e golaý söz bilseň welin, uly bolmadyk sözleşýiş amala aşyrmak bolar.

Usulyýetçiler sözleşýiş başarnyklaryny we endiklerini ösdürmek üçin gepleşik leksikasynyň, okamak üçin bolsa, okuw leksikasynyň bardygyny tassyklaýarlar¹. Dogrudan hem okamakda duş gelyän sözleriň hemmesi işjeň gepleşikde doly ulanylmaýar. Şunuň bilen baglylykda okuwçylaryň öwrenýän sözleriniň ähli düzümini işjeň sözlük we işjeň däl sözlük diýen toparlara bölmek maksadalaýykdyr. *Isjeň sözlük* – bu okuwçylaryň gündelik sözleşýişinde ulanylan sözlükdir. Bu sözlük okuwçylaryň esasy söz baýlygyny düzmek bilen, olaryň oý-pikirlerini beýan etmäge we gürründeşleriniň dil hem-de ýazuw üsti bilen aňladýan pikirlerini terjimesiz düşünmäge mümkinçilik berýär. *Isjeň däl sözlük* bolsa, okuwçylaryň öý okuwynda, gazet-žurnallarda, radio-teleýaýlymlarda duş gelyän sözlerini, şonuň ýaly-da ozal öwrenilip, soňra işjeň däl ulanylyşa geçen sözleri öz içine alýar. İşjeň we işjeň däl sözlükleriň araçägi örän şertlidir. Eger-de mugallym okuwçylaryň öý okuwyna yzygiderli gözegçilik edip, olaryň sözlük depderlerini barlap, ýazan ýazgylary boýunça gürrüň bermeklerini barlap dursa, onda işjeň däl sözlükdäki sözleriň işjeň sözlüğe geçmegi mümkin. Onuň tersine, täze sözler näçe göwnejaý öwredilen hem bolsa, eger-de olar janly sözleşýişde yzygiderli gaýtalanyp durulmasa, onda olaryň işjeň däl sözlüğe ýeňillik bilen geçmegi hem mümkin. Şoňa görä-de, mugallym okuwçylaryň diňe bir işjeň sözlüginin däl-de, eýsem işjeň däl sözlüginin üstünde hem işläp durmaklaryny talap etmelidir.

¹Розова Г.В. Методика обучения английскому языку. (inlis dilinde) Л., 1975, с. 132

Daşary ýurt dillerini öwretmegiň bütin dowamynda bolşy ýaly, sözleri öwretmekde hem üç maksat göz önünde tutulýar. Munuň özi okuwçylara işjeň we işjeň däl sözlükleri öwretmek, olaryň sözleýişde ulanylmagy sözleri öwretmegiň amaly maksadynyň amala aşyrylmagyny aňladýar. Şeýle hem sözleri öwretmekde umumybilim berijilik, terbiýeleýjilik we kämilleşdiriş maksatlarynyň hem ýerine ýetirilmegi zerurdyr. Daşary ýurt diliniň sözlerini öwrenmekde okuwçylar ähli adamzat üçin mahsus bolan şol bir düşüňjeleriň başga dil serişdeleri arkaly beýan edilýändigine göz ýetirýärler. Iki diliň söz ýasalýş usullaryny, meňzeş we tapawutly ýerlerini deňeşdirip görýärler. Şu deňeşdirmäniň özi hem okuwçynyň belli bir derejede öňe gitmegine ýardam edýär. Okuwçylaryň tematik ýörelge boýunça sözleri öwrenmegi, söz baýlygynyň üstüniň ýetirilip durulmagy, okuw kitapларыndan daşary dili öwrenilýän halkyň durmuşy barada goşmaça edebiýatlary, gazet-žurnallary okamaklaryna mümkinçilik berýär. Olar şonuň ýaly hem daşary ýurtlardan gelen adamlar bilen gepleşip, ol ýurtlar we halklar barada degişli maglumatlar alyp bilýärler. Bu işleriň uly amaly we terbiýeçilik ähmiýeti bardyr.

Sözleri öwretmegiň tapgyrlary

Tablisadan görnüşi ýaly, sözleri öwretmegiň tapgyrlary üçe bölünýär:

1. *Täze sözleri tanyşdyrmak we düşündirmek.* Ozaly bilen, bu tapgyryň ady hakyndaky käbir pikirleri ýatlap geçmek ýerliklidir. Birnäçe usulyýetçiler bu tapgyry okuwçylara “Täze sözleri habar

bermek” diýip atlandyrsalar, başga birnäçe alymlar “Sözleriň manysyny açmak” diýip belleýärler¹. Emma biziň pikirimizçe, sözleri öwretmegiň birinji tapgyry täze sözleri tanyşdyrmak we düşündirmek diýip atlandyrylsa, has maksadalaýyk boljak. Sebäbi iş ýüzünde okuwçylar täze sözleriň daşky görnüşleri we aýdylýşlary bilen tanyşýarlar. Soňra bolsa ol sözleri mugallymyň yzy bilen ýekelikde we köpçülik bilen aýdyp öwrenýärler, olary mysallarda ulanýarlar. Bu tapgyrda şeýle iş usullary geçirilýär. Mugallym täze sözleriň her haýsyny bir setire ýerleşdirip, synp tagtasynyň çep tarapyna ýazýar. Soňra ol degişli sözleri görkezip, olary ýeke-ýekeden okaýar. Mugallym ikinji gezek sözleri okap başlanda, okuwçylar hem gezekli-gezegine her bir sözi okaýarlar. Mugallym okuwçylaryň sözleri ýekelikde dogry okap bilýändiglerine göz ýetirenden soň, bu işiň köpçülik bilen ýerine ýetirilmegini talap edýär. Sözler ýekelikde we köpçülik arkaly oňat okalandan soň mugallym şol sözleriň aňladýan manylaryna degişli zatlary, suratlary hereketleri görkezýär. Mysal üçin, kitap, depder, galam ýaly sözler geçilende, olaryň özlerini ýa-da suratlaryny görkezmek bolýar. Eger-de özüni sapaga getirip bolmajak zatlaryň (it, agaç, çadyr) atlary öwredilse, onda olaryň suratlaryny ýa-da maketlerini görkezmek bolar. Ýöremek, açmak, ýapmak ýaly sözleri mugallym öz hereketi bilen düşündirip biler. Eger-de abstrakt many berýän sözler öwredilýän bolsa, onda mugallym terjime usulyna ýüz tutup biler. Şu hereketlerden soň mugallym ýa-da okuwçylaryň biri synp tagtasynda berlen sözleriň duşundan olaryň terjimesini ýazýar, ähli okuwçylar ol sözleri sözlük depderlerine göçürüp alýarlar. Bu ýerine ýetirilen işleriň hemmesi täze sözler bilen tanyşmaklygyň we özleşdirmekligiň ilkinji tapgyryny aňladýar.

2. Täze sözleri berkitmek. Bu tapgyrda öwrenilýän täze sözleriň dürli görnüşli gönükmelerde ulanylmagy zerurdyr. Okuw teksti okalyp başlamazyndan ozal, täze girizilen sözler ilki fonetik we gepleşik türgenleşiginde, taýýarlaýjy gönükmelerde oňat berkidilýär. Diňe şeýle edilen ýagdaýynda, sözler tekst okalanda uly kynçylyk döret-

¹Миролюбов А.А., Рахманов И.В., Цетлин В.Б. Общая методика обучения иностранным языкам в средней школе. М. 1967, с. 304

meýär. Sözleri berkitmegiň mundan soňky tapgyrlary teksti okamada we ondan soňky gönükmelerde öz ornuny tapýar.

3. *Sözleri gaýtalamak*. Näçe oňat düşündirilen hem bolsa ýa-da şol sapagyň dowamynda näçe berkidilen hem bolsa, sözler yzygiderli gaýtalanyp durulmasa, onda olar okuwçylaryň ýadyndan tiz çykýar. Şoňa görä-de sözler dürli tehniki serişdeleriň, görkezme esbaplaryň didaktiki materiallaryň ulanylmagynda kadaly gaýtalanyp durulmalydyr. Görnükli usulyýetçiler her bir täze geçilen söz birliginiň bütün okuw işiniň dowamynda azyndan 15—20 gezek gaýtalanymalydygyny belleýärler. Usuly edebiýatlarda we mugallymlaryň iş tejribesinde sözleri gaýtalamagyň iki görnüşi duş gelýär: döwürleýin we jemleýji gaýtalamak.

Döwürleýin gaýtalamak adaty sapaklaryň dowamynda yzygiderli alnyp barylýar. Jemleýji gaýtalamak bolsa, uly paragraflaryň, çärýegiň ýa-da okuw ýylynyň soňunda geçirilýär. Sözleri gaýtalamak döwründe mugallym okuwçylarynyň pikirleniş ukyplaryny, aňly hereketlerini ösdürer ýaly iş görnüşlerini ulanmalydyr.

Sözleriň manysyny düşündirmegiň usullary. Täze sözleriň manysyny düşündirmegiň üç usuly bardyr:

1. Görkezme usuly.
2. Öwrenilýän dilde düşündirme usuly.
3. Terjime usuly.

Bu usullar hem öz gezeginde birnäçe usullardan durýar.

1. *Görkezme usulynyň şu aşakdaky usullary bardyr:*

a) zatlaryň, hereketleriň özüni görkezmek. Mysal üçin, ruçkany, depderi, kitaby görkezmek ýa-da ýylgyrmak, ýöremek, açmak, ýapmak ýaly işlikleri öz hereketiň, mimikaň bilen görkezmek;

b) zatlaryň we predmetleriň suratlaryny, maketlerini, çyzgylaryny görkezmek.

2. *Sözleri öwrenilýän dilde düşündirme usulyna şu usullary goşmak bolar:*

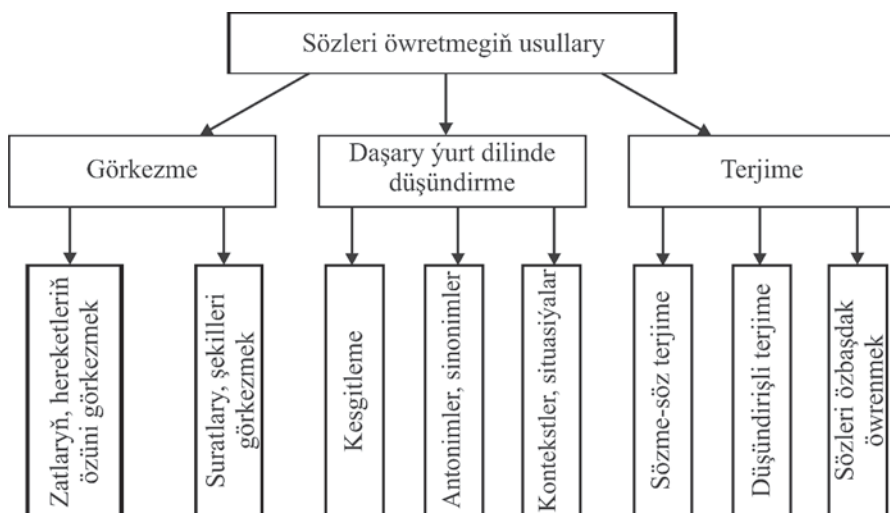
a) kesgitleme. Bu usulda täze geçilýän söz okuwçylaryň ozal bilmeýän sözleriniň üsti bilen düşündirilýär. Mysal üçin, mekdep howlusu okuwçylaryň arakesmede oýnaýan ýeri;

b) antonimleri we sinonimleri ulanmak. Mysal üçin, täze—köne, beýik—pes, uly—kiçi;

ç) sözi dürli mazmunlarda we ýagdaýlarda goýup ulanmak. Mysal üçin, “Tokay” sözüni düşündirmek üçin şeýle mysallary almak bolar. *Biziň obamyzyň golaýynda tokaý bar. Tokaýda köp agaçlar bar. Biz dynç alyş günleri tokaýa gidýäris. Tokaýda howa salkyn.*

Sözleri mazmunlarda, ýagdaýlarda ulanyp öwretmegiň uly ähmiýetiniň bardygyna garamazdan, durmuşdan üzňe aýratynlykda alnan sözleri öwretmegi hem inkar edip bolmaz. Eger-de täze söz aýratynlykda öwredilse, okuwçy onuň görnüşini oňat ýatda saklaýar, ol sözi beýleki sözler bilen deňeşdirmäge mümkinçilik tapýar. Onsoňam IV—V synp okuwçylarynda mazmuny we ýagdaýlary ulanar ýaly söz baýlygy ýeterlik bolmaýar. Emma grammatik-terjime usuly ulanylanda diňe durmuşdan üzňe sözler bilen işlemeklige esasy üns berilýärdi. Bu bolsa okuwçylaryň öwrenýän sözlerini sözleýişde ulanmaklarynda uly kynçylyk döredýärdi. Häzirki wagtda mugallymlar leksikany öwretmekde durmuşdan üzňe sözler bilen işlemegi mazmunlary, ýagdaýlary, kesgitlemeleri ulanmak ýaly usullar bilen utgaşdyryp alyp barýarlar.

3. *Terjime usuly.* Sözleri düşündirmekde beýleki usullar bilen deňeşdirende terjime usuly has az wagty talap edýär. Emma oňa garamazdan, haçanda sözleriň manysyny açyp görkezmekde beýleki usullar netije bermejek wagty terjime usulyna ýüz tutmak bolar. Ýlaýta-da, sözleri berkitmekde we gaýtalamakda diňe öwrenilýän dilde — terjimesiz ýerine ýetirilýän gönükmeler peýdalydyr.

Sözleri öwretmegiň terjime usulynyň hem üç görnüşiniň bardygyny bellemek bolar:

a) sözme-söz terjime. Bu usulda öwrenilýän sözüň diňe göni terjimesiniň berilmegi bilen çäklenilýär;

b) düşündirişli terjime. Mysal üçin, “gitmek” diýen işlik öwredilende onuň diňe bir pyýada gitmegi däl-de, eýsem dürli transport serişdeleri arkaly gitmegi aňladýandygy hem düşündirilýär;

ç) sözleri özbaşdak öwrenmek. Bu usul, ylaýta-da, orta we ýokary synplarda giňden ulanylyp, esasan hem terjimäni göz önünde tutýar. Taze sözler bilen özbaşdak tanyşmak we olary öwrenmek, ylaýta-da, öý okuwy üçin kitaplary, gazet-žurnallary okanda, radio we teleýaýlymda, tehniki serişdelerde gepleşikleri diňlemekde ýüze çykýar. Alymlar bu usulyň pedagogik jähtden has ähmiýetlidigini aýratyn belleýärler. Sebäbi özbaşdak işlände okuwçylaryň ünsi we jogapkärçiligi ýokarlanýar, olaryň logiki pikirlenmesi we işeňňirliги ösýär. Emma okuwçylaryň şu ýol bilen işlemekleri üçin mugallym olara elipbiýi oňat düşündirmelidir we şonuň esasynda sözlüklerden taze sözleri kynçylyksyz tapmagyň netijeli ýollaryny öwretmelidir. Okuwçylar şeýle hem özbaşdak öwrenýän sözleriniň ýazgysyny ýöretmelidirler. Eger-de mugallym sözleriň özbaşdak öwrenilmegine ýeterlikli üns bermese, okuwçylar sözlük bilen işlemegi başarmazlar we olaryň söz baýlygy artmaz.

Sözleri öwretmekde haýsy usullaryň has oňaly boljakdygy we oňat netije berjekdigi birnäçe şertlere baglydyr. Şoňa görä-de, usullar saýlanyp alnanda, olary kesgitleýän şertleriň nazarda tutulmagy zerurdyr.

Sözleri öwretmegiň usullarynyň dürli tapgyrlarda ulanylyşy

T/b	Usullar	Başlangyç tapgyr	Orta tapgyr	Ýokary tapgyr
1	Görkezme	+		
2	Daşary ýurt dilinde düşündirme		+	+
3	Terjime	+	+	+

Sözleri öwretmekde ulanylýan gönükmeler. Leksiki gönükmeleriň ulgamy daşary ýurt dillerini okatmagyň usulyýetinde ýüzleý işlenilen usuly meseleleriň biridir. Görnükli usulyýetçiler A.A.Mirolýubow, I.W.Rahmanow, W.S.Setlin, N.I.Gez we başgalar diliň bölümlerini öwrenmekde, başarnyklary we endikleri kemala getirmekde gönükmeleriň ulgamynda iki toparyň, ýagny taýýarlaýjy we gepleşik üçin ýörite gönükmeleriň bardygyny belleýärler¹. Taýýarlaýjy gönükmeler ýerine ýetirilende okuwçylar şol sözüň görnüşi bilen tanyşýarlar, ony gerek ýerlerinde goýup öwrenýärler. Gepleşik üçin gönükmelerde bolsa, sözler sözlemlerde, tekstlerde ulanylýar. Ýerine ýetiriş usuly boýunça hem sözleri öwrenmekdäki gönükmeleri uly iki topara bölmek bolar:

I. Dil üsti bilen ýerine ýetirilýän gönükmeler.

II. Ýazuw üsti bilen ýerine ýetirilýän gönükmeler.

I.Dil üsti bilen ýerine ýetirilýän gönükmeler. Bu gönükmeleriň şu aşakdaky görnüşlerini has ähmiýetli diýip hasaplamak bolar:

- 1) mugallymyň görkezýän zatlarynyň atlaryny aýdyň;
- 2) sözlemlerdäki köp nokatlaryň ýerine degişli sözleri goýup aýdyň;
- 3) şu berlen sözleriň antonimlerini (sinonimlerini) tapyň;
- 4) şu çärýegiň (ýylyň) dowamynda geçilen sözleri ulanyp, synp tagtasynda asylyp goýlan surat hakynda gürrüň beriň;
- 5) ýazgyda beriljek sözleri diňläň. Olaryň arasynda täze sözleri tapawutlandyryň we diktoryň yzy bilen gaýtalaň;
- 6) görülen diafilme soraglar beriň;
- 7) täze sözleriň her haýsyna bir sözlem düzüň;
- 8) şu goşma sözleri sada sözlere bölüň;
- 9) soňky çärýekde öwrenilen sözleri ulanyp, iki okuwçynyň arasynda gepleşik taýýarlaň;
- 10) aşakdaky sözleriň içinden şu tema degişlilerini aýdyň;
- 11) berlen sözlere goşulmalary goşup, başga söz toparlaryny ýasaň;
- 12) berlen atlaryň önünde degişli sypatlary goýup aýdyň;

¹Гез И.И. и др. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. М., 1982, с.210;
Рогова Г.В. Методика обучения английскому языку (иñlis dilinde.) Л., 1975, с. 129

13) şu kesgitlemelere jogap bolýan sözleri tapyň;

14) ýygnak ýönekeý sözlemlere her haýsyňyz bir söz goşup, mümkin boldugyça giňeldiň;

15) täze sözleri ulanyp, dialog gepleşigini monolog görnüşinde gürrüň beriň.

II. Ýazuw üsti bilen ýerine ýetirilýän gönükmeler. Nusga hökmünde bu gönükmeleriň birnäçe görnüşlerini hödürleýäris:

1) mugallymyň aýtjak (okajak) sözlerini ýalňyşsyz ýazyň;

2) şu berlen sözleri elipbiý tertibinde ýazyň;

3) şu sözlerdäki ýalňyşlary tapyň, olarda düşürilip galdyrylan harplary ýerine goýuň;

4) synp otagynda (suratlarda) görýän zatlaryňyzyň atlaryny depderiňize (synp tagtasyna) ýazyň;

5) berlen sözleri ulanyp, kiçijik hekaýa ýazyp geliň;

6) şu sözlemlerdäki täze geçilen sözleriň aşagyňy çyzyň;

7) tekstden täze sözleri tapyň we olary synp tagtasyna (depderiňize) ýazyň;

8) şu sözleri iňlis diline terjime ediň;

9) berlen sözlemlerde aşagy çyzylan sözleriň deregine olaryň sinonimlerini ýazyň;

10) berlen sada sözlerden goşma sözleri ýasaň we olary depderiňize göçüriň;

11) aşakda berlen sözleriň içinden okuw esbaplaryna (gök önümlere, pasyllara degişli) sözleri göçürüp ýazyň;

12) şu aşakdaky sözleri degişli söz toparlaryna bölüp ýazyň.

Sözleriň has berk özleşdirilmegi üçin olaryň sözlemlerde, okuwçylaryň janly gepleşikde yzygiderli ulanyp durmaklary zerurdyr. Barlag işleri geçirilende hem olaryň ýumuşlary hökmünde şu ýokardaky gönükmeleri almak bolar.

Sözleri berkitmekde we gaýtalamakda ulanylýan oýunlar. Öňdebaryjy mugallymlar geçilen sözleri berkitmekde we gaýtalamakda oýunlaryň, tapmaçalaryň dürli görnüşlerini ulanýarlar. Olar okuwçylaryň işjeňligini artdyrýar, daşary ýurt dillerini öwrenmäge bolan höwesini ýokarlandyrýar. Şol oýunlaryň birnäçesiniň ýerine ýetirilişiniň usullaryny görkezip geçmek maksadalaýyk bolar.

“Adyny bilmek” oýny

Mugallym ýa-da okuwçylaryň biri haýsy hem bolsa soňky geçilen sözleriň birini içinden belleýär. Beýleki okuwçylar bolsa, ol sözi bilmek üçin iňlis dilinde: — Ol kitapmy? Ol ruçkamy? diýip — soraýarlar. Mugallym ýa-da söz bellän okuwçy bolsa, tä şol söz bilin-ýänçä: — Ýok, ol kitap däl. Ýok, ol ruçka däl — diýip jogap berýär. Ilkinji bolup şol sözi bilen okuwça bir utuk berilýär. Oýun ýene-de beýleki sözleri bellemek bilen dowam etdirilýär. Oýnuň dowamynda haýsy okuwçy köp utuk toplasa, şol hem ýeňiji bolýar.

“Pökgi atyşmak” oýny

Mugallym oýnuň şertini düşündirip bolandan soň, okuwçylaryň birine pökgini oklaýar we pökgi baryp gowuşýança, çaltlyk bilen türkmen dilinde bir sözi aýdýar. Ol okuwçy hem pökgini saklaman, ony mugallyma oklaýar we ol baryp ýetýänçä ýaňky sözün terjimesini aýdýar. Mugallym eglenmän, şu usulda gezekli-gezegine beýleki okuwçylara hem oklaýar. Olar hem öz gezeginde berlen sözün iňlis dilindäki terjimesini aýdýarlar. Düzgün boýunça, oýun başlanandan soň pökgini saklamak bolmaýar. Eger-de okuwçylardan kimdir biri pökgini köp saklasa ýa-da sözi düýbünden bilmeşe, ol bir utuk ýitirýär. Oýnuň ahyrynda iň köp utuk toplanlar we utuk ýitirenler belli edilýär.

“Estafeta” oýny

Mugallym ilki oýnuň şertini düşündirýär we haýsy görnüşdäki (bütün okuw ýylynyň dowamynda, çärýekde geçilen) sözleriň özleşdirilmelidigini aýdýar. Synpyň okuwçylary deň iki topara bölünýärler. Soňra her topardan bir okuwçy çykyp, synp tagtasynyň özlerine berlen tarapynda bir sözi ýazýar we gyra çykyp durýar. Ýene-de toparlaryň okuwçylary ýeke-ýekeden çykyp, her haýsy bir sözi ýazýar we öňki okuwçynyň yzyndan hatara durýar. Oýnuň ahyrynda haýsy topar köp sözi ýalňyşsyz ýazyp bilse, şol hem ýeňiji bolýar.

Şu ýokardakylardan başga-da, sözleri berkitmekde we gaýtalamakda krosswordlar, rebuslar, täsinlikler meýdançasý diýen ýaly oýunlary ulanmak maslahat berilýär. Mugallym her gezekki geçýän sapagynda

şu gyzykly iş görnüşleriniň birinden-birini ulanmaga çalyşmalydyr. Şeýle gyzykly iş görnüşleriniň yzygiderli geçirilip durulmagy öwrenilýän sözleriň okuwçylaryň ýadynda berk ornaşmagyny üpjün edýär.

Talyplara niýetlenen ýumuşlar:

Activity 1

Read the sentences below then work with your partner and use the following words and phrases to fill the gaps. Then make questions from the sentences and use them to start a conversation with your partner.

"as nice as pie", "full of beans", "a piece of cake", "not my cup of tea", "nuts"

1. I think our teacher is _____. She is very kind and patient.

2. I don't enjoy learning English pronunciation. It's _____.

3. I think that learning English grammar is _____. It's very easy.

4. I know someone who is completely _____. She is mad!

5. I am always _____. I'm very energetic and full of life!

Activity 2

Discuss with your partner the difference between:

marmalade and jam

chips and crisps

Activity 3

Read all the following questions then use them to begin a conversation with your partner.

1. Why do you think that British food has such a bad reputation? Have you ever eaten British food? Describe your experiences to your partner.

2. Do you ever go on diets? Do you think diets work? Is dieting dangerous, in your opinion?

3. Do you think that we eat better now than we did in the past? Explain your answer.

4. Do you agree with generically modifying the food we eat? What are the advantages of generically modified food? What are the disadvantages?

5. Do you think the following saying are true? Why/not?

‘An apple a day keeps the doctor away’ ‘Carrots help you see in the dark’

Soraglar we ýumuşlar:

1. Sözleri öwretmegiň nähili ähmiýeti bar?
2. Sözleri öwretmekde haýsy maksatlar göz önünde tutulýar?
3. Sözleri öwretmegiň nähili tapgyrlary bar?
4. Sözleri öwretmekde nähili usullar ulanylýar?
5. Sözleri berkitmekde we gaýtalamakda nähili gönükmeleri bilýärsiňiz?
6. Sözleri gaýtalamak maksady bilen geçiriljek barlag-ýazuw işiniň ýumuşlaryny düzüp görkeziň.
7. Sözleri berkitmek we gaýtalamak maksady bilen geçirilýän oýunlaryň haýsy hem bolsa biriniň geçiriliş usulyny gürrüň beriň.

Grammatikany öwretmek

Grammatikany öwretmegiň ähmiýeti we maksatlary. Grammatik materialyň saýlanyp alnyşy. Daşary ýurt dilinde gepleşmek üçin diňe bir onuň sözlerini bilmek ýeterlik däl. Her bir diliň grammatikasyny bilmeýän, ol dilde aňly gepleşik alyp baryp bolmajakdygy düşnükli. Ähli başarnyklaryň we endiklerini döremeginde hem-de kämilleşmeginde, ýagny, diňläp düşünmekde, geplemekde, okuwda we ýazuwda grammatikany bilmek zerurdyr.

Grammatikany öwretmegiň maksady mekdep maksatnamasy tarapyndan kesgitlenen minimumyň çäklerinde okuwçylarda grammatik endikleri döretmekden ybaratdyr. Grammatikany öwretmek okuwçylaryň ýalňyşsyz gepleşik we ýazyp bilmelerini göz önünde tutýar. Umumybilim berýän orta mekdepleriň şertlerinde daşary ýurt diliniň bütün grammatik gurluşyny öwrenip bolmajakdygy öz-özün-

den düşnüklidir. Şoňa görä-de, öwrenilmäge degişli bolan grammatik materialyň iň zerur bölegini – minimumyny kesgitlemek möhüm meseleleriň biri bolup durýar.

Diliň fonetikasynda we leksikasynda bolşy ýaly, grammatik materialy saýlap almakda hem işjeň we işjeň däl minimumlar göz önünde tutulýar. Okuwçylaryň, esasan hem, dil gepleşiginde ulanýan grammatik hadysalaryny işjeň minimuma goşmak bolar. Olaryň okamakda we ýazmakda seýrek duş gelýän çylşyrymly grammatik materiallaryny bolsa, işjeň däl minimumyň düzümine girizmek bolar. Sebäbi okatmagyň her bir tapgyrynyň özüne laýyk işjeň däl we işjeň minimumlary bardyr. İşjeň ýagdaýda özleşdirmäge degişli bolan grammatik materialyň göwrümini çakdan aşa giňeltmek zerur bolan wagtyňy alýar.

Işjeň grammatik minimumy kesgitlemekde şu aşakdaky ýörelgeler göz önünde tutulýarlar:

1. Güýçýeterlik ýörelgesi.
2. Grammatik materialyň dil sözleşşini üpjün edip bilmek ýörelgesi.
3. Nusga bolujylyk ýörelgesi.
4. Sinonimik grammatik hadysalaryň hasaba alynmazlyk ýörelgesi.

Görnüşi ýaly, işjeň minimuma, esasan hem, dil sözleşşinde duş, gelýän grammatik hadysalar girýär. İşjeň däl minimuma girýän grammatik hadysalar ýazuw gepleşiginde, ýagny okuwda we ýazuwda duş gelýär. Şoňa görä-de, passiw minimuma girýän grammatik materialyň göwrümi has giňdir. Oňa garamazdan, bu minimumda duş gelýän grammatik kynçylyklary hem ýeňip geçmegiň ýollaryny mugallym okuwçylara düşündirmelidir.

Grammatik materialyň üstünde işlemegiň tapgyrlary we usullary. Grammatik materialyň üstünde işlemek, esasan, üç tapgyrda alnyp barylýar:

1. Grammatik kadalary düşündirmek.
2. Grammatik materialy ulanyp, sözleşiş endiklerini döretmek.
3. Sözleşiş endikleriniň geljekde hem ösdürilmegi.
1. Şu wagta çenli grammatik materialy özleşdirmegiň derejesi, düzgünleri, ony okuwçylara öwretmegiň ähmiýeti barada köp sanly

pikirler, jedelli soraglar usulyýetçi alymlaryň üns merkezinde bolup, bu barada ençeme işler ýazyldy.

“Grammatik kadalary aýratynlykda düşündirmek zerurmy? Grammatik düzgünleri haýsy dilde düşündirmeli? Kadalary täze grammatik şekil heniz tanyşdyrylmanka (deduktiv ýol bilen) düşündirmelimi ýa-da ol sözleýişde özleşdirilenden soň (induktiv ýol bilen) düşündirilmelimi?” diýen sowallaryň jogaplary usulyýetçi alymlaryň işlerinde öz beýanyny tapdy.

Grammatik düzgünleriň aýratynlykda düşündirilip-düşündirilmezligi, ozaly bilen, daşary ýurt dillerini öwretmegiň tapgyrlaryna baglydyr. Mysal üçin, çagalar baglarynda ýa-da umumy bilim berýän orta mekdepleriň başlangyç synplarynda grammatik kadalary ýörite düşündirmegiň hajaty ýokdur. Diňe ortaky we ýokary tapgyrlarda grammatik düzgüni gysgajyk düşündirmek bolar. Bu düzgünleri okuwçylara ene dilinde düşündirmek maslahat berilýär.

Grammatik kadalaryň düşündirilişiniň zerurlygy öwrediljek materialyň grammatik şekiliniň aňsat-kynlygyna baglydyr. Eger-de grammatik görnüşleri ýeňillik bilen özleşdirmek mümkin bolsa, onda dil kadalaryny ýörite düşündirmegiň zerurlygy ýokdur. Mugallym grammatik kadalary ýörite düşündiren bolsa, onuň okuwçylar tarapyndan ýat tutulmagyny we boýdan-başa gürrüň berilmegini talap etmeli däldir. Okuwçylaryň grammatikany özleşdirişleriniň derejesi olaryň sözleýiş ukyplarynda ýüze çykýar. Bu hadysany usulyýetçiler grammatik başarnyklar we endikler diýip atlandyrýarlar.

Okuwçylara grammatik kadalary düşündirmek iki görnüşde dil we ýazuw üsti bilen alnyp barylýar. Bu işiň dil ýa-da ýazuw üsti bilen geçirilmegi birnäçe şertlere baglydyr. Mysal üçin, grammatik material işjeň minimuma girýän bolsa ýa-da ol başlangyç tapgyrlarda öwrenilýän bolsa, onda oňa dilden düşündirmek ähmiýetlidir. Daşary ýurt dilini okatmagyň jemleýji tapgyrynda öwrenilýän has çylşyrymly, ýagny işjeň däl minimuma girýän materiallary ýazuw üsti bilen düşündirmek maksadalaýykdyr. Grammatik materialyň nähili derejede özleşdirilmegi daşary ýurt diliniň nirede we haýsy maksatlar bilen öwrenilýändigine hem baglydyr. Eger-de daşary ýurt dili gysga möhletleýin kurslarda, hünärleri ýokarlandyryş fakultetle-

rinde we okuwlaryň intensiw geçýän beýleki ýerlerinde öwrenilýän bolsa, onda grammatik materialy çuňňur, ylaýta-da ýazuw üsti bilen özleşdirmäge mümkinçilik bolmaýar. Diliň şeýle işjeň ýagdaýda we örän çäkli wagtda öwrenilmegi grammatik materialyň dessine sözleşşe girizilmegini talap edýär.

Käbir usulyýetçiler grammatik görnüşleri dil sözleşşinde belli bir derejede özleşdirilenden soň, dil kadalaryna okuwçylaryň ünsüni çekmegi maslahat berýärler¹. Şeýle edilmegi grammatikany öwretmegiň induktiw ýoluny aňladýar. Göni usulyň wekilleri bolsa, grammatik kadalaryň okatmagyň tapgyrlarynyň üçüsünde-de düşündirilmegini goldamaýarlar.

2. Grammatik materialy ulanyp, gepleşik endiklerini döretmekde kadalar dil üsti bilen ýerine ýetirilýän mysallarda berkidilýär. Taýýar sözleşiş nusgalarynyň hem-de gönükmeleriň üsti bilen okuwçylarda grammatik başarnyklar we endikler kemala getirilýär.

3. Sözleşiş endikleriniň geljekde hem ösdürilmegi grammatik hadysalaryň gepleşigiň dürli görnüşlerinde ulanylmagy esasynda amala aşyrylýar. Bu tapgyrda monolog we dialog gepleşikleri giň gerim alyp başlaýar.

Grammatikany öwretmekde ulanylýan usullaryň birnäçesini belläp geçeliň:

1. Nazary usul.
2. Nazary-amaly usul.
3. Amaly usul.

1. Grammatikany öwretmegiň nazary usulynda, esasan hem diliň gurluşyny özleşdirmek, düzgünleri ýat tutmak esasy wezipe edilip goýulýar. Munda grammatikany işjeň sözleşişde ulanmak esasy maksat hasaplanmaýar. Mysal üçin, dürli döwletlerde daşary ýurt dillerini öwretmegiň ilkinji döwürlerinde, ýagny grammatika-terjime we leksika-terjime usullarynyň höküm süren döwürlerinde nazary usulyň ulanylandygy düşnüklidir. Emma gynansak-da, bu usul häzirki wagtda hem käbir mugallymlaryň iş tejribesinde duş gelyär. Mysal üçin, mugallym grammatik materialy jikme-jik düşündirýär. Soňra okuwçy-

¹Пассов Е.И., Колова Т.И., Волкова Т.А. и др. Беседы об уроке иностранного языка. Л., Просвещение, 1975, с. 50

lary hiç hili gönükmeleriň üstünde işletmän, başga iş görnüşlerine geçip gidýär, düşündirilen grammatik material berkidilmän galýar.

2. Grammatikany öwretmegiň nazary-amaly usulyňyň maksady täze öwredilmeli grammatiki materialyň mysallar arkaly düşündirilmegini aňladýar. Bu usulda, eger-de zerurlyk bolsa, daşary ýurt diliniň öwrenilýän grammatik hadysalary okuwçylaryň ene dilindäki degişli kadalary bilen deňeşdirilip geçilýär. Nazary-amaly usulyň birnäçe artykmaç taraplary bardyr. Birinjiden, okuwçylar bu usulda grammatikany ulanmaga has oýlanyşykly çemeleşýärler. Ikinjiden, grammatikanyň şeýle usulda öwrenilmegi ene diliniň täsiriniň önüni almaga kömek edýär. Üçünjiden, okuwçylar öňki öwrenen kadalarynyň we nusgalarynyň esasynda özbaşdak mysal getirip, sözleýişde ulanyp bilýärler. Dördünjiden, bu usul wagt tygşytlamaga kömek edýär. Sebäbi okuwçylar täze grammatik hadysany aňly özleşdirenlerinden soň, olara juda köp sanly mysallary düzüp öwrenmek gerek bolmaýar.

3. Grammatikany öwretmegiň amaly usulynda okuwçylar grammatik hadysalar bilen taýýar sözleýiş nusgalarynda tanyşýarlar. Olar sözlemleriň manylaryna kontekst boýunça düşüňýärler. Soňra olar şu nusgalar boýunça özbaşdak sözlem düzýärler. Mysal üçin, okuwçylar berlen sözleýiş nusgalarynyň üsti bilen iňlis dilinde häzirkä nämälim zaman işligi öwredilende, üçünji ýöňkemäniň birliginde düýp işliginiň yzyna goşulma goşulýandygyny ýatlarynda saklaýarlar. Olar: “Jeren okaýar. Meret işleýär” ýaly sözlemlerdäki “- ýar, - ýär” goşulmalaryna derek düýp işligiň yzyna öwrenilýän daşary ýurt dilindäki degişli “-s” ýa-da “-es” goşulmalaryny goşýarlar. Amaly usuluň ulanylmagy, ýagny grammatikany ýörite öwrenmän, mugallymyň beren nusgalary boýunça sözlem düzüp bilmek, ylaýta-da, daşary ýurt dilini okatmagyň başlangyç tapgyrynda oňat netije berýär. Emma amaly usulyň birnäçe oňyn däl taparlary hem bardyr. Birinjiden, bu usul okuwçylar üçin juda çylşyrymly bolup, olaryň grammatik hadysalaryň ulanylmagynyň mehanizmine düşünmeklerini kynlaşdyrýar. Ikinjiden bolsa, bu usul wagt babatynda hem onçakly tygşytly däldir. Sebäbi grammatik kadalary düşündirmän, turuwbaşdan grammatik hadysany dogry ulanmagy öwretmek üçin has köp sanly mysallary ýerine ýetirmek gerek bolýar.

Grammatik gönükmeler. Oýlanyşykly düzülen grammatik gönükmeler ulgamynyň bolmagy okuwçylara gepleşik başarnyklaryny we endiklerini öwretmegiň esasy şertleriniň biridir. Usuly edebiýatlarda grammatik gönükmeleriň dürli görnüşlerine duşmak bolýar. Mysal üçin, professor G.W.Rogowa¹ şeýle gönükmeleriň 4 toparyny tapawutlandyryar:

1. Tanap bilmek gönükmeleri.
2. Türgenleşik gönükmeleri.
3. Döredijilik gönükmeleri.
4. Grammatik testler.

Öz gezeginde gönükmeleriň bu toparlary hem birnäçe görnüşlere bölünýärler. Professor S.F.Şatilow² bolsa, grammatik gönükmeleri şu aşkdaky toparlara bölýär:

1. Dil gönükmeleri.
2. Şertli gepleşik gönükmeleri.
3. Hakyky gepleşik gönükmeleri.

Usulyetçiler Ýe.I.Passow, T.I.Kolowa, T.A.Wolkowa grammatiki gönükmeleriň aşkdaky 3 görnüşini tapawutlandyrypdyrlar:

1. Dil gönükmeleri.
2. Gepleşige taýýarlaýjy gönükmeler.
3. Sözleşiş gönükmeleri.

Şu ýokarda görkezilenlerden professor S.W.Şatilowyň hödür-län gönükmeleri goldanmaga mynasypdyr. Umumybilim berýän orta mekdepleriň şertlerinde okuwçylaryň sözleşiş başarnyklaryny we endiklerini döretmekde hem-de ösdürmekde şu aşkdaky grammatik gönükmeleri maksadalaýyk diýip hasaplamak bolýar:

1. Dil gönükmeleri.
2. Şertli gepleşik gönükmeleri.
3. Gepleşik gönükmeleri.

1. *Dil gönükmeleri.* Bu gönükmelerde işjeň sözleşiş göz önünde tutulman, täze geçilen kadalary dogry ulanyp bilmek, olary mysallaryň üsti bilen berkitmek esasy maksat edilip goýulýar. Başgaça aýdanda, dil gönükmelerinde hakyky sözleşiş alamatlary duýulmaýar. Bu-

¹Рогова Г.В. Методика обучения англ.языку /иñл.д./ Л., 1975

²Шатиллов С. Ф. Методика обучения немецкому языку в средней школе. (Rus dilinde) М., 1986

lar ýaly gönükmeler, esasan hem ýazuw üsti bilen ýerine ýetirilýär. Emma okuwçylaryň grammatik kadalary oňat özleşdirmekleri olaryň öwrenilýän dilde ýalňyşsyz gepleşip biljekdiklerine güwä geçmeýär. Şoňa görä-de, düşündirililen dil düzgünleriniň degişli sözleşiş gönükmelerinde amaly işleriň geçirilmegi zerurdyr. Grammatikany öwretmekde ulanylýan dil gönükmelerine şu aşakdakylary goşmak bolýar:

Üýtgedip ulanmak gönükmeleri:

- sözlemlerde ýaýyň içinde berlen işlikleri dogry ulanyň;
- berlen habar sözlemlerini sorag (ýokluk) görnüşe öwürüň;
- köp nokatlaryň ýerine aşakda berlen işlikleri degişli zamanda goýuň;

— sözlemiň eýesini köplük sanda goýuň we sözlemde degişli üýtgeşmeleri geçiriň;

- berlen iki sözlemden bir sözlem ýasaň;
- aşakda berlen atlary köplük sanda ýazyň.

Üstüni doldurmak gönükmeleri:

- gerekli işliklerden peýdalanyň, sözlemleriň üstüni dolduryň;
- berlen doly däl sözlemleri doly sözlemlere öwürüp ýazyň;
- sözlemlerdäki köp nokatlaryň ýerine degişli predloglary (artiklleri...) goýuň;

Göçürüp almak we terjime gönükmeleri:

- içinde täze geçilen grammatik düzgün /görnüş/ duş gelýän sözlemleri tekstden göçürüp alyň;

— geçilen grammatik düzgüni ulanyň, şu sözlemleri daşary ýurt diline terjime ediň.

2.Şertli gepleşik gönükmeleri. Bu topara girýän gönükmeler belli bir derejede işjeň gepleşigiň ösdürilmegini göz önünde tutýar. Olar dil gönükmelerinden sözleşiş gönükmelerine geçiş tapgyry bolup hyzmat edýär. Şonuň üçin hem bu gönükmelerde dil hem-de sözleşiş gönükmeleriniň ikisiniň hem wezipeleri belli bir derejede ýerine ýetirilýär. Başgaça aýdanda, şertli gepleşik gönükmeleri, bir tarapdan, okuwçylaryň dil babatynda alan düşüňjelerini berkitse, ikinji bir tarapdan, olary hakyky sözleşişe taýýarlaýar. Gönükmeleriň bu topary okuwçylaryň ähli başarnyklaryny we endiklerini ösdürmekde iň bir netijeli serişde bolup hyzmat edýär. Şertli gepleşik gönükmelerine mysal edip, şulary görkezmek bolar:

Sorag-jogap gönükmeleri:

— suratlar boýunça berilýän soraglara jogap beriň;
— grammatik kadany ulanyp, alternatiw (umumy, ýörite) soraglara jogap beriň;

— “**to be**” “bolmak” işligini ulanyp, partadaşyňyzyň ata-enesiniň, doganlarynyň kim bolup işleýändigini soraň. Zerur bolsa, mugallym tagtada sözlemi başlap berýär: *“I am a teacher. What is your father?”*;

— Ýoldaşyňyzdan geçen ýekşenbe güni näme edendigini soraň. Onuň haçan, kim bilen, haýsy kinoteatra gidendigini we nähili film görendigini anyklaň.

Dowam etdirmek gönükmeleri:

— diktoryň (mugallymyň) okaýan gutarylmadyk sözlemlerini diňläň we olary tamamlap aýdyň.

— Çalşyрма tablisasynyň esasynda, mümkin boldugyça, köpräk sözlemleri düzüp aýdyň.

— berlen nusgalaryň esasynda birnäçe sözlemleri düzüp aýdyň.

— predloglary dogry ulanyp, stoluň üstündäki (synpdaky) zatlaryň nirede durandygyny aýdyň.

— sypat derejelerini ulanyp, stoluň üstünde goýlan /suratdaky/ zatlary deňeşdirip aýdyň.

Tapyp aýtmak ýa-da okamak gönükmeleri:

— şu tekstde täze geçilen grammatik hadysanyň ulanylýan sözlemlerini tapyp okaň.

— aşakdaky sözleriň arasyndaky grammatik goşulmalary kabul edilenlerini tapyp okaň.

Üýtgedip aýtmak gönükmeleri:

— ähli sözlemlerde degişli üýtgeşmeleri girizip, başganyň sözünü awtoryň sözüne geçirip aýdyň.

— berlen sözleri we söz birikmelerini ulanyp, sözlemler düzüp aýdyň.

— magnitofonda eşitdirilýän sözlemleri diňläň we arakesme wagtynda olary talap edilýän zamanda hem-de ýöňkemedä üýtgedip aýdyň.

3. *Gepleşik gönükmeleri.* Bu görnüşli gönükmeler grammatik materialy öwrenýän okuwçylaryň sözleşýiş ähli başaryklarynda we

endiklerinde, ýagny diňläp düşünmekde, geplemekde, okuwda we ýazuwda erkin ulanylmaklygyny maksat edinýär. Gönükmeleriň bu topary görüp geçilen gönükmelerden çylşyrymlydyr. Şonuň üçinem, bu gönükmeler okuwçylaryň has döredijilikli işlemeklerini talap edýär. Işjeň grammatik endikleri ele almaga niýetlenen şeýle gönükmeleri, esasan hem, dil sözleşşiniň üsti bilen ýerine ýetirýärler.

Bu gönükmelerde belli bir grammatik kadalaryň (ýa-da birnäçe grammatik kadalaryň görnüşleriniň) berkidilmegi bilen bir hatarda has dowamly dialog we monolog gepleşikleriň alnyp barylmany nazarda tutulýar. Bu toparyň gönükmeleri hökmünde şu aşakdakylary görkezmek bolýar:

Görülen wakany beýan etmek gönükmeleri:

—Gören filmiňiziň esasy gahrymanyny nämälim häzirki zamanda häsiýetlendiriş.

— Diafilmiň her bir kadrynda bolup geçýän wakany dowamly häzirki zamanda beýan ediň.

— Suratda görkezilýän ýagdaýy beýan ediň.

Bolup geçen, bolup duran we indi boljak işler barada gürrüň etmek gönükmeleri:

— Nämälim geljek zaman işliginiň görnüşlerini ulanyp, tomus (gyş) dynç alyş wagtynda nämä etjekdigiňizi aýdyp beriň.

— Nämälim öten zaman işligini ulanyp, geçen ýekşenbe günü nämä edendigiňiz barada partadaşyňyz bilen gepleşik guraň.

Okalan teksti gurrüň bermek gönükmeleri:

— Geçilen grammatik kadalary ulanyp, teksti gürrüň beriň.

— Artiklleri dogry ulanyp, geografik karta esasynda, dilini öwrenýän ýurduňyzyň şäherleri (derýalary, daglary) hakynda gürrüň beriň.

Ýokarda görkezilen gönükmeleriň sanawy gutarnykly däldir. Ol gönükmeler mugallymyň işinde umumy görkezme bolup hyzmat edip biler. Eger-de grammatik material agyrlyk edip, okuwçylar gönükmeleri ýerine ýetirmekde kynçylyk çekseler, mugallym olara öz wagtynda kömek edip, işjeň usullary peýdalanmak bilen işe ugrukdyrmanydyr. Şeýle edilende, okuwçylar gönükmeleri ýeňillik bilen ýerine ýetirýärler.

Nusga hökmünde ýokarda berlen gönükmeleriň hemmesi ähmiýetlidir. Emma daşary ýurt dili mugallymy sapakda we öýde, dil we ýazuw üsti bilen ýerine ýetirilmeli gönükmeleri öňünden tapawutlandyrmalydyr. Ýazuw üsti bilen ýerine ýetirilýän dil sözleşşini ösdürmäge gönükdirilen gönükmeler öý işi hökmünde tabşyrylsa maksadalaýyk bolar. Sapakda şeýle häsiýetli gönükmeleriň ýaryşlar, didaktiki oýunlar ýaly gyzykly elementler bilen üsti ýetirilse, onda okuwçylaryň grammatik başarnyklary we endikleri ele almaklarynyň has-da netijeli boljakdygy düşnüklidir.

Okatmagyň başlangyç tapgyrynda iňlis diliniň grammatikasynyň öwretmek.

Iňlis dili mugallymlarynyň arasynda häli-şindi şeýle sözleri eşitmek bolýar: “Meniň okuwçylarym grammatikany bilseler-de, gep-länlerinde ýalňyşlyk goýberýärler” ýa-da “Okuwçylarym okap hem ýazyp bilýärler, emma grammatikany bilmeýärler”. Şu hili nägilelikler iňlis dilini okatmakda grammatikanyň mazmunyna, aýratyn-da okatmak prosesinde grammatikanyň ähmiýetine düşünilmeýändiginden gelip çykýar.

Sözleşşi grammatikadan üzňelikde göz öňüne getirmek mümkin däl. Grammatika sözleşşiň haýsydyr bir görnüşini ele almak üçin söz hem ses ulgamy bilen birlikde sözleşşiň esasy serişdesi bolup hyzmat edýär. Sözleşiş, pikir alyşmaklyk gös-göni sözlem arkaly amala aşyrylýar. Sözler bolsa sözleşşiň amala aşmagynda örän möhüm serişde bolup hyzmat edýär. Ýöne sözleriň diňe bir özi sözleşşi hasyl edip ol ýa-da beýleki pikiri ýüze çykaryp bilmeýär. Sözleşiş dil birlikleriniň (sesleriň, goşulmalaryň, sözleriň, sözlemleriň) esasynda guralýar. Sözleşşiň islendik görnüşini ulanmak üçin seslerden ybarat bolan sözleri grammatikadan üzňe göz öňüne getirmek mümkin däl. Muňa mysal hökmünde “*Ýaşa, biz, Türkmenistan*” sözlerini alyp göreliň. Eger-de sözler şeýle ulanylanda, diňleýji sözleşjiniň nämäni habar bermek isleýändigini bilmez. Grammatik kadalara laýyklykda, olary belli bir tertip boýunça ýerleşdirenimizde, sözleşişde belli bir pikir ýüze çykýar: “Biz Türkmenistanda ýaşaýarys”.

Grammatik kadalara degişli mysallary bermek üçin özleşdirilen sözlerden peýdalanylýar. Grammatik maglumatlary öwretmek-

lik sözleýiş nusgalarynyň, şeýle hem düzgünleriň üsti bilen amala aşyrylýar.

Başlangyç synplarda iňlis dilini okatmagyň usulyýetinde okuwçylaryň ene dilini nazarda tutmak bilen, aşakdaky aýratynlyklar hasaba alynmaly:

Ene dili — ilkinji durmuşy zerurlyk bolan aragatnaşyk serişdesi hasaplanýar.

Çünki bu dil adaty şertlerde çaganyň daşky gurşawa uýgunlaşmagy bilen birlikde hiç hili mätäçlik çekmezden özleşdirilýär. Iňlis dili — ikinji aragatnaşyk serişdesi bolup, ony ulanmak durmuşy zerurlykdan gelip çykmaýar. Çaganyň iňlis dilini öwrenmäge bolan höwesini onuň öz ene diliniň sözleýiş endiklerini ele alanyndan soňra başlanýar. Şol sebäpli-de çagada iňlis dilini öwrenmäge bolan ymtlylygy döretmek üçin birnäçe tagallalaryň edilmegi zerurdyr. Sebäbi iňlis dilinde sözleýşi öwrenmek özge sredada, okuw şertlerinde geçýär. Şonuň üçin hem, iňlis dilini okatmagyň mekdep kursunda grammatikany öwretmekde aňly-düşünjeli özleşdirmek prinsipine daýanylýar. Onuň grammatikany özleşdirmekdäki ähmiýeti, diýseň, uludyr.

Şeýlelikde, biz grammatiki kadalaryň käbir görnüşlerini, ýagny başlangyç synpda öwrenmäge degişlilerini size hödürleýäris .

1. *Present Time* (v+s.v+es).
2. *Past Time* (v+ed. used to).
3. *Future Time* (be going, will).
4. *Nouns and pronouns, numerals, adjectives, etc.*
5. *Modal auxiliaries.*
6. *Asking questions.*
7. *Countable and uncountable nouns, articles, etc.*

Başlangyç synplarda iňlis dilini okatmakda taýýar grammatik nusgalary özünde jemleýän goşgulardyr aýdymalaryň ulanylmagy grammatikany öwretmegi ýeňilleşdirýär.

Iňlis dili sapaklarynda “Present Continuous” grammatik şekilini öwretmekde şu aşakdaky goşgy bentlerini ulanmaklyk özüniň oňyn netijesini berýär:

1 – 2 – 3 – 4

I am standing on the floor.

1 – 2 – 3 – 4

I am going to the door.

1 – 2 – 3 – 4

I am opening the door.

1 – 2 – 3 – 4

I am closing the door.

1 – 2 – 3 – 4

Is Tom sitting at the door?

1 – 2 – 3 – 4

He is playing on the floor.

1 – 2 – 3 – 4

I am running to the door.

5 – 6 – 7 – 8

I am sorry I am late .

Bu goşgy setirlerini¹ iňlis dilindäki sanlary öwretmekde hem giňden peýdalanmak mümkin.

Mugallym “The Present Continuous” zamanyny geçende, hereketleriň üsti bilen şular ýaly sözlemleri öwredip we berkidip biler:

Look at me, children! I am standing at the blackboard.

Now I am sitting at the table.

I am not standing.

You are sitting too, all of you.

Amanov is sitting; Gurbanow is sitting...

Amanov! Stand up!

Right!

Now Amanov is standing. He is not sitting, etc.

Şeýle hem mugallymyň ukyp-başarnygyna görä, dürli grammatik oýunlar, audio we wideo ýazgylar arkaly grammatik kadalary öwretmeklik giňden peýdalanylýar. Şu nukdaýnazardan, geçilýän tema bilen baglanyşykly birnäçe grammatik oýunlary bermegi maksadalaýyk hasap edýäris.

¹Английские стихи для детей. –М., 1986.

Talyplara niýetlenen ýumuşlar:

Christmas: Conversation

Activity 1: Present

Read the following questions about Christmas and then begin a conversation with your partner.

- 1. Do you enjoy Christmas? What do you enjoy the most/the least about it?*
- 2. Does your family have any special Christmas traditions? If so, what are they? What time do you open your presents, have Christmas dinner etc?*
- 3. What presents would you like to get this Christmas?*
- 4. Do you put up Christmas decorations at home? Do you have a Christmas tree? If so, is it real or fake? Do you decorate it yourself?*
- 5. Do you know anyone who has birthday at Christmas? What are the advantages and disadvantages of having a Christmas birthday?*
- 6. Do you go to church at Christmas? Do you think the original meaning of Christmas is disappearing? Do you think Christmas is becoming too commercial?*

Activity 2: Past

Read the following questions about Christmas and then begin a conversation with your partner.

- 1. What was the best Christmas present that you received when you were a child? Why?*
- 2. What did you do last Christmas? Did you go to any parties before Christmas? Did you eat too much on Christmas Day/watch TV etc?*
- 3. Did you believe in Father Christmas when you were a child? When and how did you find out that he doesn't exist? How did you feel?*
- 4. Which Christmas is the first one you remember? How old were you? What do you remember about it?*

Activity 3: Future

Read the following questions about Christmas and then begin a conversation with your partner.

1. Do you think there will be a white Christmas this year? How will you feel if it snows for Christmas? What will you do?

2. What are you going to do on Christmas Day? Are you going to any good parties over Christmas? Are you having a party yourself?

3. Who are you going to give presents to this year? What are you going to give people?

Are you going to any last minute Christmas shopping? If so, what are you going to buy and who are you going to buy presents for?

Grammatik oýunlar

“İň uzyn sözlem düzmek” oýny

Mugallym oýnuň şertini düşündirýär we synp tagtasynda bir sözi ýazýar. Mysal üçin, ol öwrenilýän dilde “çagalar” ýa-da “düýn” diýen sözi ýazyp görkezýär. Okuwçylar bolsa, berlen wagtyň dowamynda oturan ýerlerinde ýatdan ýa-da depderlerine ýazmak bilen şol sözün üstüni ýetirip, iň uzyn sözlemi düzmäge çalyşýarlar. Berlen wagt tamam bolanda, okuwçylar öz sözlemlerini okaýarlar. Kim iň köp sözleri içine alýan sözlemi grammatik taýdan ýalňyşsyz düzen bolsa, şol hem ýeňiji bolýar.

Bu oýny toparlaryň arasynda hem guramak bolýar. Şeýle edilende, toparlaryň sanyna laýyklykda, synp tagtasynda dikligine çyzyk çekilip, iki ýa-da üç bölege bölünýär. Mugallym bolsa, onuň her böleginde bir sözi ýazmak bilen, oýny başlap berýär. Okuwçylar ony dowam etdirýärler.

Bu oýnuň ulanylmagynyň täze geçilen sözleri berkitmekde we gaýtalamakda hem ähmiýeti uludyr.

“Men näme edýärim?” diýen oýun

Bu oýun dowamly häzirkі zamanyň gepleşikde ulanylyşyny berkitmek üçin geçirilýär. Oýnuň maksady we şertleri düşündirilenden

soň mugallym penjiräniň ýanyna baryp, ony açyp başlaýar we öwrenilýän dilde: — Men häzir näme edýäriň? – diýip sorayar.

Okuwçylar bolsa: — Siz häzir penjiräni açýarsyňyz – diýip jogap berýärler. Soňra mugallym gapa tarap ädimläp başlaýar we: — Men häzir näme edýäriň? – diýip sorayar.

Okuwçylar bolsa: — Siz häzir gapa tarap ýöräp barýarsyňyz – diýip jogap gaýtarýarlar. Mugallym şunuň ýaly-da “Synp tagtasynda hat ýazmak”, “Diwarda suraty asmak” ýaly hereketleri ýerine ýetirýär we okuwçylar ol hereketleri atlandyrýarlar. Şeýlelikde, haýsy okuwçy beýlekilerden öň köp gezek ýalňyşsyz jogap gaýtarsa, şol hem köp utuk toplaýar we ýeňiji bolýar.

“Näme nirede dur?” diýen oýun

Bu oýun, esasan hem, “Predloglar” diýen temany berkitmek üçin geçirilýär. Mugallym ýa-da oňat ýetişýän okuwçylaryň biri öwrenilýän dilde: — Depder nirede? Ruçka nirede? Oturgyç nirede? Şkaf nirede?— diýip sorayar. Okuwçylar bolsa, her bir soragyň yzyndan: — Depder stoluň üstünde. Ruçka kitabyň içinde. Oturgyç stoluň ýanynda. Şkaf penjiräniň ýanynda — diýip jogap berýärler. Haýsy okuwçy bu oýna işjeň gatnaşsa we predloglary ýalňyşsyz ulansa, şol hem köp utuk toplaýar, ýeňiş gazanýar.

Bu ýokarda görkezilen oýunlar nusga hökmünde berildi. Islendik grammatik düzgüni berkitmek üçin degişli oýunlary, ýaryşlary, tapmaçalary ulanyp bolar. Munuň üçin mugallymyň has döredijilikli işlemegi zerurdyr.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Grammatikany öwretmegiň nähili ähmiýeti bar?
2. Grammatikany öwretmekde nähili maksatlar öňde goýulýar?
3. İşjeň we işjeň däl grammatik minimumlara nähili düşüňärsiňiz?
4. Grammatik materialy saýlap almakda haýsy ýörelgeler nazarda tutulýar?
5. Grammatik materialyň üstünde işlemegiň nähili tapgyrlaryny bilýärsiňiz?
6. Grammatikany öwretmekde ulanylýan nazary, nazary-amaly we amaly usullary tapawutlandyryň.
7. Nähili grammatik gönükmeleri bilýärsiňiz?
8. Grammatik oýunlar hakynda aýdyp beriň.

III BÖLÜM

DAŞARY ÝURT DILINDE SÖZLEÝIŞ

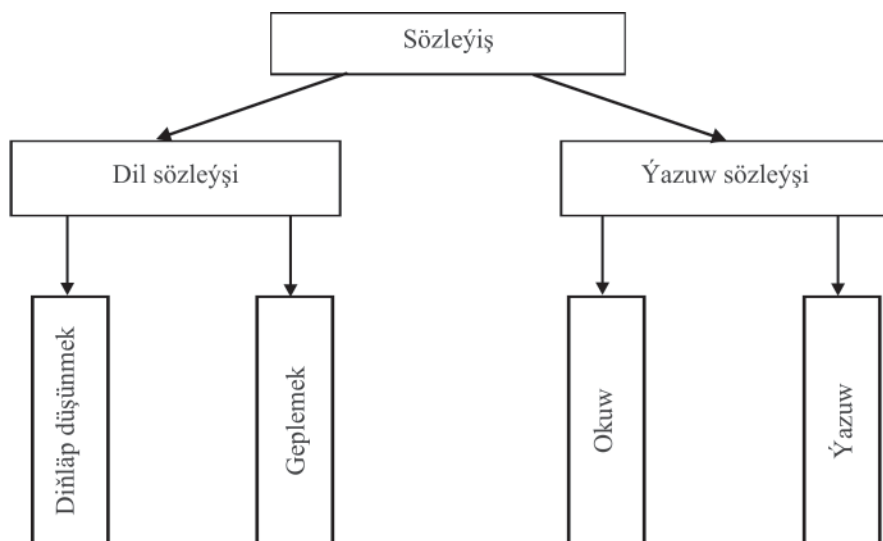
BAŞARNYKLARYNY WE ENDIKLERINI DÖRETMEK

HEM-DE ÖSDÜRMEK

Diňläp düşünmegi öwretmek

Janly-jandarlaryň arasynda diňe ynsan pikirlenmäge ukyplydyr. Sözi, söz birikmelerini hem-de sözlemleri sözleýişde ulanmak çylşyrymly psihologik prosesdir.

Sözleýişň görnüşleri – diňläp düşünmegi, geplemegi, okuw we ýazuwy dil serişdeleri bolan fonetikanyň, leksikanyň, grammatikanyň üsti bilen öwretmek arkaly okuwçylarda daşary ýurt dilinde maglumat alyş-çalyş tejribesi ornaşdyrylýar. Sözleýişň görnüşleri dil we ýazuw sözleýişine bölünýärler:

Diñläp düşünmegi öwretmegiň ähmiýeti. Daşart ýurt dili mugallymlarynyň arasynda “Gepläp bilýän adam diñläp düşünmegi hem başaýar” diýen nädogry pikir bar. Beýle pikir diňe ene dili babatynda gürrüň gidende dogrudyr. Daşary ýurt dilinde diñläp düşünmegi öwretmek turuwbaşdan aýratyn iş görnüşleri arkaly alnyp barylmaladyr. Her bir daşary ýurt dilini okadýan mugallym diñläp düşünmegi öwretmekde aýratyn iş usullaryny geçirmegiň zerurlygyny duýmalydyr we gepleşigiň bu görnüşini üns merkezinden düşürmeli dälidir.

Diñläp düşünmek kyn we çylşyrymly sözleýiş görnüşidir, sebäbi diñleýän adam bir wagtda aýdylan zadyň dil hadysalaryna (fonetika, leksika, grammatika) we onuň mazmunyna düşünmegi başarmalydyr. Mälim bolşy ýaly, diñleýän adamyň ünsi, adatça, aýdylan zadyň mazmunyna gönükdirilýär. Diñläp düşünmek prosesinde dil we mazmun birligini gazanmak möhüm wezipeleriň biridir.

Audirowaniýe, ýagny diñläp düşünmek – “diñlemegi” hem-de “düşünmegi” birikdirip, başga bir şahsyň (janly ýa-da ýazga geçirilen ses arkaly amala aşyrylýan) sözleýişini diňe bir eşitmän, eýsem onuň mazmunyna düşüniş ýetmegi aňladýanlygy bilen sözleýiş işiniň geplemek, okuw, ýazuw görnüşlerinden tapawutlanýar. Diñläp düşünmek geçen asyryň 60-njy ýyllarynda sözleýiş aýratyn bir görnüş hokmünde daşary ýurt dillerini okatmagyň usulyýeti ylmynda ylmy amaly taýdan giňişleýin öwrenilip başlandy.

Daşary ýurt dilinde diñläp düşünmek dürs eşitmegi we mazmunyna düşünmegi başarmagy üpjün edýär. Köp adamlar dürli sebäplere görä, dürs eşitmegi başarmaýarlar we eşiden zadynyň, takmynan, 30% - ni ýatda saklamagy başaýarlar. Mekdeplerde geçirilen testleriň netijesine görä, okuwçylaryň eşidiş ýady görüş ýadyna garanda ýeterlikli ösdürilmeýär. Şonuň üçin okuwçylaryň eşidiş ýadyny ösdürmek hem aýratyn wezipe bolup durýar.

Diñläp düşünmekdäki kynçylyklar we olaryň önüni almagyň ýollary. Mugallymyň daşary ýurt dilinde diñläp düşünmegi öwretmeginiň esasy şertleriniň biri hem okuwçylaryň bu babatda duçar bolýan kynçylyklaryny önünden duýmagy we bilmegidir.

1. *Dil bilen baglanyşykly kynçylyklar.* Diñlenilýän tekstlerde, gürrüňlerde, diñläp düşünmegi öwretmek maksady bilen ulanylýan

gönükmelerde okuwçylar üçin kyn düşýän sesleriň, nätanys sözleriň, geçilmedik grammatik kadalaryň bolmagy mümkin. Mugallym kyn we nätanys kadalary diňletmezden öň olary okuwçylara aýratynlykda düşündirmelidir.

2. *Diňlenilýän tekstiň ýa-da gürrüňiň mazmuny.* Diňläp düşünmegi öwretmek maksady bilen hödürlenýän materiallar mazmuny boýunça didaktikanyň güýçýeterlik prinsipi esasynda saýlanyp alynmalydyr.

3. *Dialogik gepleşigi diňlemek we oňa düşünmek.* Gepleşige näçe köp adam gatnaşsa, şonça-da oňa düşünmek kyndyr.

4. *Gepleşik tempy, äheňi, haýsy tehniki serişdäniň üsti bilen amala aşyrylýar?* Mugallymyň sözleýşi bilen deňeşdireniňde magnit lentasyňa ýazylan gürrüňi diňlemek we oňa düşünmek kyndyr.

Diňläp düşünmegi öwretmekde duş gelýän kynçylyklaryň önüni almak maksady bilen mugallym aşakdakylary nazarda tutmalydyr:

1. Sözleri, söz düzümlerini, grammatiki sözlemleri diňlemekte tapawutlandyryp öwretmek;

2. Diňleýiş ýadyň göwrümini ösdürmek;

3. Aýratynlykda özleşdirilen dil materialy diňlenende, oňa düşünmegi başarmak;

4. Magnit lentasyňa ýazylan gepleşige düşünmegi gazanmak;

5. Bir gezek diňlenen ýazgynyň manysyna düşünmegi başarmak;

6. Normal tempde aýdylan gepleşige düşünmek;

7. Nätanys dil materialy bar bolan gürrüňiň umumy mazmunyna düşünmek;

8. Maglumatlary diňläp düşünmegi hödürlemezden öň kyn hadysalary düşündirmek;

9. Mugallymyň her günki aýdanlaryna (buýruklaryna, soraglaryna, gürrüňlerine) okuwçylaryň düşünmegini gazanmak;

Ýokarda aýdylan iş usullarynyň içinde iň möhümi mugallymyň aýdanlaryna düşünmegi gazanmakdyr. Şeýle işi birinji sapakdan başlap geçirmelidiris. Okuwçylar mugallymyň aýdanlaryny gowy düşüniş duňlemegi öwrenenden soň, olar başga adamlaryň aýdanlaryny diňlemäge başlaýarlar. Başga adamlaryň gürrüňini düşüniş diňlemeklik tehniki serişdeler arkaly amala aşyrylýar.

Diňläp düşünmegi öwretmekde ulanylýan gönükmeler. Diňläp düşünmek başarnyklaryny we endiklerini ösdürmek öz-özünden döremeyär. Bu başarnyklary we endikleri döretmek üçin bellibir derejede deňişli gönükmeler ýerine ýetirilmelidir. Diňläp düşünmegi öwretmekde ulanylýan gönükmeleri iki topara bölmek maksadalaýykdyr.

I. Diňläp düşünmegi öwretmäge mahsus gönükmeler. Gönüden-göni diňläp düşünmek başarnyklaryny we endiklerini döretmek maksady bilen ulanylýan gönükmelere diňläp düşünmegi öwretmäge mahsus gönükmeler diýilýär. Bu gönükmelere aşakdakylar deňişlidir:

1. Diňlenen gürrüňiň mazmynyny (doly ýa-da gysga) ene dilinde ýa-da daşary ýurt dilinde gürrüň etmegi başarmak.

2. Diňläp düşünmäge berlen teksti gürrüň edip bermek.

3. Diňläp düşünilen gürrüňi atlandyrmak ýa-da onuň meýilnamasyny düzmek.

4. Diňläp düşünilen gürrüňiň mazmunyna gabat gelýän suratlary saýlap alyp görkezmek.

5. Diňläp düşünilen tekstiň mazmuny esasynda okuwçylaryň iňbir gürrüňini geçirmek.

6. Tematik suratyň beýan edilişine düşünmek.

7. Mugallymyň buýrugy boýunça esasy sözlemleri ýatda saklamak we aýtmak.

8. Mugallymyň buýruklaryny ýatda saklamak we olary dymyp ýerine ýetirmek.

9. Magnit lentasyndan, plastinkadan gepleşikleri, aýdymlary we şygyrlary ýat tutmak.

10. Omonimleriň, köp manyly sözleriň manysyny diňläp düşünmek.

11. Gürrüňi diňlemek we kim ýa-da näme barada gürrüň gidýändigine düşünişip aýdyp bermek.

12. Diňläp düşünilen tekstiň esasy gahrymanlaryny we many-mazmunyny aýdyp bermek.

II. Diňläp düşünmäge mahsus bolmadyk gönükmeler. Okuwçylaryň diňläp düşünmek ukyplary bilen birlikde aýdyş we ýazuw başarnyklary we endikleri hem ösdürilýär. Bu gönükmelere nusga hökmünde şu aşakdakylary görkezmek mümkin:

1. Sapagyň guramaçylygy bilen baglanyşykly mugallymyň dürli gürrüňlerini, soraglaryny, buýruklaryny diňlemek we olara düşünmek. Esasy maksat okuwçylaryň sözleýiş dilini ösdürmektir.

2. Täze dil materialyny düşündirmek we berkitmek maksady bilen baglanyşykly mugallymyň dürli gürrüňlerini diňlemek we olara düşünmek. Esasy maksat dil materiallaryny özleşdirmektir.

3. Dil materialyny özleşdirmekde, sözleýiş dilini ösdürmekde ulanylýan sesli tehniki serişdeleriň kömegi bilen ýerine ýetirilýän gönükmeler.

4. Dürs ýazmak başarnyklaryny we endiklerini ösdürmek maksady bilen geçirilýän eşi diş diktantlary. Esasy maksat okuwçylaryň dürs ýazuwyny ösdürmektir.

5. Eşitmek ýoly bilen geçirilýän sapagyň dürli görnüşleri.

Ýumuş:

IV synpyň iňlis dili okuw kitabyndaky okuwçylaryň düşüniş diňlemek endiklerini ösdürmek üçin berlen gönükmeleri tapyň we olary häsiýetlendirň.

Geplemegi öwretmek

Dialog gepleşiginiň aýratynlyklary. Dialog diýen söz “dia – arasynda” we “logos – gepleşik” diýen sözlerden gelip çykmak bilen, iki we ondan köp bolan adamlaryň arasyndaky sözleýiş aragatnaşygyny aňladýar.

Dialog diňe sorag we jogapdan ybarat bolman, ol biri-biri bilen many taýdan baglanyşykly jümlelerden hem ybaratdyr. Mysal üçin:

— *Atany çagyrsana.*

— *Ol öýde ýok.*

— *Men onuň gelenini gördüm.*

— *Mümkin däl. Ol maňa ýaňyja iki sagatdan soň gelerin diýip til kakdy.*

— *Onda ol meni görsün.*

— *Bolýar.*

Şeýle gürrüň dialogmy? Elbetde. Ýöne bu gürrüňde bir sorag hem ýok ahyryn.

Käbir mugallymlaryň pikirine görä, dialogy diňe sorag we jogabyň üsti bilen öwretmek mümkin. Sorag we jogaby dialog

gepleşigini öwretmegiň başlangyç tapgyrynda ulanmak maslahat berilýär.

Dialog gepleşiği özüniň gysgalygy, käbir sözleriň galdyrylyp aýdylmagy bilen tapawutlanýar. Şonuň üçin gysga, “doly däl” jogaplary we soraglary hem öwretmek maksadalaýyk gelýär. Mysal üçin:

— *Nirä?*

— *Mekdebe.*

— *Gurnagamy?*

— *Ýok, edebi agşama.*

Dialog gepleşiginde dürli gepleşik sözleri ulanylýar. Mysal üçin: — *Hany, basym bol!* — *Bä, şeýlemi?* – *Aý, goýuň-a!* Şeýle gepleşik sözleri ümlükler, modal sözleri bilen bir hatarda dialog gepleşiginiň emosional we täsirli bolmagyna alyp barýar.

Dialog gepleşiginde gatnaşýan adamlaryň özüni alyp barşy, olaryň gürrüňi biri-birinden üzňe däl. Bu bolsa her tarapyň biri-birine tiz gaýtargy bermegi bilen baglanyşyklydyr. Şonuň üçin gürrüňe wagtynda goşulmagy öwretmek zerurdyr.

Dialog gepleşiginiň ýene-de bir aýratynlygy, ol hem köp halatlarda onuň taýýarlyksyz geçirilmegidir. Dialog gepleşigini öňünden taýýarlamak aňsat däl.

Taýýarlyksyz gepleşiği öwretmek okatmagyň möhüm maksatlarynyň biridir.

Dialog gepleşigini öwretmegiň ýollary. Dialog gepleşigini öwretmegiň iki ýoly bar: deduktiv we induktiv. Deduktiv ýol bilen dialog gepleşiği aşakdaky ýaly öwredilýär:

1. Okuwçylar dialogy – teksti, ozaly bilen, diňläp düşüňärler, soňra onuň umumy mazmunyna düşünmek maksady bilen okaýarlar we esasy hereket edýän gahrymanlaryny belleýärler.

2. Dialog — tekstiň aýratynlalaryny anyklaýarlar, söz düzümleri we kyn sözlemleri okap, terjime edýärler.

3. Dialog-teksti sahnalaşdyrýarlar, onuň mazmunyny rollar boýunça ýerine ýetirýärler.

4. Iň soňunda şu dialoga meňzeş başga dialoglary düzýärler.

Dialog gepleşigini induktiv ýol bilen öwretmek gürrüň üçin gerek bolan jümleleri öwretmekden başlanýar. Şonuň ýaly-da degişli

taýýarlyk işleri geçirilenden soň, berlen temanyň sözleri we söz düzümleri sözleýiş nusgalaryna esaslanyp öwrenilýär. Şundan soň tematik gürrüňleri özbaşdak düzmek bilen gutarýar. Bu ýol bilen dialog gepleşigini öwretmeklik birinji sapaklardan başlanýar. Mysal üçin, birinji sapakda mugallym okuwçylar bilen daşary ýurt dilinde salamlaşýar:

M: Salam.

O: Salam.

M: Meniň adym Ata Myradowič. Seniň adyň kim?

O: Meniň adym Geldi.

Okuwçylar “Tanyşlyk” diýen gepleşik temasyna degişli ähli sözleri we söz düzümlerini aýratynlykda kiçijik jümlelerde özleşdirenenden soň, ikibir gürrüň düzýärler. Gürrüňler dilden we ýazuw üsti bilen ýerine ýetirilýär.

Taýýarlyksyz dialog gepleşigini öwretmek. Mekdep şertlerinde daşary ýurt dilinde guralýan gepleşik, adatça, wagt nukdaýnazaryndan taýýarlykly geçirilýär. Okuwçylar sözleri, sözlemleri, kiçijik dialog tekstlerini okaýarlar, aýdýarlar, ýazýarlar, ýat tutýarlar, gürrüň düzýärler, ikibir gürrüňler edýärler. Ýöne adamlar arasyndaky dürli ýagdaýlar bilen baglanyşykly gürrüňleri önünden nähili geçjekdigini bilip bolmaýar. Esasan-da, hakyky ýagdaýlarda döreýän gürrüňler, adatça, taýýarlyksyz geçirilýär. Şonuň üçin daşary ýurt dilini okatmagyň iň soňky maksady taýýarlyksyz gepleşigi öwretmekdir.

Taýýarlyksyz gepleşik öz-özünden döremeýär. Her tekstiň, her paragrafyň dil materialyny işjeň iş görnüşlerinde şertli gepleşik gönükmelerinden başlap, erkin taýýarlyksyz gepleşikde ulanmak bilen üpjün edilýär. Professor P.I. Gurwiçiň pikirine görä, okuw kitaplarynyň paragraflarynyň dil materialynyň üstünde işlemek dört tapgyrdan ybarat bolmalydyr¹. Birinji tapgyr – täze dil materialyny (leksikany we grammatikany) ilkinji gezek girizmek we awtomatizasiýalyşdyrmak; ikinji tapgyr – tekstiň üstünde işlemek, paragrafyň tekstiniň esasynda gepleşik işlerini geçirmek; üçünji tapgyr – paragrafyň temasy boýun-

¹П.И.Гурвич. Обучение неподготовленной речи. ж. «Иностранные языки в школе» 1964, № 1

ça erkin gürrüňler; dördünji tapgyr – şu paragraflaryň materiallary bilen baglanyşdyryp, taýýarlyksyz gepleşigi guramakda ulanmak.

Birinji we ikinji tapgyryň maksady sözleri we grammatiki hadysalary gepleşikde ulanmakdan ybaratdyr. Bir wagtyň özünde okuwçylaryň üns merkezinde edilýän gürrüňiň mazmuny we dil materialy bolýar. Okuwçylar hem mazmun hem-de görnüş barada pikir etmeli bolýarlar. Üçünji we dördünji tapgyrlarda bolsa okuwçylar diňe daşary ýurt dilinde geplemegi, esasan-da, taýýarlyksyz awtomatik ýagdaýda geplemegi öwrenýärler.

Dördünji tapgyrda taýýarlyksyz gepleşigi öwretmek maksady bilen aşakdaky iş görnüşlerini geçirmek maslahat berilýär:

1. Her sapagyň guramaçylygy bilen baglanyşykly 45 minutyň dowamynda mugallym we okuwçylaryň arasyndaky daşary ýurt dilinde geçirilýän hakyky gürrüňler. Mysal üçin, öý işiniň tabşyrylyşy, ýerine ýetirilişi barasynda mugallym okuwçylar bilen söhbetdeşlik edýär.

2. Watanymyzda we dili öwrenilýän ýurtlarda bolup geýýän täzelikleri ara alyp maslahatlaşmak. Şu maksat bilen iňlis dilinde alnyp barylýan “News” telegepleşiginiň ýazgylaryny ulanmak örän peýdalýdyr.

3. Okuw kitaplaryndaky berilýän gepleşik temalarynyň (paragraflarynyň) materiallaryna esaslanyp, sapagyň başynda guralýan sözleşiş türgenleşigi. Onuň aýratynlygy, mazmuny, tematikasy täze temalaryň materialyna baglydyr. Käbir gepleşik temalary ähli synplarda gaýtalanýar we biri-birleri bilen berk baglanyşyklydyr.

Mysal üçin: “Ýyl pasyllary”, “Daşary ýurt dili sapagy”, “Doglan gün”.

Eger-de synpda 15 okuwçy bar bolsa, doglan gün barada ýylyň dowamynda 15 gezek gürrüň geçirmäge mugallymyň mümkinçiligi bardyr. Ýöne mugallym hemme okuwçylaryň doglan gününü önünden bilmelidir we doglan gün barada okuwçylar bilen gürrüň geçirmegi ýatdan çykarmaly däldir.

4. Sapagyň dowamynda döreýän wakalary ulanyp, ýerlikli hakyky gürrüňler geçirmek. Mysal üçin, okuwçy sapaga gijä galyp geleniniň sebäbini daşary ýurt dilinde düşündirmegi başarmalydyr.

Dialogy öwretmekdäki gönükmeleriň sanawy. Okuwçylaryň dialog gepleşigini ösdürmek üçin şu aşakdaky gönükmeleri adaty diýip hasaplamak bolar:

1. Sorag-jogap gönükmeleri.
2. Dialogy ýat tutmak.
3. Dialogy giňeltmek ýa-da gysgaltmak.
4. Başlanan dialogy dowam etmek.
5. Dialogy üýtgetmek.
6. Sözlere, söz düzümlerine, meýilnama, surata, tekste, diafilme esaslanyp, dialoglar düzmek.
7. Tebigy şertlerde ýa-da tebigy şertlere ýakynlaşdyryp, dialoglar düzmek. Mysal üçin: naharhanada, bazarda, kitapphanada we ş.m.
8. Dürli wakalara esaslanyp, dialoglar düzmek.
9. Sogar bermegi öwretmek gönükmeleri.
10. Press-konferensiýa sapagy.
11. Kino sapagy.
12. Sahna sapagy.
13. Tekstiň mazmuny boýunça ikibir gürrüňler.
14. Gepleşik temasy boýunça ikibir gürrüňler.
15. Diňlenen tekstiň mazmuny boýunça ikibir gürrüňler.
16. Hakyky bolup geçen täzelikleri, wakalary ara alyp maslahatlaşmaga degişli gönükmeler.

Ýumuş: V synpyň iňlis dili okuw kitabyndaky dialog gönükmeleriniň mukdaryny kesgitläň we olary häsiýetlendirň.

WH-Questions Practice

Teacher or pair student says: Ask me...

1. What my name is.
2. My nationality.
3. Where I live.
4. How long I have lived there.
5. How much a packet of cigarettes costs.
6. Where to buy sugar.
7. Where to find a cash dispenser.

8. How big the room is.
9. How many legs the table has.
10. What the time is.
11. Where the whiteboard is.
12. If I am well.
13. How I am.
14. If the post has arrived yet.
15. What the film was like.
16. What a crocodile looks like.
17. What Mary's address is.
18. How big Paris is.
19. How many people there are in London.
20. What my favourite film is.
21. What to do next.
22. When to leave to catch the bus.
23. How much money you will need.
24. How many people there are in the room.
25. How many cups of coffee I have each day.
26. How long the room is.
27. How wide the room is.
28. How high the ceiling is.
29. What the size of the room is.
30. Where I bought my socks.
31. Why I am not wearing a hat.
32. Why I can't speak Russian.
33. What 'ameliorate' means.
34. How much money I can lend you.
35. When I arrived at school.
36. What I saw at the cinema last night.
37. Whether the film was good.
38. Who my favourite film star is
39. When Winston Churchill was born.
40. Whether I like swimming.
41. Whether I would like to go swimming now.
42. Whether I am going on holiday this summer.
43. Whether I have ever been abroad.
44. If will lend you \$ 100.

Monolog gepleşigini öwretmek. Monolog grekçe “Mono-ýeke”, “Logas-taglymat, gepleşik” diýen sözlerden gelip çykmak bilen, bir adam tarapyndan ýerine ýetirilýän gürrüňi aňladýar.

Umuman, gepleşigi monologa we dialoga bölmeklik şertlidir. Gepleşik prosesinde monolog dialoga we dialog monologa öwürlip durýar. Olary biri-birinden aýyrmak ýa-da olaryň çäginde kesgitlemek aňsat däl. Şonuň üçin dialog gepleşigi bilen baglanyşykly soraglar monolog gepleşigine hem degişlidir. Ýöne usuly maksat bilen gepleşigiň bu iki görnüşiniň hakynda aýratynlykda gürrüň etmegi makul bildik.

Monolog gepleşigi aşakdakylar bilen tapawutlanýar:

1. Gepleşigiň otnositel üznüksizligi bilen, ýagny monolog gepleşigi bir sözlemeden ybarat bolman, birnäçe sözlemleri öz içine alýar we bellibir wagtda hiç kim tarapyndan arasy bölünmän dowam edýär. Psihologik tarapyndan gepleýän adam öz pikirini doly aýtmaga çalyşýar we önünden şeýle gürrüňe taýýarlyk görýär. Monolog gepleşigi köp halatlarda taýýarlykly geçirilýär;

2. Monolog gepleşiginde sözlemler bellibir yzygiderlilikde, logiki baglanyşyklykda düzülýär;

3. Monolog gepleşiginde sözlemler doly aýdylýar we pikirler gutarnykly bolýar;

4. Monolog gepleşigi özbaşdak gürrüň, doklad, umumy okuw, hekaýa, erteki, deklomasiýa görnüşinde ýüze çykýar.

Diýmek, monolog gepleşigini öwretmekde aşakdakylar esasy wezipeler hasaplanylýar:

1. Gutarnykly pikirli aňladýan taýýarlykly we taýýarlyksyz hakyky gürrüňleri alyp barmagy öwretmek;

2. Pikiri logiki baglanyşykly giňeldip aýtmagy öwretmek;

3. Ene dilinde nähili tizlikde gepleýän bolsa, şol tizlikde hem daşary ýurt dilinde geplemegi öwretmek.

Şu wezipeleri ýerine ýetirmek üçin monolog gepleşigini hemme synplarda maksatnamanyň talabyna laýyklykda öwretmek nazarda tutulmalydyr. Oňa degişli daýanç materiallary we gönükmeler ulanylmalydyr.

Monolog gepleşigini öwretmegiň serişdeleri.

Tekstlere esaslanyp, gürrüň etmegi öwretmek.

Tekst gepleşiği öwretmekde iň gowy serişdeleriň biridir. Sebäbi tekstiň üsti bilen hakyky gürrüňler geçirmäge mümkinçilik döreyär. Tekst näme? Tekst diýip bir ýa-da birnäçe sözlemden ybarat bolup, gutarnykly pikiri aňladýan sözlemler ýygındysyna aýdylýar. Tekst bilen baglanyşykly iş 3 tapgyra bölünýär. *Birinji tapgyrda* okuwçylar monolog gepleşikleri üçin gerek bolýan sözleriň grammatika bilen baglanyşykly gepleşik nusgalarynyň—sözlemleriň üstünde işleýärler. Şu tapgyrda aşakdaky işleri geçirmek maslahat berilýär:

— teksti okamak we onuň mazmuny boýunça soraglara jogap bermek;

— soraglar görnüşinde tekstiň meýilnamasyny düzmek;

— meýilnamanyň her soragynyň maksatnamasyny düzmek, degişli sözleri we sözlemleri saýlap almak. Her okuwçy öz hususy materialyny saýlap alýar. Bu tapgyryň maksady gürrüň üçin gerek bolan dil materialyny özleşdirmek we tekstiň mazmunyna çuňňur girişmekdir.

Ikinji tapgyryň maksady tekstiň mazmunyny dürli görnüşde we görwürimde gürrüň edip bermekdir: tekste ýakyn gürrüň bermek, dürli adamlar tarapyndan gürrüň etmek, okuwçylaryň adyndan gürrüň etmek. Mysal üçin, tekstiň ady “Gözeliň doglan günü” diýeliň. Ozaly bilen, okuwçylar tekstiň mazmunyny üýtgetmeler girizip, gürrüň edip berýärler, awtoryň adyndan—bolşy ýaly, soňra ejesiniň, doganynyň doglan günleri barada gürrüň edýärler. Soňra okuwçylar tekstiň materialyny ulanyp, hut özleriniň doglan günleri barada gürrüň berýärler. Mekdep tejribesinde okuwçylar tekstiň mazmunyny diňe gürrüň bermek bilen çäklenýärler. Bu bolsa ýeterlikli däl. Monolog gepleşigini öwretmekde tekstiň materialyny ulanyp, hakyky gürrüň etdirmek örän peýdalydyr.

Üçünji tapgyrda şu we başga temalar boýunça situatiw şertleri üýtgedip, okuwçylar gürrüň edýärler. Şeýle gürrüňleriň wagty çäkli däl. Degişli şertler dörende okuwçylar dürli adamlaryň doglan günleri barada hem öz pikirlerini beýan edýärler.

Görkezmeklige esaslanyp, gürrüň etmegi öwretmek.

Okuwçylaryň gepleşik endiklerini ösdürmekde görkezmekligiň roly

örän uludyr. “Çagalaryň ünsüni çekmekde suratdan oňat serişde bol-maz” diýip, rus pedagogy K.D.Uşinskiý belleýär. Sapakda görkezme esbabynyň ulanylmagy okuwçylaryň görýän zatlary barada gürrüň etmek isleglerini artdyrýar. Olaryň görüp akyl ýetirmek we geplemek endikleriniň arasyndaky baglanyşyk ösýär. Suratlar boýunça gürrüň etmek hem iki hili bolýar:

1. Hereketsiz suratlar boýunça gürrüň etmek.
2. Hereketli (dinamiki) suratlar boýunça gürrüň etmek.

1.*Hereketsiz—adaty suratlar boýunça gürrüň etmegi öwretmek.* Suratlary, esasan, okatmagyň başlangyç tapgyrlarynda ulanmak maslahat berilýär. Ulanylýan suratlarynyň estetiki, terbiýeleýjilik taraplaryna mugallym aýratyn üns bermelidir. Eger-de ýokary synplarda görnükli suratkeşleriň işleri sapakda ulanylýan bolsa, onda awtor hakynda gysgajyk maglumatlar bermek hem uly terbiýeçilik ähmiýete eýe bolýar. Kā halatlarda mugallym okuwçylaryň her haýsyna bir dürli surat berýär we şol surat esasynda gürrüňe taýýarlanmaklygy tabşyryar. Şeýle ýumuş öý işi hökmünde hem tabşyrylyp bilner.

2.*Hereketli (dinamiki) suratlara esaslanyp gürrüň etmegi öwretmek.* Hemme synplarda adaty – hereketsiz suratlar bilen bir hatarda diafilmler hem ulanylýar. Diafilmleriň we ylmy-populýar filmleriň manysy boýunça gürrüň etmek iki hili bolup biler:

a) film görkezilip durka her bir kadr hakynda gürrüň etmek.

b) film gutarandan soň onuň manysy hakynda gürrüň etmek. Munuň üçin film birinji gezek görkezilip durka, mugallym ony düşündirýär ýa-da parallel ýagdaýda magnitofon ýazgysy eşitdirilýär. Film ikinji we soňky gezekler görkezilende, okuwçylaryň özlери ol barada gürrüň edýärler. Sesli filmler bilen işlemek hem edil diafilm bilen işlän ýalydyr. Ýokary synplarda sesli filmler adatdaky ýaly görkezilýär. Olar ikinji gezek görkezilende bolsa, sesi oçürilýär we filmiň wakalary okuwçylar tarapyndan düşündirilýär.

ç) geplişik temalaryna esaslanyp gürrüň etmegi öwretmek. Mek-deplerde iñlis dilini öwretmegiň okuw maksatnamasynda¹ on ýylyň dowamynda ähli synplarda üç sany gepleşik temasy geçirilýär:

¹Orta mekdepleriň I-X synplary üçin iñlis dili dersi boýunça okuw maksatnamasy. (Türkmenistanyň Bilim ministrligi tarapyndan hödürilenen). - Aşgabat, 2007.

1. Okuwçy we onuň daş-töweregi.
2. Biziň Watanymyz.
3. Dili öwrenilýän ýurtlar.

Ýumuş: IV synpyň inlis dili okuw kitabynda monolog gepleşigini ösdürmeklige niýetlenen gönükmeleri anyklaň we monolog gepleşiginiň haýsy serişdeler esasynda öwredilýändigini düşündiriň.

Soraglar we ýumuş:

1. “Diňläp düşünmek” diýen termine nähili düşüňärsiňiz?
2. Gepleşik okatmagyň maksadymy ýa-da serişdesi?
3. Diňläp düşünmegi öwretmek hökmanmy?
4. Diňläp düşünmegi öwretmekde nähili kynçylyklara duş gelinýär?
5. Diňläp düşünmegi öwretmekdäki kynçylyklary ýeňip geçmek üçin nämeler etmeli?
6. Diňläp düşünmegi öwretmekdäki gönükmeleri nähili toparlara bölmek mümkin?
7. Diňläp düşünmäge mahsus gönükmelere nämeler degişli?
8. Dialog gepleşiginiň aýratynlyklary barmy?
9. Dialog gepleşigini öwretmegiň nähili ýollaryny bilýärsiňiz?
10. Taýýarlyksyz dialog gepleşigini öwretmek mümkinmi?
11. Dialogy öwretmekdäki gönükmeleriň sanawyny aýdyň.
12. Monolog gepleşiginiň aýratynlyklary nämeden ybarat?
13. Tekstlere esaslanyp, hakyky gürrüňler etdirmek mümkinmi?
14. Monolog gepleşigini öwretmekde görkezmekligiň roly nähili?
15. Hereketsiz suratlara esaslanyp gürrüň etmegi öwredip bolarmy?
16. Orta mekdepde haýsy gepleşik temalary boýunça gürrüň etmegi öwredip bolýar?

Okuwy öwretmek

Okuwyň ähmiýeti. Adamyň durmuşynda okamaklygyň ähmiýeti örän uludyr. Bilimli adam gazetleri, žurnallary, çeper edebiýaty okaman ýaşap bilmeýär. Edebiýatlary okap durmak ruhy taýdan baýlaşmakdyr. Okamaklygyň maksady çap edilen we elde ýazylan tekstleri okap, olardan maglumat (informasiýa) almakdyr. Dili öwrenilýän ýurtlaryň taryhyny, edebiýatyny, medeniýetini, ylmyny, tehnikasyny köp halatlarda diňe çap edilen tekstleriň üsti bilen öwrenmek mümkin.

Mazmunly tekstleriň kömegi bilen okuwçylarda Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistana, hormatly Prezidentimize, türkmen halky-

na söýgi we beýleki halklary hormatlamak duýgulary ösdürilýär, okuwçylaryň dogry dünýägaraýyşlary, edep-ekramy, ahlak duýgulary terbiýelenýär. Okamak arkaly okuwçylaryň ýady, aňy, oýlanyş ukyplary, düşüňjeleri ösdürilýär. Olar okuw tekstleriniň üstünde işlemek şol bir pikiriň dürli dillerde ýüze çykarylyşynyň dürli-dürli usullarynyň bardygyna göz ýetirýärler.

Daşary ýurt dilleriniň fonetikasyny, grammatikasyny, leksikasyny özleşdirmekde we berkitmekde okuw tekstiniň ähmiýeti has uludyr, sebäbi okuw kitaplarynyň awtorlary tarapyndan düzülen we saýlanyp alnan tekstler ähli geçilen dil materialyny öz içinde jemleýär. Tekst dil materialyny mundan beýläk berkitmekde esasy serişde bolup hyzmat edýär.

Gürrüň we diňläp düşünmeklik üçin niýetlenen gyzykly we mazmunly tekstler sözleşşi ösdürmekde iň gowy serişdeleriň biridir. Köp tekstleriň esasynda okuwçylar bilen hakyky gürrüňler geçirmek mümkin. Mysal üçin, Aşgabat şäheri hakynda tekst berilýär, okuwçylar bolsa şol tekstiň mazmunyna, dil materialyna esaslanyp, öz ýaşaýan şäheri barada gürrüň edýärler.

Okuw biri-birinden bölünmez iki sany prosesi okaýyş tärlerini (tehnikasyny), ýagny çap edilen ýa-da elde ýazylan harplaryň we harp birikmeleriniň aňladýan seslerini tanap dogry aýtmagy hem sözleriň, sözlemleriň we tekstiň manysyna düşüňip maglumatlary alyp bilmekligi öz içine alýar. Okuw birinjisi sesli we ikinjisi bolsa sessiz, içinden okamak bilen amala aşyrylýar.

Daşary ýurt dilinde okamagyň görnüşleri. Okamagyň görnüşleri — kesgitlemek we olary toparlara bölmek — henize çenli çözümedik meseleleriň biri bolup gelýär. Sebäbi bu meseläni çözmekde dürli prinsipler we maksatlar göz önünde tutulýar. Muňa garamazdan, daşary ýurt dilinde okamagy öwretmegiň şu aşakdaky görnüşlerini tapawutlandyrmak maksada laýykdyr:

1. Sesli we labyzly okamak;
2. Sessiz (içinden) düşüňip okamak;
3. Ýekelikde we köpçülik bolup okamak;
4. Taýýarlykly we taýýarlyksyz okamak;
5. Synpda we öýde okamak;

6. Gözegçilikli we özbaşdak okamak;
7. Analitik okuw;
8. Sintetik okuw;
9. Terjimeli okuw;
10. Terjimesiz okuw;
11. Sözlükli okuw;
12. Sözlüksiz okuw;
13. Nusgaly okuw;
14. Nusgasyz okuw.

Şu okuw görnüşleri biri-birleri bilen aýrylmaz baglydyrlar we şeýle bölünişik şertlidir. Sebäbi okamagyň görnüşlerini tapawutlandyrmagyň usuly ähmiýeti uludyr.

Sesli okamagy öwretmek. Başlangyç tapgyrda dogry aýdyp okamak başarnyklaryny we endiklerini doly ele almak. Daşary ýurt dillerini öwrenmegiň birinji ýylynda okuwçylar okalyş düzgünlerine esaslanyp, mekdep maksatnamasynyň talaplaryna laýyklykda tanyş we nätanyş sözleri, sözlemleri we uly bolmadyk tekstleri dogry aýdyp okamagy başarmalydyrlar. Beýleki synplarda bolsa dogry aýdyp okamaklygyň ähmiýeti peselýär. Synpdan synpa okuwçylaryň dogry aýdyp okamak başarnyklaryny we endiklerini awtomatizasiýalaşdyrmak hökmandyr, sebäbi okanyňa düşünmek üçin, ozaly bilen, dogry aýdyp okamagy başarmalydyr. Eger-de orta we ýokary synplarda okuwçylar dogry aýdyp okamagy başarmasalar, onda okuw kitaplary boýunça sapak geçmegi bes edip, tä okuwçylaryň dogry aýdyp okamak başarnyklary we endikleri döreýänçä aýratyn okaýşy düzediş kurslaryny 2—3 sagat möçberinde geçirmek maslahat berilýär. Nebsimiz agyrsa-da, orta mekdebi gutarýan okuwçylaryň arasynda dogry aýdyp okap bilmeýänlerine duş gelmek mümkin.

Daşary ýurt diliniň harplaryny we harp birikmelerini bilmek. Daşary ýurt diliniň harplaryny tanamak, olary dogry aýtmak we owadan ýazmak esasy wezipeleriň biridir. Harplary we harp birikmelerini aýtmak, ýazmak we okamak başarnyklary we endikleri birinji sapaklardan başlap bilelikde ele alynmalydyr. Olary biri-birinden aýratynlykda öwretmek maslahat berilmeýär.

Harplary düşündirmekde aşakdaky yzygiderlilik maslahat berilýär:

1. Mugallym okuwçylara täze harpyň basma we elýazma görnüşlerini synp tagtasyna ýazyp, onuň aýdylyşyny, okalyşyny, ýazylyşyny, aýratynlyklaryny düşündirýär. Degişli düşündirişler berlenden soň, okuwçylar täze harpy tagtadan iş depderlerine ýazyp alýarlar. Mugallym her okuwçynyň harpy dogry we owadan ýazandygyny barlap çykýar we ýalňyş ýazan okuwçylaryň harplaryny depderlerine ýazyp görkezýär.

2. Okuwçylar täze harpyň ýazylyşyny, aýdylyşyny, okalyşyny öwredýän gönükmeleri ýerine ýetirýärler, täze harpa degişli kadalary mysallar bilen aýdýarlar. Mugallym okuwçylaryň ähli ýalňyşlaryny irdinsiz düzedip durýar. Okuwçylar täze harpy doly özleşdirenlerinden soň indiki harpy düşündirmäge geçmeklik maslahat berilýär.

3. *Okamagy öwretmegiň usullary*. Okamagy öwretmegiň usullary şu aşakdakylar ýaly bolup biler:

- Fonema usuly.
- Söz usuly.
- Sözlem usuly.

Fonema usuly belli rus usulyýetçisi professor Z.M.Swetkowanyň hödürlän usuly bolmak bilen, munda dili öwrenýänler ilki fonemalary aýdyp türgenleşýärler. Soňra bolsa ýönekeýden çylşyrymla diýen didaktiki düzgünnama esasynda (ozaly bilen) ilki fonemalary, soňra şol fonemalary sözlerde we iň soňunda sözleri sözlemlerde okamak maksadalaýyk gelýär, sebäbi okuwçylar aýdýan zatlaryny gözleri bilen görmelidirler.

4. *Okaýyş çaltlygy*. Maksatnamanyň talaplaryna laýyklykda, başlangyç tapgyrda okuwçylardan uly bolmadyk ýeňil tekstleri adaty depginde okamaklygy talap etmek orta we ýokarky synplarda tekstleri çalt we okanyňa düşünmekde gowy netije berýär. Adaty depgin diýip nämä aýdylýar? Okaýyş adaty depgini sözleýiş depginine gabat gelmeli. Ýone köp ýyllaryň okuw prosesiniň berýän netijelerine görä, okaýyş we sözleýiş çaltlygy deň gelmeýär. Daşary ýurt dilleri mugallymlarynyň wezipesi esasy kursuň birinji sapaklaryndan başlap okalyş kadalaryna esaslanyp, her harpyň we harp birikmesiniň ýekelikde, bogunda, sözde we sözlemde okalyşyny üns merkezinde saklamakdyr we okuwçylaryň okaýşynyň çaltlygyny barlap durmakdyr.

Okuwçylar bir minutda iň azyndan 50—60 sözi dogry okamagy başarmalydyrlar.

Okuwçylaryň daşary ýurt diline bolan höwesine, ukyplaryna, başarnyklaryna we ýerli şertlere (tehniki serişdeler, görkezme esbaplar) baglylykda ýuwaş-ýuwaşdan adaty depginde okamaklygy gazanmak maslahat berilýär.

Okaýyş depgini bilen baglanyşykly aýratynlygy belläp geçeliň. Hemme okuwçylaryň ene dilinde okaýyşy deň däldir. Ene dilinde okaýyş ukyplaryny we başarnyklaryny daşary ýurt dilinde okamaga geçirýändigini unutmaly däldiris we olary nazarda tutmalydyrys. Okuwçy ene dilinde nähili depginde okaýan bolsa, şol depginde daşary ýurt dilinde okap biler.

5. *Sözlemleriň äheňi*. Sözlemleri manyly toparlara bölüp okaýyş. Her bir sözlem gutarnykly pikiri aňladýar. Her sözlemiň pikirini diňleýjilere ýetirmek zerurdyr. Esasy pikiri öňe sürýän sözler basymly aýdylmalydyr we okalmalydyr. Artikliň, predloglaryň, kömekçi işlikleriň, baglaýjy sözleriň, at çalyşmalaryň basymsyz aýdylandygyny we okalýandygyny ýatdan çykarmaly däl. Sözlemler bellibir äheňde aýdylýarlar we okalýarlar. Sözlemleriň äheňi dürlüdir. Habar sözlemlerinde äheň peselýär, sorag sözlemlerinde ýokarlanýar we buýruk sözlemlerinde bolsa äheň birmeňzeşdir. Sözlemleri howlukman okamalydyr.

6. Kim teksti ilkinji okamaly? Mekdep tejribesinden mälim bolşy ýaly, adatça, teksti ozaly bilen mugallymyň özi okap berýär. Soňra okuwçylar okaýarlar. Mundan başga-da, tekstiň näme maksat bilen okalýandygyny ne mugallym, ne-de okuwçylar bilýärler. Köp halatlarda tekst hiç hili maksatsyz okalýar. Her bir tekstiň, gönükmäniň öz maksady bolmalydyr. Sesli okaýyşlaryň maksady, okalyş kadalaryna laýyklykda, tanyş we nätanyş sözleri, sözlemleri we tekstleri çalt we dogry okamakdyr. Täze okalyş kadalary bilen baglanyşykly tekstleri we okuwçylaryň okaýyş başarnyklary gowşak synplarda ilkinji gezek mugallym okap berýär. Güýçli synplarda bolsa okuwçylaryň özlери sesli okaýarlar.

Sesli okamagy öwretmekde ulanylýan gönükmeler. Mekdep tejribesinden mälim bolşy ýaly, sesli okaýyş başarnyklaryny we endiklerini ele almakda okuwçylar köp kynçylyklara duş gelýärler.

Olardan: 1) täze harplary hem-de harp birikmelerini tanamak, ýatda saklamak we olary seslendirmek. 2) sada we goşma sözleri basym bilen dogry okamak. 3) sözlemleri degişli äheň bilen dogry okamak. 4) ene diliniň peýdaly täsirlerini ulanyp we zyýanly täsirlerine garşy göreşmek.

Şu ýokardaky agzalyp geçilen kynçylyklary ýeňip geçmek üçin mugallym dürli görnüşdäki gönükmeleri okuwçylara hödürlemelidir.

Başlangyç tapgyrda dürli sesli okaýyş gönükmeler toplumyny dört topara bölmegi makul bildik.

I topar—harplary we harp birikmelerini ýekelikde, sözlerde, sözlemlerde we tekstlerde okamak gönükmeleri. Mysal üçin: harplary ýazyň we okaň! – Çekimli harplaryň uzyn we gysga okalýandygyna üns berip, sözleri okaň.

—Gara harp bilen ýazylan harp birikmelerine üns berip sözlemleri okaň.

—Teksti okaň we harp birikmelerini aýdyň.

—Tapawutlanan harp birikmelerine üns berip, gepleşik nusgalaryny okaň.

—Sözleri elipbiý tertibinde sözlüğe göçürüp ýazyň.

—Sözleriň harplaryny harpma-harp aýdyň.

—Harpma-harp aýdylan sözleri ýazyň we okaň.

II topar – aýratyn sözleri dogry sesli okamak gönükmeleri.

Mysal üçin:

—Köp nokatlaryň deregine mazmuny boýunça degişli sözleri goýup okaň.

—Çekimli harplaryň uzyn we gysga okalýandygyna üns berip sözleri okaň.

—Tapawutlanan sözlere üns berip okaň.

—Basymyň goýluşuna üns berip, sözleri okaň.

III topar – sözlemleri dogry äheň bilen okamak gönükmeleri. Mysal üçin:

—Sözlemleri manyly toparlara bölüp okaň.

—Sözlemleriň äheňine üns berip okaň.

—Sorag sözlemleriniň äheňine üns berip okaň.

IV topar—tekstleri okamak gönükmeleri, kiçijik tekstleri, tekstleriň aýratyn böleklerini labyzly okamak gönükmeleri. Mysal üçin:

—Okaň we her tekstiň haýsy surata degişlidigini anyklaň.

—Teksti mugallymyň (diktoryň) yzyndan gaýtalap okaň.

—Teksti okaň we ony depderiňize göçürip ýazyň.

—Şygyry labyzly okaň.

—Sözlerde basymyň goýluşyna üns berip, teksti okaň.

Ýokarda agzalyp geçilen gönükme görnüşleriniň köpüsini tehniki serişdeleriň kömegi bilen hem ýerine ýetirmek bolýar (grammofon plastinkalary, ýazgylý diafilmler, okuw filmleri, magnitofon ýazgylary).

Sesli okamagy öwretmekde magnitofon bilen işlemek has amatlydyr. Tekst ilki mugallym ýa-da daşary ýurtly diktör tarapyndan magnitofona ýazdyrylýar. Sapakda magnitofon ýazgysy eşitdirilende okuwçylar kitaplaryndaky teksti deňeşdirip yzarlaýarlar. Eger-de tekst interwallar arkaly ýazdyrylan bolsa, onda okuwçylar her sözlemi sesli gaýtalaýarlar. Meselem, бүтін teksti şeýle usulda ýazdyryp bolar: birinji sözlem okalýar. Gaýtalamak üçin arakesme. Ikinji sözlem okalýar. Gaýtalamak üçin arakesme... we gutarýança şeýle dowam edýär.

Tehniki serişdeler sapakdan daşary ýagdaýda ulanylsa, has gowy netije berýär. Okuwçylar seslerini magnitofona ýazdyryp diňlänlerinde, olar öz ýalňyşlaryna göz ýetirýärler we olary düzetmek üçin çalyşýarlar.

Ýokarda ady tutulan gönükmeleri ýekelikde ýa-da köpçülik bolup ýerine ýetirmek bolýar. Şeýle okamaklygyň peýdaly we zyýanly taraplarynyň bardygyny belläp geçeliň. Ýekelikde okamak köpçülik bolup okamaklyga garanyňda has peýdalydyr. Sesli okamak başarnyklaryny diňe ýekelikde okadyp barlap bolýar, köpçülikleýin okadyp barlap bolmaýar. Ýekelikde okamaklygyň kemçiligi—sapagyň işjeňligi peselýär, düzgün-tertup bozulýar, sapaga bir okuwçy gatnaşýar, galanlary boş oturýarlar.

Maksat – sesli okaýyş ýekelikde geçirilende, beýleki okuwçylar, mümkin boldugyça, sapaga gatnaşdyrylmalydyr. Düzgün-tertup bozulmaz ýaly, sapagy işjeňleşdirmek maksady bilen bir okuwçy okap

durka, beýleki okuwçylara degişli ýumuslary tabşyrmak zerurdyr. Mysal üçin:

—Ýoldaşyňyzyň okaýşyny yzarlaň. Täze harply söz okalanda elleriňizi galdyryň.

—Ýoldaşyňyzyň okaýşyny kitaplaryňyzdan yzarlaň we sorag sözlemleri nädogry äheň bilen okalanda elleriňizi galdyryň.

Başlangyç tapgyrda sözleri, sözlemleri, uly bolmadyk tekstleri köpçülikleýin okatdyrmaklygyň ähmiýeti has uludyr. Ýöne köpçülikleýin okatdyrmaklygyň hem artykmaçlygy we kemçiligi bardyr. Bu hili okatdyrmaklygyň artykmaçlygy – sapaga 100 % okuwçy, hatda gowşak okuwçylar hem gatnaşýarlar; sapak işjeň depginde geçýär, wagt tygşytlanýar. Onuň kemçiligi – ähli okuwçylaryň dogry okaýşyny anyklamak we olary bahalandyrmak kynlaşýar, käbir okuwçylar teksti yzarlap okamaýarlar-da, ýatdan gaýtalap aýdýarlar, degişli kadalara esaslanman okaýarlar.

Maksat – okuwçylaryň sany köp bolan ýagdaýynda olary toparlara bölüp, ýaryşdyryp okatdyrmak, ähli okuwçylaryň hakykatdan yzarlap okaýandygyny görmek, nädogry okaýan okuwçylary ýekelelikde okatdyryp, olaryň ýalňyşlaryny okalyş kadalaryna esaslanyp, tagtada görkezip düzetmekdir.

Sesli okamagy öwretmekde okalyş kadalar esasynda berilýän nusgalaryň ähmiýeti has uludyr. Synpdan synpa okuwçylaryň okaýyş başarnyklaryna we endiklerine laýyklykda sözler, sözlemler we kiçijik tekstler okalyş şertli belgiler bilen bililekde nusga görnüşde hödürlenmelidir. Mundan başga-da, mugallymyň özi sesli okap görkezmelidir. Geliň, sesli okuwýň dürli tapgyrlarda nusgalar esasynda geçirilişini aşakdaky tablisada göreliň.

Okatmagyň tapgyrlary	Nusgalara esaslanyp okamak	Nusgasyz okamak
Başlangyç	80 %	20 %
Orta	50 %	50 %
Ýokary	20 %	80 %

Tablisadan görnüşi ýaly, okatmagyň başlangyç tapgyrynda sesli okaýşa has köp üns berilýär. Orta tapgyrda sesli we sessiz okuwa deň üns berilýär. Ýokary tapgyrda sesli okuwyň tutýan orny uly däl. Esasy üns sessiz okuwa berilmelidir. Munda her sapakda tekstiň 1—2 abzasyny sesli okamak bilen, mugallym sesli okuwy düýbünden üns merkezinden düşürmeýär.

Sessiz okamagy öwretmek. Bu okuw görnüşleri biri-birleri bilen baglanyşyklydyr. Sesli we labyzly okuw sessiz okuwy taýýarlaýar. Sessiz okamagy öwrenmek okatmaklygyň maksady bolup, sesli we labyzly okuw onuň serişdesidir. Gepleşik endiklerini ele almakda sesli we labyzly okuwyň ähmiýeti uludyr. Diňe sesli okuw arkaly mugallym okuwçylaryň okaýşynyň tehnikasyna gözegçilik edip bilýär. Sessiz okanda sesli okandakydan has çalt okamak bolýar. Sebäbi okuwçy sesli okajak bolsa, onuň aýdyş ukyby görüş ukybyndan yza galýar. Sessiz okalanda okuwçylaryň ünsi tekstiň mazmunyna gönükdirilýär. Sessiz okamak ýoly bilen bütin synpyň birbada ünsli okap düşünmegini gazanmak bolýar. Okuwçylar ene dilinde hem, adatça, sessiz okaýarlar. Şonuň üçin sesli okaýşa garanyňda sessiz okaýşa köp üns berilmelidir. Labyzly okaýyş hem okuw prosesinde belli bir orun eýelemelidir. Ýöne labyzly okaýyş bilen köp meşgullanmak maslahat berilmeýär. Sebäbi ene dilinde hem ähli okuwçylar doly labyzly okamagy başarmaýarlar. Geliň, sesli we sessiz okaýyşyň bütin okuw işinde tutýan orunlaryny aşakdaky tablisada göreliň.

Okatmagyň tapgyrlary	Sesli okuw	Sessiz okuw
Başlangyç	80 %	20 %
Orta	50 %	50 %
Ýokary	20 %	80 %

Tablisadan görnüşi ýaly, tapgyrdan tapgyra sessiz okuwyň ähmiýeti ulalýar. Okuwçy näçe köp okasa, şonça-da oňat sessiz okaýar. Inlis usulyýetçisi Maýkl Uestiň aýtmagyna görä, okuwçylara daşary ýurt dilinde okamagy öwretmegiň esasy şertleriniň biri tekstleriň gyzykly bolmagydyr. Okuwçylaryň okamaga höwesini artdyrtmagyň

ikinci bir şerti tekstiň güýçýeterligidir. Tekstiň gyzyklydygyna garamazdan, onuň manysyna düşünmeklik kyn bolsa, onda okuwçylaryň okamaklyga bolan höwesini peselýär. Okuwçylaryň okuwa bolan höwesini saklamak üçin kyn tekstleri, eserleri adaptirlemek maksadalaýyk gelýär. Sessiz okamagy öwretmegiň¹ üçünji şerti okuwçylaryň okamaklykda üstünlikleriniň bardygyny duýmagydyr.

Okuwçylar kiçijik tekstleri düşüniپ okamak bilen çäklenmän, uly göwrümlü tekstleri okamaga hem höwes bildirmelidirler. Şu maksat bilen tapgyrlar boýunça okamaklygyň möçberini aşakdaky ýaly kesgitlemek maslahat berilýär: başlangyç tapgyryň soňunda 1-2 sahypa, orta tapgyryň soňunda 3—4 sahypa, ýokary tapgyryň soňunda bolsa 4—5 sahypa. Şeýle tekstleri okamagyň wagtyny uzaga çekmek maslahat berilmeýär. Bu tekstleri okuwçylar 1—2 sagatda okamalydyrlar we arasynda öý okuwyny geçirmek maslahat berilýär.

Öý okuwy. Öý okuwy, adatça, sessiz okalýar. Öý okuwyny ikinji synpyň ahyryndan başlap geçmek maslahat berilýär. II-X synp okuwçylary üçin çap edilen iňlis dili okuw kitaplarynyň esasy tekstlerinden başga-da, öý okuwy üçin goşmaça tekstler bilen üpjün edilendir. Öý okuwy üçin goşmaça tekstler gyzykly we çuňňur manyly bolmalydyrlar. Okuwçylaryň öý okuwlaryny mugallym hökman sapaklarda barlaýar. Öý okuwy üçin synpyň okuwçylarynyň ählisine belli bir kitap ýa-da dürli-dürli kitapçalar hödürlemek bolar. Eger-de okuwçylaryň hemmesine birmeňzeş kitapça tabşyrylan bolsa, onda öý okuwynyň ahyrynda şol eser we onuň awtory hakynda konferensiýa geçirmek maslahat berilýär. Okuwçylarynyň öý okuwyna bolan höwesini artdyrtmak üçin daşary ýurt dili kabinetinde iňlis dili boýunça kitaphanajyk döretmek gowy netije berýär.

Tekst bilen işlemegiň tapgyrlary. Daşary ýurt dilini öwretmekde tekst bilen işläp bilmekligiň ähmiýeti örän uludyr. Ýöne mekdep tejribesiniň görkezişine görä, daşary ýurt dili mugallymlary tekst bilen işlemekde käbir kynçylyklara duş gelýärler. Meselem, tekstiň dil materialyny düşündirmekde, onuň maksadyny kesgitlemekde, maksadalaýyklykda degişli gönükmeleri saýlap almakda we olary ýerine ýetirmekde.

¹Г.В.Рогова, Ф.М.Рабинович, Т.Е.Сахарова. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. М. Просвещение, 1994, стр. 147.

Belli rus usulyýetçisi Ýe.I. Passowyň bellemegine görä, islendik tekst bilen işlemegiň 3 tapgyry bolmalydyr¹: 1) taýýarlaýyş tapgyry; 2) teksti üýtgetme tapgyry; 3) tekstden soňky tapgyr.

Tekstden öňki tapgyr. Bu tapgyryň maksady—tekst okalmazdan öň onuň içinde bar bolan täze leksik we grammatik materialy özleşdirmekdir. Usulyýetiň dil sözleýşiniň öňürtmek ýörelgesine laýyklykda okuwçylar teksti görmezden, onuň täze sözlerini, grammatik we fonetik hadysalaryny 0,5 – 1—2—3 sagat önünden dürli gönükmeleri ýerine ýetirmek bilen dilden özleşdirýärler. Şu tapgyr iki döwre bölünýär. *Birinji döwürde* tekstiň sözleri, söz birikmeleri, söz düzümleri we başgalar geçilen grammatiki materialyň esasynda özleşdirilýär. *Ikinji döwürde* bolsa, täze grammatik hadysa geçilen, okuwçylara tanyş sözler esasynda düşündirilýär.

Tekst okalmazdan öň onuň içinde täze sözler bolmadyk halatyn-da-da birinji döwri taşlap gitmek maslahat berilmeýär. Sebäbi ähli synplarda berilýän tekstlerde okuwçylaryň bilmeýän ýa-da ýatlaryndan çykaran sözleri we söz birikmeleri bolmagy mümkin. Mundan başga-da her bir tekste sözleýiş başarnyklaryny we endiklerini ösdürmek üçin möhüm sözleriň we söz birikmeleriniň bolmagy mümkin. Şol sebäpli hem bu iş mugallymyň döredijilik ukybyna, usuly iş tejribesine laýyklykda geçirilýär.

Leksik we grammatik material bilen işlemegiň usullary barada “Leksikany öwretmek”, “Grammatikany öwretmek” diýen temalarda gürrüň beripdik. Şonuň üçin tekst bilen işlemegiň ikinji tapgyryna geçeliň.

Tekst tapgyry. Okamagy öwretmekde ikinji tapgyryň ähmiýeti has uludyr. Bu tapgyryň maksady okuwçylarda okalan tekstiň mazmunyny beýan etmek başarnyklaryny döretmekdir we tekstiň dil materialyny üýtgedip, özünde bar bolan sözlük gorunyň esasynda başga sözler, sözlemler bilen aýdyp bermegi öwretmekdir. Teksti düşüniپ okamak we onuň mazmunyny gürrüň edip bermek üçin dürli-dürli gönükmeleri ýerine ýetirmek zerurdyr. Meselem:

¹Беседа об уроке иностранного языка. Ленинград, «Просвещение», 1975, стр. 74

1. *Tekstiň mazmuny bilen tanyşmak.* Okuwçylar teksti sessiz okap, onuň mazmuny bilen tanyşýarlar. Mugallym gowşak okuwçylara kömekleşýär.

2. *Tekstiň bir abzasynyň sözlemlerini okamak.* Mugallym abzasynyň her sözlemine sorag goýýar, okuwçylar bolsa soragyň jogabyny tekstden okap aýdyp berýärler.

3. *Tekstiň indiki abzasynyň sanyny ýa-da zaman görnüşini üýtgedip okamak.* Sözlemler köplük sanda berlen bolsalar, birlik sanda goýup ýa-da öten zaman görnüşinde bolsalar, häzirki zaman görnüşinde goýup okamak.

4. *“Dogrumy?”, “Wrong statements?”* diýen gönükme. Bu gönükme okuwçylarda uly gyzyklanma döredýär. Mugallym tekstiň sözlemi bilen gabat gelmeýän ýa-da gabat gelýän bir sözlemi aýdyp, okuwçylara “Bu dogrumy?” diýip ýüzlenýär. Okuwçylar daşary ýurt dilinde “Ýok, bu dogry däl” ýa-da “Hawa, bu dogry” diýip jogap berýärler.

5. *“Menden soraň!”*. Okuwçylar diňe soraglara jogap bermek bilen çäklenmän, başga adamlara sorag bermegi hem başarmalydyrlar. Mugallym tekstiň mazmuny bilen baglanyşykly haýsy-da bolsa bir pikiri orta atýar, okuwçylar bolsa dürli soraglar goýup, mugallymyň aýdanyny anyklaýarlar. Mysal üçin, “London” diýen tekst okalanda, mugallym okuwçylara ýüzlenip: “Men Londonda boldum” diýip aýdýar. Okuwçylar: [“Siz haçan Londonda bolduňyz? Siz kim bilen Londonda bolduňyz? Londonda näme gördüňiz?”] we şuna meňzeş soraglar bilen ýüzlenip bilerler. Mugallym okuwçylara soraglary köp berdirmek maksady bilen, gysga jogap berýär. Mugallym okuwçylarynyň soraglarynyň gutarandygyny duýsa, täze sözlemi aýdýar.

Ýokarda ady tutulan gönükmeleri okuwçylar birinji gezek ýerine ýetirseler, onda mugallym şeýle gönükmeleriň ýerine ýetirilişini okuwçylara görkezmelidir we düşündirmelidir. Islendik täze usulyň tärleri oňat bolsa-da, onuň ýerine ýetirilişine okuwçylar düşünmeseler, şowsuz bolup çykýar.

Tekstiň soňky tapgyry. Okamagy öwretmekde diňe tekstiň mazmunyny gürrüň edip bermek bilen çäklenmek ýeterliksizdir. Okuwçylaryň arasyndaky sözleşşe döredijilikli çemeleşmek zerurdyr.

Şonuň üçin tekstiň materialyna esaslanyp, okuwçylaryň hususy durmuşy bilen baglanyşdyryp, hakyky gürrünler geçirmek daşary ýurt dilini öwretmekde iň peýdaly usullaryň biridir. Her bir tekstiň materialy esasynda okuwçylaryň sözleýiş dilini ösdürmek mümkinçiligi bardyr. Şol mümkinçilikleri ýerlikli peýdalanylýp, okuwçylaryň sözleýiş dilini ösdürmek her bir mugallymyň wezipesidir. Meselem, “Aşgabat”, “London” tekstleriniň materialyna esaslanyp, okuwçylar öz ýaşayan şäherleri barada gürrünler düzýärler, suratlary beýan edýärler, soraglara jogap berýärler.

Şeýlelikde, tekst bilen işlemegiň üç tapgyryny aşakdaky tablisa göräliň.

1			2	3
Taýýarlaýyş tapgyry. Dil materialy tekst okalmazdan ön düşündirilýär.			Teksti üýtgetmek tapgyry	Tekstden soňky tapgyr
Fonetika	Leksika	Grammatika	Tekst bilen tanyşmak we dürli gönükmeleri ýerine ýetirmek	Tekstiň materialyna esaslanyp, sözleýiş dilini ösdürmek.

Tekst bilen işlemekligiň yzygiderliligi. Teksti nähili okamalydygyny (sesli ýa-da sessiz, ýekelikde ýa-da köpçülik bolup, taýýarlykly ýa-da taýýarlyksyz, synpda ýa-da öýde, gözegçilikli ýa-da özbaşdak, terjimeli ýa-da terjimesiz, sözlükli ýa-da sözlüksiz, analizli ýa-da analizsiz), näme maksat bilen okamalydygyny (mazmunyna düşünmek, terjime etmek, gürrüň edip bermek maksady bilen) we tekst bilen baglanyşykly işleri nähili yzygiderlilikde ýerine ýetirilmelidigini kesgitlemek mugallym üçin usuly jähtden ýeňil däl. Ýöne mugallymyň tekst bilen işlemekde usulyýetiň gazananlaryndan ugur alyp, önünden meýilnamalaşdyrmagyň esasynda sowatly iş usullaryny alyp barmagy hökmandyr. Nebsimiz agyrsa-da, mekdep tejribesinden mälum bolşy ýaly, ýaş mugallymlar şu soraglara jogap agtarmagy önünden oýlanmazdan, okuw kitaplarynyň tekstlerini okamaga başlaýarlar, bu bolsa özüniň oňyn netijesini bermeyär.

Tekst bilen baglanyşykly işleri aşakdaky yzygiderlilikde geçirmeklik maksadalaýykdyr.

Teksti okamagyň maksadyny kesgitlemek. Okalmaly tekstiň maksady anyk kesgитlenmelidir we okuwçynyň aňyna ýetirilmelidir.

Mysal üçin, mugallym tekst okalmazdan öň okuwçylara ýüzlenip: “Şu gün nätanyş sözleri we söz düzümlerini tanyş sözlere esaslanyp, teksti okamagy öwreneris” ýa-da “Teksti okamagyň şu günki wezipesi 3 minutda okamakdyr we onuň esasy mazmunyny daşary ýurt dilinde (türkmen dilinde) gürrüň edip bermekdir”, ýa-da “Bu gün tekstiň goşma sözlerini sözlük bilen terjime edip okamagy öwreneris” diýip düşündirýär.

Şeýle hem okalmaly tekstiň maksadyny aşakdakylar ýaly kesgitlemek bolar: tekstiň mazmunyna esaslanyp, nätanyş sözleriň many-syna düşünmegi öwretmek; gazetlerden tekstiň adyny terjime etmegi öwretmek; okalan tekstiň esasy pikirini aýtmagy öwretmek.

Teksti okamaga taýýarlyk görmek. Okamaga taýýarlyk görmeklik sapagyň maksadyna we tekstiň häsiýetine (uly-kiçi, ýönekeý-çylşyrymly, täze dil materialy— öň öwrenilen dil materialy, ylmy-populýar — çeper edebiyat, dialogik — monologik tekst) baglydyr. Eger-de sapagyň maksady terjimesiz okamagy öwretmek bolsa, onda mugallym tekst okalmazdan öň dürli gönükmeleri ýerine ýetirmek bilen, tekstiň mazmunyny düşünmeklige päsgel berýän ähli dil kynçylyklaryny (grammatik we leksik) aradan aýyrýar. Kähalatlarda mugallym tekstiň mazmunyna düşünmegi ýeňilleşdirmek maksady bilen, gürrüňe geçmezden öň degişli işler geçirýär. Meselem, mugallym eseriň awtory we tekste gürrüň gidýän meseleler barada okuwçylara öňünden gürrüň edip berýär ýa-da tekst okalanda üns bermeli soraglaryny düşündirýär.

Eger-de maksat labyzly okamak bolsa, onda öňünden okamaklygyň tehnikasyna degişli gönükmeler ýerine ýetirilýär we tekstiň mazmuny bilen baglanyşykly pikirler okuwçylara düşündirilýär. Şeýle işler geçirilenden soň labyzly okamagy talap edip bolar.

Mekdep tejribesinden mälum bolşy ýaly, köp ýagdaýlarda mugallymlar teksti okamaga degişli taýýarlyk görmezden, okuwçylardan okamagy talap edýärler. Okuwçylar tekstiň açar sözlerine we sözlemlerine düşünmeýärler. Netijede, olar tekstiň dil materialy bilen (birinji tapgyr) baglanyşykly goşmaça gönükmeleri ýerine ýetirmäge we teksti birnäçe gezek gaýtalap okamaga mejbur bolýarlar. Şol bir

teksti köp gezek maksatsyz okamak peýdasyz işdir. Okuwçylaryň okamaga bolan höwesi gaçýar. Teksti okamaga taýýarlyk görmekligiň zerurdygyny mugallym ýatdan çykarmaly däl. Teksti okamak üçin degişli çäreler görlerden soň, okuwçylar okamaga başlaýarlar.

Sessiz dymyp (içinden) okap çykmak. Okamaklyk bilen baglanyşykly dürli soraglar ýüze çykýar: Teksti kim okamaly? – Mugallymy? Güýçli okuwçymy? Gowşak okuwçymy? Tekst okalanda wagt görkezilmelimi ýa-da görkezilmeli däl? Tekst nähili okalmaly? Sesli ýa-da sessiz? Sözlüklimi ýa-da sözlüksiz? Derňewlimi ýa-da derňewsiz? Taýýarlykly ýa-da taýýarlyksyz? Terjimeli ýa-da terjimesiz? Gözegçiliklimi ýa-da özbaşdak? Ýekelikdemi ýa-da köpçülikleýin? Şu soraglary mugallym teksti okamagyň maksadyna esasanyp çözüär.

Okamaklyk işini mugallym örän oýlanyşykly çözmelidir. Ozaly bilen mugallym tekstiň näme maksat bilen okalyandygyny kesgitlemeli. Belli bolşy ýaly, orta mekdepde okatmagyň umumy maksady kyn bolmadyk tekstleri düşüniپ okamagy öwretmek we okalanlardan maglumat alyş-çalşygy arkaly sözleýşi öwretmekdir. Şu umumy maksat synplara, sapaklara bölünip amala aşyrylýar. Her sapakda ýokarda goýulýan soraglaryň haýsy-da bolsa biri çözülýär. Bir sapakda ýokarda goýulýan soraglaryň hemmesine jogap berip bolmaýar. Okuw prosesinde mugallym sessiz, sözlüksiz, derňewsiz taýýarlyksyz, terjimesiz we özbaşdak okuwa köprak üns bermelidir. Ýöne sesli, derňewli, sözlükli, taýýarlykly, terjimeli, gözegçilikli, ýekelikdäki okuw görnüşlerini hem üns merkezinden düşürmeli däl. Okamagy öwretmekde sapagyň maksadyna laýyklykda, okuw görnüşiniň ählisini okuwçylaryň bilimlerine, başarnyklaryna we endiklerine görä ulanmak hökmandyr.

Jemläp aýdylanda, okuwçy ene dilinde nähili derejede, nähili tizlikde, nähili okuw görnüşinde okaýan bolsa, şol görnüşinde-de daşary ýurt dilinde okamagy başarmalydyr. Okuwçylar okamaklyk babatynda ene dilinde alan başarnyklaryny daşary ýurt diline geçirmegi başarmaly.

Okalan tekstiň mazmunyny anyklamak. Okalan tekstiň mazmunyna okuwçylaryň düşüňendigini ýa-da düşüňmändigini anyklamak tekst bilen işlemekligiň yzygiderliginiň möhüm döwrüniň biridir. Bu döwür aşakdakylary öz içine alýar.

Mugallym okuwçylaryň teksti okanda nämä düşünmändigini anyklaýar. Düşünilmedik sözlemler derňew edilýär. Terjimesiz okuw terjimeli okuw bilen, sintetik okuw analitik okuw bilen, sessiz okuw sesli okuw bilen utgaşdyrylýar.

- Mugallym sözlemiň manysyny nähili anyklamalydygyny, sözlük bilen nähili işlemelidigini, kyn sözlemleri nähili terjime etmelidigini okuwçylara görkezýär we düşündirýär.

- Soňra kim we näme barada gürrüň gidýändigini we hereketiň nirede, haçan bolýandygyny anyklamak hökmandyr. Okamagyň görnüşine garamazdan, şeýle soraglar okuwçylara berilmelidir, sebäbi olar okalanlaryň manysyna düşünmeklige ýardam edýärler.

- Şondan soňra mugallym okuwçylaryň nämäni öwrenendigini anyklaýar. Okalan tekstiň esasy manysyna düşünmegi, kim we näme barada gürrüň gidýändigini aýdyp bermegi, sözlemleriň manysyna üns berip okamagy okuwçylara öwretmek möhümdir.

- Mazmun we şekil biri-birleri bilen baglanyşyklydyr. Şonuň üçin okuwçylar tekstiň dil materialyna degişli ýumuşlary ýerine ýetirmelidirler, ýagny tekstde duş gelýän täze sözleri, söz düzümlerini, söz birikmelerini, esasy gahrymany we wakany häsiýetlendirýän sözlemleri gözläp tapmak we okap bermek.

4-nji synpdan başlap aňly okamagy öwretmek zerurdyr. Okuw kitaplarynyň tekstleriniň ählisi okuwçylara täze maglumatlary berýär. Şonuň üçin başlangyç tapgyrda esasy sorag “Siz okalan tekstden näme öwrendiňiz?” bolmalydyr.

Okalanlar barada öz pikirini aýtmak. Her bir okyjy haýsy dilde çap edilenligine (ene dilinde ýa-da daşary ýurt dilinde) garamazdan, okalanlar barada öz pikirini aýtmagy başarmalydyr. Okalanlara baha bermek (manysyna, mazmunyna beýan ediliş görnüşine, diline), okuwçylara daşary ýurt dilinde öz pikirini aýdyp bilmegi öwretmek okuwçylaryň sözleýiş endiklerini ösdürmekde örän gowy serişdedir. Daşarty ýurt dilinde pikir alyşmak üçin hakyky ýagdaýlar döreýär we olary sözleýiş dilini kämilleşdirmekde ulanmak örän peýdalydyr.

Daşary ýurt dilinde erkin pikir alyşmak üçin okuwçylaryň sapakdan sapaga degişli sözleri we sözlemleri öwrenmegi hökmandyr. Meselem, bir sapakda okuwçylar "Hekaýa saňa ýaradymy?" diýen

soraga ýönekeý sözlemler bilen jogap bermegi öwrenýärler (hekaýa gyzykly, hekaýa manyly, hekaýanyň okalyşy ýeňil).

Beýleki bir sapakda okuwçylar goşma sözlemler bilen pikir alyşmagy öwrenýärler: hekaýa maňa ýarady, sebäbi...[(hekaýanyň gahrymanlary maňa ýarayar, sebäbi ...)],.

Okalanlara baha bermek bilen baglanyşykly sözleýiş gönükmeleriniň uly terbiýeçilik ähmiýeti bardyr. Olar okuwçylaryň logiki pikirlenmesini, syn etme, netije çykarma ukyplaryny ösdürýärler. Okuwçylar ahlak taýdan hem terbiýelenýärler. Olar hekaýanyň gahrymanlarynyň hereketlerine baha bermegi öwrenýärler, gowy we erbet hereketleri tapawutlandyrmagy öwrenýärler.

Düşünip okamagy öwretmekde ulanylyan gönükmeler. Düşünip okamagy gazanmak üçin tekstiň manysy bilen baglanyşykly dürli ýumuşlary ýerine ýetirmek zerurdyr. Ýumuşlar okamagyň maksadyna we görnüşine laýyklykda düzülýär. Tekstiň manysyna düşünip okamak bilen baglanyşykly ýumuşlar aşakdakylardan ybaratdyr.

1. Tekstiň manysyna düşünendigini barlamak bilen baglanyşykly ýumuşlar.

—Teksti okaň we suratdan degişli zatlary görkeziň.

—Teksti okaň. Şu ýerde görýän suratlaryňyzdan tekstiň mazmunyna gabat gelýänini saýlap alyň, onuň sanyny aýdyň.

—Teksti we çyzygyň aşagyndaky sözlemleri okaň. Tekstiň mazmunyna gabat gelmeýän sözlemiň sanyny aýdyň.

—Teksti we çyzygyň aşagyndaky sözlemleri okaň. Kagyzda ýazylan sözlemleriň öňünden tekstiň manysyna gabat gelse ["+" belgisini we gabat gelmese ["-"] belgisini goýuň.

—Sözlemleri okaň we şu sözlemler manysy boýunça hakykata gabat gelse we siziň hut özüňize degişli bolsa, ýanyňyzda kagyza ýazylan sözlemiň sanynyň öňünden ["+" belgisini goýuň. Gabat gelmese ["-"] belgisini goýuň we başgalar.

2. Tekstden degişli sözlemleri okap berme ýumuşlary.

—Aşakda berlen türkmen dilindäki sözlemlerine gabat gelýän sözlemleri tekstiň içinden tapyp okap beriň.

—Esasy pikiri özünde saklaýan sözlemi tekstden tapyň.

—Esasy gahrymany häsiýetlendirýän sözlemleri okaň.

—Her abzasdan şol bir abzasyny manysyny berýän bir sözlemi okaň.

—Tekstden soraglaryň jogabyny tapyp, okap beriň.

3. Tekstiň meýilnamasyny düzmek bilen baglanyşykly ýumuşlar.

—Şu tekstiň meýilnamasyny düzüň.

—Tekstiň mazmunynyň yzygiderliligine görä meýilnamany tertibe getiriň.

—Tekstiň her abzasyna bir meýilnama düzüň.

—Meýilnamany sorag görnüşinde düzüň.

—Meýilnamany tekstiň sözlemlerini ulanyp, tezis görnüşinde düzüň.

4. Sorag-jogap gönükmeleri bilen baglanyşykly ýumuşlar.

—Teksti okaň we soragyň jogabyny tapyň.

—Tekstiň näme üçin şeýle atlandyrylandygyny düşündiriň.

—Okaň we kim barada gürrüň gidýändigini aýdyň.

—Tekstiň her abzasyna sorag goýuň.

—Tekstiň manysy boýunça soraglar goýuň.

—Tekstiň soňky sözleminiň agzalaryna soraglar goýuň.

5. Öňünden duýma ukyplaryny ösdürýän ýumuşlar.

Bu topar gönükmeler abzasyny manysy, tekstiň ady, suratlar esasynda ýerine ýetirilýär. Olar okaljak tekstiň manysyna düşünmeklige ýardam edýärler. Meselem:

—Tekstiň adyny okaň we näme barada gürrüň gidýändigini aýdyň.

—Surata serediň we haýsy erteki barada gürrüň gidýändigini aýdyň.

—Tekstiň birinji abzasyny okaň we kim barada gürrüň gidýändigini aýdyň.

6. Dil materialy bilen baglanyşykly ýumuşlar.

Mugallym dil sözleşşiniň öňürtmek ýörelgesi esasynda tekst okalmazdan öň leksik we grammatik kynçylyklary aýyrmalydyr. Ýöne mekdep tejribesinden mälüm bolşy ýaly, okuwçylar tekstleri okanda dürli sebäplere görä, leksik we grammatik kynçylyklara duş gelýärler. Bu kynçylyklary tekstden aýyrmazdan, tekstiň manysy bilen

baglanyşykly ýumuşlary ýerine ýetirmek çylşyrymlaşýar. Şonuň üçin dil materialy bilen baglanyşykly aşakdaky ýumuşlary okuwçylara hödürlemek maslahat berilýär.

—Teksti okaň we öňki sapakda öwrenilen täze sözleri aýdyň. Täze sözler bilen ulanylýan sözlemleri okaň.

—Teksti okaň we öňki sapakda geçilen grammatik hadysa bilen ulanylýan sözlemleri tapyň we okaň.

—Tekstiň sanlaryny ýa-da zaman görnüşlerini üýtgedip okaň.

—Tekstiň at söz toparyna degişli sözleri belli artikl bilen baş düşümde we işlik söz toparyna degişli sözleri işligiň nämälim görnüşinde we sypatlary gysga görnüşde aýdyň.

—Tekstden eýerjeňli goşma sözlemleri tapyň we olary okap, türkmen diline terjime ediň.

—Tekstiň birinji ýa-da soňky sözlemini okaň. Sözlemiň agzalaryny anyklaň we her agza sorag goýuň.

Soraglar we ýumuş:

1. Daşary ýurt dilinde okamagy öwretmek hökmanmy?
2. Okamagy öwretmek okatmagyň maksadymy?
3. Okamagy öwretmek okatmagyň serişdesimi?
4. Okamagyň umumybilim berijilik we terbiýeleýjilik ähmiýetini düşündiriň.
5. Okamagyň nähili görnüşleri bar?
6. Nämе üçin okuwçylar başlangyç tapgyrda aýdyp okamak başarnyklaryny we endiklerini doly ele almaly?
7. Daşary ýurt diliniň elipbiýini bilmek zerurmy? Nämе üçin?
8. Harplary nähili yzygiderlikde düşündirmeli?
9. Okamagy öwretmegiň nähili usullary bar?
10. Okuwçylaryň okaýyş çaltlygy nähili bolmaly?
11. Iňlis dilinde sözlemleriň äheňi nähili?
12. Teksti ilkinji gezek kim okamaly?
13. Başlangyç tapgyrda sesli okamagy öwretmek maksady bilen ulanylýan gönükmeleri näçe topara bölüp bolýar?
14. Sesli okamagy öwretmekde köpçülik bolup okamagyň artykmaçlygy we kemçiligi nämеден ybarat?
15. Sesli okamagy öwretmekde nusgaly we nusgasyz okuwyň orny nähili?
16. Sesli we sessiz okuwyň arabaglanyşygy nähili?
17. Okuw işinde sesli we sessiz okuwyň tutýan orunlary nähili?
18. Tekst bilen işlemegiň näçe we nähili tapgyrlary bardyr?
19. Tekst bilen işlemegiň tapgyrlarynyň esasy mazmuny nämеден ybarat?
20. Tekst tapgyrynda nähili ýumuşlary okuwçylara tabşyrmak mümkin?

21. Tekstiň üstünde yzygider işlemek hökmanmy?
22. Tekstiň maksadyny kesgitlemek zerurmy?
23. Teksti okamaga nähili taýýarlyk görüp bolýar?
24. Teksti nähili okap bolýar?
25. Okalan tekstiň mazmunyny nähili anyklap bolýar?
26. Okalanlar barada okuwçylaryň öz pikirini aýdyp bilmegi hökmanmy?
27. Okuwçylaryň tekstiň manysyna düşündigini barlamak üçin nähili ýumuşlary hödürlemek mümkin?
28. Tekstden nähili sözlemleri okamagy okuwçylara hödürlemek mümkin?
29. Tekstiň meýilnamasyny düzmek bilen baglanyşykly nähili ýumuşlar tabşyrylýar?
30. Tekstiň dil materialy bilen baglanyşykly nähili ýumuşlary tabşyrmak mümkin?

Ýazuwy öwretmek

Ýazuwy öwretmegiň ähmiýeti. Ýazuw—çylşyrymly¹ sözleşiş başarnygy bolup, grafiki belgilerden ybarat ulgamyň ýardamyn-da adamlaryň aragatnaşygyny üpjün edýär. Mekdepde öwrenilýän iňlis diliniň sözleşiş işiniň geplemek, diňläp düşünmek, okuw görnüşlerinden ýazuwyň tapawudy onuň dil öwrenmekde tutýan ornundadyr. Ýazuw okatmagyň maksady däl-de, eýsem, onuň serişdesi hökmünde çykyş etmek bilen alnan lingwistik düşüňjeleri we dili ulanmak endiklerini berk baglanyşdyrýar. Şonuň üçin hem ýazuw okuwçylaryň iňlis diliniň sözleşişiniň *diňläp düşünmek, geplemek, okuw* görnüşlerini öwrenmeklerinde kömekçi serişde hasaplanýar. Orta mekdepleriň I—X synplary üçin iňlis dili dersi boýunça okuw maksatnamasynda şeýle diýilýär: “Türkmen elipbiýiniň latyn harplary esasynda düzülenligi sebäpli, ýazuw işi aýratyn kynçylyk döretmeýär”². Şeýle-de okuw maksatnamasynyň iki diliň harplarynyň golýazmalarynyň biri-birine ýakyn görnüşde ýazmaklygy hödürleýändigini üçin, bu iş has hem ýenilleşýär.

Başlangyç tapgyryň okuwçylaryna iňlis dilinde ýazmagyň tärlerini öwretmekde 1-nji synp üçin niýetlenen N. Rejepow we O. Soltanowa

¹Рогова Г.В., Рабинович Ф.М., Сахарова Т.Е. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. – М., 1991. С. 67.

²Orta mekdepleriň I-X synplary üçin iňlis dili dersi boýunça okuw maksatnamasy. (Türkmenistanyň Bilim ministrligi tarapyndan hödürlenen). - Aşgabat, 2007.

tarapyndan taýýarlanylýan (Aşgabat, 2007-nji ýyl) iňlis dili 1-nji we 2-nji iş depderleriniň ähmiýetiniň uludygyny aýratyn bellemek zerur.

Iňlis dilini öwretmekde ýazuwyň dil materialyny özleşdirmekdäki, sözleşiş dilini we okaýyş endiklerini kemala getirmekdäki ähmiýetiniň wajypdygyny aýratyn bellemek zerurdyr.

ABŞ-nyň Garward uniwersitetiniň professory, daşary ýurt dillerini okatmagyň usulyýeti ylmyna degişli ençeme ylmy işleriň awtory W. M. Riwersiň¹ pikirine görä, sowatly bolmak – okuw we ýazuw bilmek diýmekdir. Okuw we ýazuw – ýazuw sözleşişiniň iki tarapyňy aňladýar. Birinji tarapynda ýazylan material okalýar. Ikinjide bolsa, adatça, okuwda özleşdirilen pikir ýazuw arkaly beýan edilýär.

Daşary ýurt dillerini öwretmekde geplemek we okuw bilen deňeşdirilende ýazuwyň tutýan orny uly däldir. Daşary ýurt diline berilýän ähli wagtyň 5—10 %-i ýazmaklyga bagyşlanmalydyr. Dil sözleşişini öwretmäge laýyklykda sapakda ulanylýan gönükmeleriň 85—90 %-ni dilden ýerine ýetirmelidir.

Fonetika, leksika we grammatika ýaly, ýazuw hem dili öwrenmegiň esasy we uniwersal serişdeleriniň biridir. Ýazuw öwrenmekde eşitmek, görmek we ýazmak ýaly başarnyklar aýrylmaz baglanyşyklydyrlar.

Orta mekdebi gutarýanlar öwrenen daşary ýurt dilinde geçilen material esasynda düzme, beýanname ýazyp bilmelidirler, daşary ýurtly dostlary bilen ýalňyşsyz hat aragatnaşygyny alyp barmagy başarmalydyrlar.

Ýazuw öwrenmekde geplemek, okuw endikleri hem işjeň gatnaşýarlar. Daşary ýurt dilinde ýazuw öwrenmek üçin ozaly bilen şol dilde gepläp bilmegi başarmak zerurdyr. Gepläp bilýän adam ýazyp hem biler. Gepläp bilmeýän adam ýazyp bilmez.

Ýazmak okamak bilen hem baglanyşyklydyr. Okamak we ýazmak endikleriniň ikisi-de harp we sesleriň sazlaşygy netijesinde döreýär. Okamaklyk harplardan seslere we ýazmaklyk bolsa seslerden harplara geçilip amala aşyrylýar. Ýazmak üçin içinden aýtmaly we ýazanyňy okamaly bolýar. Şeýlelikde, ýazmaklyk sözleşiş dili we okamaklygy öwretmekde gowy serişde bolup hyzmat edýär.

¹Riwers W.M. Teaching Foreign language skills 2 nd ed. – Chicago and London: The University of Chicago Press, 1981.

Ýazuwy öwretmekde daşary ýurt dilleri mugallymlarynyň öňünde durýan wezipeler aşakdakylardan ybaratdyr:

1. Leksiki minimuma girýän sözleri okuwçylaryň ýalňyşsyz ýazyp bilmegini gazanmak.

2. Grammatik minimuma girýän hadysalary düşündirmekde we berkitmekde ulanylýan sözlemleri nusgaly we nusgasyz ýazyp bilme-gi başarmak.

3. Okalan tekstiň mazmunyny ýazmaça beýan edip bilmek.

4. Diňlenen tekstiň mazmunyny ýazmaça beýan etmek.

5. Her bir gepleşik temasy boýunça 10—12 sözlem bilen düzme ýazmak.

6. Ýazuw-barlag işlerini ýazmak.

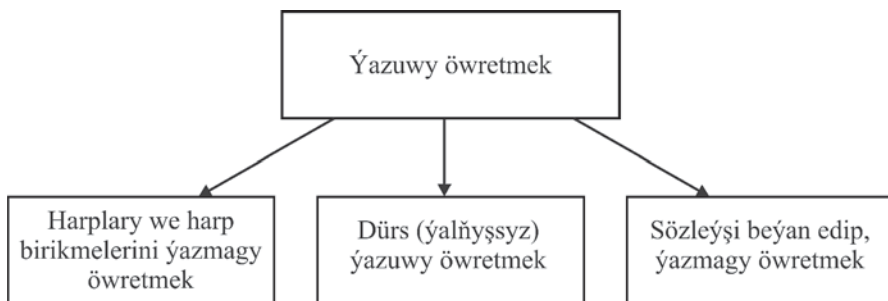
7. Daşary ýurtly dostlaryň bilen hat aragatnaşygyny saklamak.

Ýazuwyň görnüşleri. Ýazuwy öwretmek esasy üç sany başarnygy we endigi öz içine alýar:

1. Harplary we harp birikmelerini ýazmagy öwretmek.

2. Dürs (ýalňyşsyz) ýazmagy öwretmek.

3. Sözleýşi beýan edip, ýazmagy öwretmek.

Harplary we harp birikmelerini ýazmagy öwretmek. Dünýäniň dilleriniň aglabasy, esasan-da günbatar ýurtlaryň dilleri (iňlis, nemes, ispan, fransuz) we türkmen dili latyn elipbiýiniň harplaryna esaslanýarlar. Belli bolşy ýaly, latyn elipbiýi 26 harpdan ybaratdyr. Ýöne iňlis, nemes, türkmen dilleriniň sesleri kändir (44 sese çenli). Bir sese gabat gelýän harplar örän azdyr. Meselem, *Bb, Dd, Ff, Kk*. Harplaryň aglabasynyň sözde gelşine laýyklykda, dürli sesleri aňlatmagy mümkindir. Mundan başga-da diliň sesleri goşmaça harplar we bellikler

bilen aňladylýar. Ylaýta-da çekimlileriň aýdylyşy, ýazuw we okalyş kadalary deň gelmeýärler. Sebäbi inlis elipbiýiniň 6 sany çekimli harpy 23 sany çekimli sesi aňladýar. Ady tutulan dilleriň harplarynyň basmaça we ýazmaça, uly we kiçi (baş we setir) görnüşleri bardyr. Basma we ýazma, uly we kiçi harplaryň şekillerini deňeşdirip görsek, onda käbir harplaryň şekilleri deň gelýärler, käbirleri bolsa deň gelmeýärler. Olar biri-birlerinden düýpli tapawutlanýarlar.

Ýazuwda esasy kynçylyk döredýän ýagdaýlaryň biri şol bir harpyň dürli birikmelerde we sözlerde dürli-dürli okalmagydyr we belli bir sesiň dürli harplar arkaly aňladylmagydyr. Meselem: inlis dilinde “a” harpy ýedi sese çenli aňladyp bilýär; [f] sesi bolsa *f*, *ph*, *ff*, *gh* harplary we harp birikmeleri arkaly aňladylýar.

Ýazuwy we okamagy kynlaşdyrýan ýagdaýlaryň biri hökmünde ýazylan harplaryň okalmaýan ýagdaýlaryny hem bellemek bolar. Meselem: inlis dilinde *b(u)ild*, *brou(gh)t*, *(h)our*, *(w)rite*.

Harplary we harp birikmelerini ýazmagyň psihologiki we dil aýratynlyklaryndan ugur alyp, olaryň usuly taraplaryny beýan edeliň.

Harplary we harp birikmelerini öwretmek harplaryň ýazylyşy bilen tanyşmagy, okuwçylaryň harplary ýazmak maşklaryny, harplary ýazmaga degişli gönükmeleri ýerine ýetirmegi aňladýar. Başlangyç tapgyrda okuwçylaryň harplary we harp birikmelerini owadan, düşnükli ýazmak başarnyklary we endikleri doly döredilmedir. Okuwçylar hemme harplaryň atlaryny, aýdylyşyny, okalyşyny, ýazylyşyny, sözler içinde baglanyşygyny bilmelidirler. Olar ähli harplary we harp birikmelerini ýekelikde we sözlerde, nusgaly we nusgasyz, çalt we owadan ýazmagy başarmalydyrlar. Bu wezipäni çözmekde okuwçylaryň ene dilinden alan başarnyklaryny we endiklerini ýerlikli peýdalanmagy zerurdyr.

Bu işi daşary ýurt dili mugallymlary türkmen dili mugallymlary bilen bilelikde çözmelidirler. Daşary ýurt diliniň elipbiýini öwretmekde okuw kitaplarynda berilýän nusgalaryň, synp tagtasynyň, harplar ýazylan kartoçkalaryň, elipbiý ýazylan dürli görkezme esbaplaryň, kodoskopyň ähmiýeti has uludyr.

Bir sagatda näçe we haýsy harplaryň ýazylyşyny öwretmelidigini okuw kitaplarynyň awtorlary maslahat berýärler. Mundan başga-da,

harplaryň ýazylyşyny öwretmek olaryň aýdylyşy we okalyşy bilen aýrylmaz baglydyr.

Giriş kursy geçirilenden soň, esasy kursda okuwçylar ilkinji gezek daşary ýurt diliniň harplaryny ýekelikde, söz we sözlem içinde okamagy we ýazmagy öwrenýärler.

Daşary ýurt diliniň harplarynyň ýazylyşyny aşakdaky yzygiderlikde öwretmek maslahat berilýär¹.

— Harpyň görkezilişi: uly we kiçi (baş we setir) harp;

— Harpyň ýazylyşyny degişli düşündirişler bilen mugallymyň tagtada görkezilişi;

— Harp ýazylandan soň, mugallymyň yzyndan howada degişli hereketler bilen şol harpyň ikinji gezek ýazylyşy;

— Okuwçylaryň harpy depderlerine ýazyşy;

— Okuwçylaryň harplary dogry we owadan ýazyşyny mugallymyň barlaýşy;

— Öýde okuwçylaryň harpyň ýazylyşyny özbaşdak maşk edişi.

Şeýle yzygiderlikde okuwçylara diňe täze harplar düşündirilýär. Ene diliniň harplarynyň ýazylyşy bilen deň gelýän harplary bu yzygiderlikde düşündirmegiň zerurlygy ýokdur.

Harplary dogry ýazmaklygy öwretmekde şu aşakdaky gönükmeleri ähmiýetli diýip hasaplamak bolar:

1. Täze harpyň ulusyny we kiçisini (baş we setir) şol bir setire bilelikde ýazmak.

Dd Dd

Ff Ff

2. Täze harpyň uly we kiçi (baş we setir) görnüşini aýry-aýrylykda bir setirden ýazmak.

D D D

d d d

3. Elipbiýiň hemme harplarynyň uly we kiçi görnüşlerini ýatdan ýazmak.

Aa Bb Cc

4. Harplary sözlerde we uly bolmadyk sözlemlerde ýazmak.

¹И.В. Рогова, Ф.М. Рабинович, Т.Е. Сахарова. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. Москва: «Просвещение», 1991 г. стр. 175.

5. Belli bir sese gabat gelyän harplary we harp birikmelerini ýazmak.

6. Nusgaly tekstleri göçürip almak.

Harplaryň ýazylyşyny berkitmek maksady bilen oýunlar hem geçirmek mümkindir. Meselem:

1. “*Kim bilýär?*” diýen oýun. Mugallym ýa-da okuwçylaryň biri elini galdyryp (howada) harp ýazýar. Okuwçylar bolsa haýsy harpyň ýazylandygyny aýdýarlar. Harpy ýazýan okuwçy şekili doly görkezmek maksady bilen okuwçylara ýarym öwrüm bolup durýar.

2. “*Ýatdan bellemek*” oýny. Mugallym belli bir harpy ýatdan belleýär ýa-da kagyza ýazýar. Okuwçylar bolsa şol harpy bilip aýdýarlar. Oýun has gyzykly geçer ýaly, okuwçylar ýatdan bellenen harpy depderlerine ýazýarlar. Şeýle ýagdaýda mugallym okuwçylaryň harpy depderlerine ýazyşlaryna syn edýär we ýatdan bellenen harpy aýdýar.

3. “*Kim köp bilýär?*” diýen oýun. Mugallym tagta belli bir harpy ýazyp başlaýar we harpyň haýsy-da bolsa bir bölegini ýatdan çykarýar. Meselem:

“ ” - A, “c” – d, “ ” – b. Okuwçylar bolsa, mugallyma harplaryň doly şekilini ýazmaga kömekleşýärler.

Dürs (ýalňyşsyz) ýazuwy öwretmek. Daşary ýurt dillerini öwretmekde dogry ýazyp bilmek endiklerini ele almagyň orny has uludyr. Birinji synpyň esasy kursunyň 1-nji sapagyndan başlap, tä orta mekdebi gutarýança ähli synplarda we sapaklarda okuwçylaryň dogry ýazmaklyk bilen baglanyşykly gönükmeleri ýerine ýetirmegi hökmandyr. Okuwçylar dilden öwrenenlerini dogry ýazmagy başarmalydyrlar. Dogry ýazmagy öwrenmekde okuwçylar ýazylyş kadalaryna esaslanmalydyrlar.

Belli bolşy ýaly, iňlis we nemes dilleriniň ýazuwy üç ýörelgä esaslanýar:

1. Fonetik ýörelge.
2. Morfologik ýörelge.
3. Taryhy ýörelge.

1. Fonetik ýörelgede bolsa harplar aýdylyşy ýaly hem ýazylýarlar, ýa-da başgaça aýdylanda, her bir harp bir sesni deregine durýar. Meselem: iňlisçe:

Pin = 3 [pin = 3], desk = 4 [desk = 4].

Bu ýörelgeleriň ulanylyşy hemme dillerde deň däl. Mysal üçin, iňlis dilinde taryhy ýörelge uly orun eýeleýär. Nemes dilinde bolsa fonetik we morfologik ýörelgeler agdyklyk edýärler. Şonuň üçin dürs ýazuw endiklerini emele getirmekde şu ýörelgelere esasy üns berilmelidir.

2. Morfologik ýörelgede bolsa sözleriň nähili okalyandygyna garamazdan, morfologik düzgünler berjaý edilýär. Meselem, iňlis dilinde: *last+ed, play+ed, ask+ed.*

3. Taryhy ýörelge berjaý edilende, belli-belli sözleriň ýazuw düzgünlerinde olaryň mundan birnäçe asyr ozalky okalyş kadalary nazarda tutulýar. Köp wagtyň geçmegi bilen käbir sözleriň okalyşy üýtgeýär, emma häzirki ýazuw düzgüni bolsa şol sözleriň taryhdaky aýdylyşyna laýyklykda ýazylýar. Meselem: iňlis dilindäki “*know*” sözünüň taryhda [*Knou*] diýlip okalandygy äşgärdir. Bu sözüň ýazuw düzgüni häzirki däl-de, taryhdaky aýdylyşyna boýun egýär ýa-da “*name*” sözi taryhda [*name*] diýlip okalandyr we şol öňki okalyş kadasyyna boýun egdirilip ýazylýar.

Orta mekdebiň leksiki minimumyna girýän sözleri dürs ýazmakda okuwçylar käbir kynçylyklara duş gelýärler. Dürs ýazuwy öwretmekde şol kynçylyklaryň nazarda tutulmagy zerurdyr. Esasy kynçylyk sesleriň we harplaryň deň gelmezligi bilen baglydyr. Mysal üçin, fonetik ýörelgäniň esasynda ýazylan sözler ýeňil hasaplanýar, taryhy ýörelge esasynda ýazylan sözler kyndyr. Şonuň üçin ýazylyş kynçylyklary boýunça sözleri belli bir toparlara bölmek dürs ýazuwy öwretmekde gowy netije berýär. Ýazylyşy boýunça kyn sözleri baş topara bölmek bolar:

Birinji topara fonetik ýörelge esasynda ýazylýan sözler degişlidir. Meselem, iňlis dilinde: *bed, not, sit.* Bu sözlerde sesleriň we harplaryň sany deň gelýärler. Şu topara degişli sözleri okuwçylar ýeňillik bilen ýazmagy başýarlar.

Ikinji topara girýän sözlerde ýazylan harplaryň käbirleri aýdylmaýarlar. Meselem, iňlis dilinde: açyk, şertli açyk bogunly sözler: *nine, lake, rose*.

Üçünji topara dürli harplardan ybarat bolup, bir ses berýän harp birikmeleri bar bolan sözler degişlidir. Meselem: iňlis dilinde: *ir, er, ur* harp birikmeleri /o:/ sesini aňladýar.

Dördünji topar düzüminde çekimli, çekimsiz, çekimli we çekimsiz harp birikmeleri bar bolan sözlerden ybaratdyr. Meselem, iňlis dilinde: *ee, ea, oo, oi, ou, au, el, ol, al, wh, wr, aw, ow, ew, al, ild*.

Bäşinji topary taryhy ýörelge esasynda ýazylan sözler düzýärler. Bu topary ýazylyşy boýunça iň kyn sözler düzýärler. Meselem, iňlis dilinde: *one, two, daughter, busy*.

4-5-nji toparlara degişli sözler mekdebiň leksiki minimumynyň 65 %-ini düzýär¹. Bu iki toparyň sözleri ýazylyşy boýunça kyn sözlerdir. Iňlis diliniň sözleriniň dürs ýazuwyny öwretmekde şu subutnama nazarda tutulmalydyr.

Başlangyç tapgyrda okuwçylaryň ýazylyş kadalaryna esaslanyp ýazmaklaryny öwretmek peýdalydyr. Mysal üçin, iňlis dilinde açyk we ýapyk bogunda sözleriň ýazylyş düzgüni.

Daşary ýurt dilinde dürs ýazuwy öwretmegiň ýollarynyň biri türkmen dilinde dürs ýazuwy boýunça bar bolan bilimlerini, endiklerini iňlis diline mümkin boldugyndan geçirmekdir. Mysal üçin, iňlis dilinde: *sport, doctor* sözleriniň ýazylyşlary türkmen diliniň sözleriniň ýazylyşyna meňzeşdir.

Ýazylyşy boýunça kyn sözleri ýatda saklamagy ýeňilleşdirmek maksady bilen aýratyn usullary ullanmak zerurdyr. Şeýle usullaryň biri sözleri harplap okamakdyr. Belli bolşy ýaly, harp we ses hemişe deň gelmeýär. Mysal üçin, iňlis dilinde: *know-no* sözünü harplap okamak ýatda saklamagy ýeňilleşdirýär. Ýatda saklamak bolsa sözün ýazylyşyna oňyn täsir edýär. Okuwçylar sözleri ýazylyşy bilen ýatdan öwrenmelidirler we degişli gönükmeleri ýerine ýetirmelidirler.

Dürs ýazuwy öwretmekde giň ulanylýan gönükmeleriň biri sözleri, sözlemleri, kiçijik tekstleri göçürip ýazmakdyr.

¹И.В. Розова, Ф.М. Рабинович, Т.Е. Сахарова. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. Москва «Просвещение», 1991 г. стр. 167

Göçürmekde okuwçylar turuwbaşdan sözleriň harplaryndan gözlerini aýryp ýazmagy endik etmeli däl-de, sözleri, sözlemleri, hatda kiçijik tekstleri ünsli seredip, ýalňyşyny tapawutlandyryp, ýazmagy öwrenmelidirler.

Söz birikmelerini göçürmekde hem okuwçylar sözleri diňe göçürip ýazmaly däl-de, olary öwrenip ýatdan ýazmalydyrlar. Söz birikmelerini we sözlemleri tutuşlaýyn ýatda saklap ýazmak bilen okuwçylaryň ýady ösdürilýär.

Görüş diktanty. Dürs ýazuwy öwretmek arkaly ýady ösdürmekde görüş diktantynyň ony has uludyr. Munda mugallym sözi, söz düzümini ýa-da sözlemi ilki synp tagtasyna ýazýar. Okuwçylar ýazylyşyna üns berip okaýarlar we ýatda saklaýarlar. Mugallym ony öçürenen soň okuwçylar ol sözi ýa-da sözlemi ýatdan öz depderlerine ýazýarlar. Belli möhletden soň ýazylanlaryň dogrulylygyny barlamak maksady bilen mugallym olary ýene-de tagta ýazýar. Okuwçylar, bolsa tagtadan ýazanlarynyň dogrulylygyny barlap çykýarlar.

Diktantyň bu görnüşi köp wagt almaýar we ol ähli okuwçylaryň sapaga işjeň gatnaşmalarynda geçýär. Mugallym bolsa, işiň gidişine diňe syn edýär we degişli kömekler berip durýar.

Görüş diktantynyň wezipesi diňe dürs ýazuw endiklerini emele getirmek bilen çäklenmän, eýsem okamaklyga we sözleýiş diline amatly täsir etmekdir. Bu diktantda synp tagtasynda ýazylan sözler okalýar. Şol sözler synp tagtasyndan süpürilip aýrylandan soňra mugallym sözleri ýeke-ýekeden aýdýar, okuwçylar aýdylýan sözleri ýatdan ýazýarlar.

Nebsimiz agyrsa-da, käbir mugallymlar görüş diktantyna ýeterlikli üns bermeýärler we ony sapakda ulanmaýarlar.

Indi diktantyň beýleki görnüşleri barada gysgaça durup geçeliň.

Özbaşdak diktant. Okuwçylar öňki sapaklarda ýat tutulan sözlerini, gepleşik nusgalaryny, tekstden bölejikleri ýa-da kiçijik goşgulary özleri aýdyp ýazýarlar.

Düşündirişli diktant. Mugallym ýazyljak sözlemi okaýar. Soňra onuň özi ýa-da ökde okuwçylarynyň biri sözlemdäki kyn sözi tagta ýazýar ýa-da dil üsti bilen harplap aýdýar we ýazylyş kadalary bilen baglanyşykly düşündiriş geçirýär. Degişli düşündirişler geçiri-

lenden soň okuwçylar sözlemi depderlerine ýazýarlar. Mugallym okuwçylaryň birini tagta çagyryr we sözlemi ýazdyrýar. Beýleki okuwçylar ýalňyş ýazan bolsalar, ýalňyşlaryny düzedýärler.

Eşidiş diktanty. Mugallym sözleri ýa-da tutuş manyly teksti düşnükli edip okaýar. Okuwçylar diktanty ýazyp bolanlaryndan soň tekst ýene-de bir gezek barlamak üçin okalýar. Bu mekdeplerde hemişeki ulanylýan diktant görnüşidir.

Ýokarda bellenip geçilişi ýaly, dürs ýazuwy öwretmekde fonetik we morfologik ýörelgelere esaslanýlar. Fonetik, leksiki we grammatik hadysalar öwredilende bir wagtyň özünde olaryň ýazylyş kadalary hem düşündirilmelidir we berkidilmelidir. Degişli ýazuw işleri geçirilmelidir. Şu maksat bilen aşakdaky gönükmeler ýazuw üsti bilen geçirilýär:

1. Synpda mugallymyň tagtada ýazanlaryny göçürmek.

2. Synpda we öýde okuw kitabyndan göçürmek .

Bu gönükmeleriň başlangyç we orta tapgyrlarda geçirilmegi okuwçylaryň ünsüni we pikirlenmesini ösdürýär.

3. Döredijilikli göçürmeklik. Bu hemme tapgyrlarda ulanylýar. Şeýle edilende, okuwçylar berlen gönükmedäki köp nokatlaryň orunlaryny doldurmaly bolýarlar. Ýaýyň içindäki sözleri üýtgedip ýazmaly ýa-da ýarym sözlemi gutarmaly bolýarlar.

4. Berlen tekstden bellibir sözleri ýa-da sözlemleri saýlap ýazmak. Olary böleklere bölüp, derňew etmek.

5. Tekstiň sözlerini sözyasaýjylyk alamatlary boýunça (bir meňzeş suffiksli, pristawkaly sözler) toparlara bölmek we şuna meňzeşdir.

6. Türkmen dilinden daşary ýurt diline terjime edip ýazmak.

Sözleşşi beýan edip, ýazmagy öwretmek. Sözleşşi kämilleşdirmekde ýazuwyň ähmiýeti örän uludyr. Gepleşigi, esasan-da monolog gepleşigini ösdürmekde ýazuw esasy we peýdaly serişdedir. Sözleşşi beýan edip, ýazmagy başarmaklyk daşary ýurt dilini bilmegiň iň ýokary derejeli alamatydyr. Daşary ýurt dilini okatmagyň ýokary tapgyrynyň okuwçylarynyň sözleşiş temasy boýunça ýazuw işiniň möçberi 15—20 sözlemden az bolmaly däldir¹.

¹Orta mekdepleriň I-X synplary üçin iňlis dili dersi boýunça okuw maksatnamasy. (Türkmenistanyň Bilim ministrligi tarapyndan hödürilenilen). - Aşgabat, 2007.

Sözleşýşi ýazmaça beýan etmek gönükmelerine şu aşakdakylar degişlidir:

1. Tematik suratlary ýa-da suratlar toplumyny ýazmaça beýan etmek.

2. Tekstiň esasy mazmunyny ýazuw üsti bilen beýan etmek (orta we ýokary tapgyrda).

3. Sözleşýiş temasy doly we hemmetaraplaýyn öwrenilenden soň düzme ýazmak (10—12 sözlem).

4. Tekstiň we sözleşýiş temasynyň mazmuny boýunça düzülen soraglara ýazmaça jogap bermek.

5. Daşary ýurtly dostuňa hat ýazmak.

Ýokardaky gönükmeler hakyky sözleşýiş gönükmeleridir. Olardan iň soňkusy ýazuwy öwretmegiň maksadydyr. Galanlary bolsa okatmagyň serişdesidir.

Ýokarda görkezilen her bir gönükmäniň özüniň maksady bardyr we olary üstünlikli ýerine ýetirmek üçin bellibir kynçylyklary ýeňip geçmek zerurdyr.

Agzalan gönükmeleriň her birine indi aýratynlykda seredip geçeliň.

Dil materialy sözleşýiş dilinde göwy özleşdirilenden soň, eýýäm başlangyç döwürde suratlaryň mazmunyny ýazmaça beýan etmeklige girişmek mümkin.

Talyplara niýetlenen gönükmeler: Describing People

Cut out some pictures of people from magazines – pop stars, sportsmen, TV stars.

Exercises:

11. Use the lists below to describe their appearance or how they look.

12. Pair work: one student can write down a description from a picture and the other student must guess who it is.

13. Describe yourself, another student, your Teacher.

Height	Build	Age
Tall, tallish, short, shortish, medium height	Frail, stocky, slim, thin, plump, fat, skinny, well-built	Young, elderly, middle-aged, teenager, in 20s, 30s, 40s

Face	Eyes	Hair	Clothes
Round, oval, square, with scars, wrinkles, freckles, suntanned, pale	Big round blue eyes, large, small, bright, narrow	Bald, straight, curly, spiky, wavy	Casual, scruffy, shabby, smart, tidy, messy

Describing Character – What's he like? Is she nice?

Exercises:

1. Use the words below to describe what your friends, family and teachers are like.

2. In pairs: one student writes down a description and the other student must guess who it is.

Careful, hard-working, worried, cheerful, broadminded, active, curious, secretive	Aggressive, tough, careless, practical, sensible, independent, strong-minded, stupid	Dull, boring, imaginative, ambitious, crafty, sensitive, gentle, naive	Generous, loyal, self-controlled, moody, trusting, modest, tolerant, friendly	Energetic, confident, selfish, shy, stubborn, reliable, clumsy, intelligent
---	--	--	---	---

Düzme ýazmagy tabşyrmazdan öň mugallym okuwçylary düzme ýazmaga taýýarlamalydyr. Mugallym synpyň okuwçylarynyň 85—90%-iniň düzme ýazyp biljekdigine göz ýetirse, olara öýde düzme ýazmagy tabşyryar.

Daşary ýurt dilini öwretmekde sorag-jogap gönükmeleri iň köp ulanylýan gönükme görnüşleriniň biridir. Okalan tekstiň we sözleýiş temasyň mazmuny barada okuwçylaryň düşüňjelerini barlamakda soraglaryň ähmiýeti örän uludyr. Jogabyň berlişi soraglaryň düzülişine baglydyr. Oýlanyşykly, akyly düzülen soraglar öz içinde jogaby jem-

leýär. Tekstiň we sözleýiş temasynyň mazmuny boýunça düzülýän soraglar logiki baglanyşykly we bellibir yzygiderlikde düzülen bolmalydyr. Okuw kitaplarynda tekstiň we gepleşik temasynyň mazmuny bilen baglanyşykly düzülen soraglar şu ýokardaky talaplara laýyk gelýär.

Daşary ýurtly dostuňa hat ýazmak döredijilikli ýazuw gönükmeleriniň iň ýokary derejeli we esasy görnüşidir. Sebäbi daşary ýurtly dostuňa hat ýazmagy başarmak okatmagyň soňky maksadydyr.

Daşary ýurtly dostuňa hat ýazmak üçin ähli bar bolan başarnyklary we endikleri döredijilikli ulanmak zerurdyr.

Eýýäm başlangyç tapgyrda okuwçylar mugallymyň ýolbaşçylygynda daşary ýurtly dostuna köpçülikleýin hat ýazmagy öwrenýärler. Synpdan-synpa hatyň mazmuny çylşyrymlaşýar.

Hatyň ýazylyş görnüşlerini, onuň başynyň we soňunyň ýazylyşyny, haty ýazmakda ulanylýan aýratyn sözleri we soz düzümlerini mugallym okuwçylara hat nusgalary esasynda öwretmelidir. Daşary ýurtdan gelen hatlary synpda okamak, olara köpçülikleýin jogap gaýtarmak okuwçylaryň daşary ýurt diline bolan höwesini, gyzyklanmasyny artdyrýar. Olar daşary ýurt dilini aňly öwrenip başlaýarlar we onuň geljekde durmuşda ulanyp boljakdygyna göz ýetirýärler.

Ýazuw-barlag işleri, olaryň görnüşleri, guralyşy we geçirilişi.

Barlag ýazuw işleriniň esasy wezipesi okuwçylaryň sözleri bilişlerini, grammatik görnüşleri özleşdirişlerini we sözleýiş başarnyklaryny anyklamakdyr. Bu işleriň maksady dürs ýazuwy barlamak bolman, eýsem leksiki, grammatiki, sözleýiş endiklerini we okanlaryna düşünmegi hasaba almak hem-de geljekki etmeli işleri kesgitlemekdir. Şonuň üçin, mugallym ýazuw-barlag işlerini barlanda, diňe harp ýalňyşlaryny hasaba almak bilen çäklenmän, okuwçylaryň ýazuw endikleriniň üsti bilen beýan edip bilşine görä bahalandyrmalydyr. Sebäbi dogry ýazmaklyk okatmagyň maksady däl-de, daşary ýurt dilini öwrenmekde serişdedir.

Okuwçylary ýazuw-barlag işleri bilen gorkuzmaly däl. Olar dilden bilýänlerini höwes bilen ýazmaça beýan etmäge çalyşmalydyrlar. Eger-de okuwçylar dürs ýazuw bilen baglanyşykly kynçyklara duş gelseler, mugallym olara kömek bermelidir.

Daşary ýurt diliniň aýratynlyklaryny, ony öwretmegiň şertlerini nazara almak bilen, ýazuw-barlag işleriniň dürli ýollarynyň bardygyny bellemek gerek. Olara şu aşakdakylar degişli:

Sözleri daşary ýurt dilinden ene diline terjime etmek. Meselem, iňlis dilinde:

1) *a school*, 2) *to go*, 3) *to come*, 4) *large*

Ýumşy çylşyrymlaşdyryp, şu sözleri predloglar bilen (10-a çenli) okuwçylara hödürläp bolar. Meselem: iňlis dilinde: 1) *at school*, 2) *to school*, 3) *for school*.

Okuwçylar sözleriň tertip yzygiderligini we terjimesini ýazýarlar. Mysal üçin:

1) mekdepde; 2) mekdebe; 3) mekdep üçin.

Söz düzümlerini iňlis dilinden türkmen diline terjime etmek. Meselem, iňlis dilinde: 1) *the red banner*; 2) *the strugg*; 3) *for peace*. Okuwçylar söz düzüminiň tertip yzygiderligini we terjimesini ýazýarlar. Söz düzüminiň sanyny mugallym geçilen material esasynda çözüär (10—15-e çenli berip bolar).

Söz düzümlerini ýazmak. Atlar we sypatlar aýratynlykda berilýär. Okuwçylar bolsa, her ada degişli sypaty saýlap alýarlar we iki sözi bilelikde ýazýarlar. Meselem, iňlis dilinde: . . . *train*, . . . *luggage*, . . . *seats*, . . . *trip*; *heavy, fast, comfortable* – *comfortable seats, fast train, heavy luggage*.

Sözleri manysy boýunça ikibir düzmek. Sözler iki sütün edilip ýazylýar. Okuwçylar manylarynyň gabat gelmegi boýunça 3-nji sütüni dogrulaý ýazýarlar:

Iňlis dilinde:	<i>to catch</i>	<i>a suitcase</i>	<i>to catch</i>	<i>a train</i>
	<i>to miss</i>	<i>a voyage</i>	<i>to miss</i>	<i>a plan</i>
	<i>to plan</i>	<i>a plane</i>	<i>to plan</i>	<i>a voyage</i>
	<i>to pack</i>	<i>a train</i>	<i>to pack</i>	<i>a suitcase</i>

Talyplara niýetlenen ýumuşlar: Holidays: World Partners

Activity 1

Work with your partner to match the words in Column A below with the words in Column B.

Column A

take _____

buy _____

spend _____

go _____

go _____

get _____

have _____

get _____

Column B

money

a (sun) tan

photos

sightseeing

souvenirs

fun

sunbathing

(sun) burnt

Manydaş sözleri düzmek. Manydaş sözler öňünden tagtada iki sütünde berilýär. Okuwçylar okap, manydaş sözleri düzýärler we ýazýarlar.

Garşydaş manyly sözleri düzmek. Bu ýumuş hem okuwçylaryň sözün manysyna düşünýändigini ýüze çykarýar.

Ýokarky ýumuşlary ýerine ýetirmekde okuwçylar uly kynçylyklara duş gelmeýärler, sebäbi olar sözleriň terjimesini türkmen dilinde ýazýarlar ýa-da göçürýärler.

Sözleri sözlemlerde ulanmak bilen baglanyşykly ýumuşlary çözmekde okuwçylar bellibir kynçylyklara duçar bolýarlar. Ýumuşlar ýerine ýetirilende okuwçylaryň öňünde birden köp kynçylyk bolmaly däl. Mugallym kynçylyklary öňünden görmegi we olary aýyrmagy başarmalydyr.

Grammatik ýumuşlar:

- Birlik sanda berlen atlary köplük sanda ýazmak.
- Köplük sanda berlen atlary birlik sanda ýazmak.
- Öten zaman görnüşinde ýazylan işlikleri nämälim görnüşinde ýazmak.
- Nämälim görnüşinde berlen işlikleri öten zaman görnüşinde goýup ýazmak.

Barlag ýazuw ýumuşlarynyň görnüşleri geçilen grammatik hadysa baglylykda saýlanyp alynýar. Diňlenen tekstiň mazmunyna düşünilişini barlamak üçin geçirilýän ýazuw işleri:

—Okuwçylar teksti diňleýärler we olara aşakdaky ýumuşlar tabşyrylýar.

—Diñlenen tekstiň mazmuny boýunça düzülen umumy soraglara gysgaça “Hawa” ýa-da “Ýok” sözleri bilen jogap bermek. Soraglar bellibir nomerler bilen ýazylmalydyrlar. Tassyklanmanyň dogrulygyny ýa-da nädogrulygyny kesgitlemek. “Dogry” ýa-da “Nädogry” sözleri daşary ýurt dilinde bellibir nomer bilen ýazylmalydyr.

—Diñlenen tekstiň mazmunyny ene dilinde ýazmaça beýan etmek.

Okuwçylaryň diňlän tekstine düşünendigini dürli usullaryň üsti bilen barlap bolar: mugallymyň özi sorag berýär, soraglary tagta ýazýar ýa-da kodoskopyň üsti bilen soraglary ekrana ýazdyrýar.

—Dilden beýan etmek başarnyklaryny anyklamak üçin aşakdaky ýumuşlary hödürlemek mümkin. Ýumuşlar sözlemleri üýtgetmekden, sözlemleri düzmekden, olary giňeltmekden, gysgaltmakdan, soraglar düzmek, soraglara jogap bermekden ybarat. Tablisa esaslanyp, üç sözlem düzüň.

I like I don't like	spring summer autumn winter	because	People can skate and ski. It often rains. there is lot of vegetables. the days are the largest. It is very cold.
------------------------	--------------------------------------	---------	--

Ýaýyň içinde berlen sözleriň hasabyna sözlemleri köpeldip ýazyň. Mysal üçin: Use this red (long, nice) pensil.

Aşakdaky pikirler bilen ylalaşmaýandygyňyzy ýazyp beýan ediň:

1. The British Isles lie in the north west of Ewrope.
2. New York is the capital of the USA.
3. We began to study English in the 7 th form.

Okalan tekstiň mazmunyna düşünmekligi ýazmaça barlamak. Bu ugurda aşakdaky ýumuşlar maslahat berilýär:

- Tekstiň esasy mazmunyny beýan edýän sözlemleri göçürmek.
- Tekstiň mazmuny boýunça soraglar düzmek.
- Tekstiň mazmuny boýunça düzülen soraglara jogap bermek.

Ady tutulan ýumuşlardan başga-da, orta mekdebiň daşary ýurt dili okuw kitaplarynda berlen gönükmeleriň käbirlerini ýazuw-barlag işiniň maksadyna laýyklykda peýdalanmak maslahat berilýär.

Ýokarda agzalan ýumuşlara esaslanyp, her bir daşary ýurt dili mugallymy anyk synpyň okuwçylarynyň bilimlerine, başarnyklaryna

we endiklerine laýyklykda ýazuw-barlag işiniň görnüşini saýlap, degişli ýumuşlary düzüp, okuwçylar bilen geçirip biler.

Ýazuw işleriniň guralyşy we geçirilişi. Ýazuw işlerini ähli synplarda geçirmek peýdalydyr. Bu işleriň nirede we haçan geçirilmelidigi okuwçylaryň alan bilimleriniň, başarnyklarynyň we endikleriniň netijesinde kesgitlenilýär.

Ýazuw işleri synpda we öýde geçirilýär. Gündelik barlag işlerine 10 minuta çenli wagt berilýär. Jemleýji barlag işleri her çärýegiň ahyrynda 1 gezek geçirilýär.

Inlis dili boýunça depderleriň görnüşleri we olary barlamak. Mekdeplerde inlis dili boýunça depderleriň doly we dogry ýöredilmegi okuwçylaryň sowatlylygyny ýokarlandyrmakda, medeniýetlilikini ösdürmekde uly orun tutýar.

Okuwçylaryň depderleriniň yzygider barlanyp durulmagy dili öwretmekligiň netijeliliginiň ýokarlanmagyna ýardam edýär we okuwçylary geçirilýän sapaklara, öwrenilýän maglumatlara jogapkarly çemeleşmäge ugrukdyrýar. Şonuň üçin hem okuwçynyň depderini mugallym başdansowma barlamaly däl. Olaryň ýalňyşlaryny düzetmän gitmegine, depdere harsal bellikler ýazmagyna ýol bermeli däl.

Okuwçylaryň ýazuw işlerini arassa ýerine ýetirmegini gazanmak we olaryň ýazuwlaryndaky kemçilikleri yzygiderli düzedip durmak, olarda öz zähmetine hormat goýmak duýgusyny terbiýeleýär.

Başlangyç tapgyryň okuwçylaryna ýazuw işleri bilen baglylykda şu aşakdaky depderleri ýöretmek maslahat berilýär:

1. I we II iş depderi.
2. Sözlük depderi.
3. Arassa ýazuw depderi.
4. Ýazuw-barlag depderi.

Okuwçylaryň inlis dilinden I we II iş depderlerine sapakda we öýde gönükmeler, ýumuşlar ýazdyrylýar.

Sözlük depderlere okuwçylaryň sözleýiş dilini ösdürmek üçin nätanyş, täze, manysy düşnüksiz sözler ýazdyrylýar. Sözler ýazdyrylanda olaryň basymy, okalyşy (transkripsiyasy) görkezilmeli.

Başlangyç tapgyrda mugallym okuwçylaryň sözlük depderlerini aýda bir gezek barlaýar.

Arassa ýazuw depderi (I synpyň iş depderi hem degişlidir) I—II synplaryň okuwçylarynyň dürs ýazuwyny ösdürmek üçin ulanylýar. Bu depderler her sapakda barlanyp bahalandyrylmaly.

Depderleriň daş ýüzündäki ýazgylar. Okuwçylaryň hemme depderleriniň daşky görnüşleri meňzeş bolmalydyr. Depderleriň arassa saklanmagy, sahypalaryň ýyrtylmazlygy üçin mugallym hemişe aladalanmalydyr.

Depderleriň daş ýüzi elmydama arassa saklanyp, olarda bellenen nusgalardaky ýazgylar bolmalydyr.

Okuwçylara depderleriň daşyna kagyz daş tutmaga rugsat berilýär. Emma ol kagyzyň daşyna okuwçynyň adyndan we familiýasyndan başga zatlary ýazmaga rugsat berilmeli däl.

Depderleriň sany boýunça hem dürli pikirler bar. Biziň pikirimizçe, okatmagyň orta tapgyrynda 6—7 synplarda iki depder, 8—10 synplarda bolsa bir depder ýeterlikdir.

Depderleriniň daşy daşary ýurt dilinde ýazylmalydyr. Meselem, inlis dilinde: *English*.

Amanov Berdi.

5 th “A” form.

Daşary ýurt dilini okatmagyň başlangyç tapgyrynda okuwçylaryň depderleri her sagatda, yzygiderlilikde barlanyp durulmalydyr. Okatmagyň ýokarky tapgyrlarynda wagtal-wagtal her çäryekde 3—4 gezek, her sagatdan soň diňe gowşak okuwçylaryň depderleri barlanmalydyr. Güýçli okuwçylaryň depderleri mugallymyň ygtyýaryna görä barlanylýar. Bu tapgyra girýän okuwçylaryň sözlük depderleri aýda bir gezek barlanylmalýdyr.

Hemme synplarda okuwçylaryň ýazuw işlerinde goýberilýän ýalňyşlary mugallymyň özi düzetmelidir we tipiki ýalňyşlary kadalar esasynda synp tagtasyna ýazyp, görkezip düşündirmelidir. Depderlerde goýberilen ýalňyşlary mugallym gyzyl syýa ýa-da galam bilen düzetmelidir.

Jemleýji barlag işleriniň bahalaryny mugallym synp žurnalyna geçirmelidir. Gündelik barlag işleriniň bahalary okuwçylaryň dep-

derlerine goýulýar. Sözlük depderleri hem barlanandan soň bahalandyrylmalydyr.

Jemleýji barlag işleri barlanandan soň, okuwçylar ýalňyşlaryň üstünde işläp düzetmelidirler.

Bu işleri hasabat üçin geçirmeli däl-de, okuwçylaryň daşary ýurt diline bolan höwesini, gyzyklanmasyny ýokarlandyrmak we daşary ýurt dilini öwrenmekde has amatly şertleri döretmek üçin geçirmelidirler.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Ýazuwy öwretmegiň ähmiýeti nämeden ybarat?
2. Ýazuwy öwretmek okatmagyň serişdesimi ýa-da maksady?
3. Ýazuwyň nähili görnüşleri bar?
4. Harplary we harp birikmelerini arassa we dürs ýazmagy öwretmek mümkinmi?
5. Harplary arassa we dürs ýazmagy öwrenmekde okuwçylar nähili kynçylyklara duş gelýärler?
6. Harplaryň ýazylyşyny nähili yzygiderlikde öwredip bolar?
7. Dürs ýazmagy öwretmekde nähili ýörelgelere esaslanýlar? Olaryň mazmuny nämeden ybarat?
8. Ýazylyşy boýunça kyn sözleri näçe topara bölmek mümkin?
9. Ýazuwy öwretmekde diktantlaryň ähmiýetini düşündiriň.
10. Diktantyň nähili görnüşleri bar?
11. Sözleýşi ýazuw üsti bilen beýan etmekde nähili gönükmeler ulanylýar?
12. Suratlary ýazuw üsti bilen nähili beýan edip bolýar?
13. Tekstiň mazmuny, dil materialy esasynda nähili ýumuşlar geçirilýär?
14. Daşary ýurt dilinde düzmäniň ýazdyrylyşy nähili? Daşary ýurt dilinde ýazylan düzme türkmen dilinde ýazylan düzmeden nähili tapawutlanýar?
15. Ýazuw sözleýşini öwretmekde sorag-jogap gönükmeleriniň ähmiýetini düşündiriň.
16. Barlag ýazuw işleriniň nähili görnüşleri bar? Olaryň her görnüşini mysallar bilen düşündiriň.
17. Ýazuw işleri nähili talaplara laýyklykda geçirilýär?
18. Daşary ýurt dili boýunça okuwçylaryň nähili depderleri bolmaly?

IV BÖLÜM

MEKDEPDE İÑLIS DILI SAPAGYNY GURAMAK

Umumybilim berýän orta mekdepde hökmany kurs

İñlis dilini okatmagyň tapgyrlary. Orta mekdeplerde iñlis dilini öwretmek I—X synp aralygyny öz içine almak bilen, iñlis dilini okatmagyň mekdep kursy 10 akademik okuw ýylyna barabardyr.

Okuw maksatnamalarynyň üýtgäp durýanlygy bilen baglylykda iñlis diliniň okadylýan synplary dürli ýyllarda birmeňzeş däldir. Bize iñlis diliniň okuw dersi hökmünde II synpdan X synpa, III synpdan VII synpa, IV synpdan IX synpa, V synpdan X (IX) synpa çenli okadylan ýagdaýlary iñlis dilini okatmagyň usulyýetiniň taryhyndan mälimdir. Şeýle hem iñlis diliniň okadylýan synplar esasynda tapgyrlara bölmek meselesi-de geçen asyryň 30-njy ýyllaryndan bäri (I.A.Gruzinskaýa) usulyýetçi alymlar tarapyndan ara alyp maslahatlaşylyan we dürli garaýyşlary özünde jemleýän aýyk temalaryň biri bolmagynda galýar.

Iñlis dilini okatmagyň tapgyrlary toparlara bölünende, bir tarapdan, daşary ýurt dili hökmünde öwrenilýän diliň aýratynlygy hasaba alynsa, ikinji tarapdan okuwçylaryň ýaşı nazarda tutulýar. Okuwçylaryň daşary ýurt dilini öwrenmekde ýaş aýratynlyklaryny hasaba almak psihologlaryň nazary we amaly-tejribe ylmy işlerinde öz beýanyny tapýar. L.S.Wigotskiý, A.N.Leontýew, Ž.Piýaže we beýleki ençeme psiholog alymlaryň ylmy gollanmalarynda bu temanyň meseleleri giňişleýin gürrüň edilýär.

Iñlis dilini okatmagyň usulyýeti ylmy okuw işini guramagyň meselelerini çözmekde psihologiýanyň hem-de fiziologiýanyň gazanan ylmy açyşlaryna daýanyp iş alyp barýar.

Mugallym iñlis dilini okatmakda okuwçylaryň psihologik we fiziologik aýratynlyklaryny nazara almagyň esasynda sapak geçýär.

Şol nukdaýnazardan, iňlis dilini okatmagyň tapgyrlara bölünmegi bu wezipäni çözmäge hyzmat edýär.

Dil öwrenmekde sözleýiş işiniň başarnyklaryny we endiklerini kemala getirmegiň tapgyrlary hem nazarda tutulýar. Esasy üns leksik-grammatik materialyň möçberine we sözleýiş işiniň görnüşleriniň özara arabaglanyşygyna gönükdirilýär. Iňlis dilini öwrenmegiň sredasy döredilýär, başarnyklar we endikler tapgyrma-tapgyr kämilleşdirilýär.

Şeýlelikde, mekdepde iňlis dilini okatmak okuw işiniň mazmunyna we guralyşyna laýyklykda basgançaklaýyn ulgam esasynda alnyp barylýar. Her biriniň özüne mahsus aýratynlyklary bolan, şol bir wagtyň özünde hem biri-birinden üzňe bolmadyk **başlangyç, orta, jemleýji tapgyrlar** iňlis dilini okatmagyň bir bütewi mekdep kursuny emele getirýär¹.

Iňlis dilini okatmagyň başlangyç tapgyry. Bu tapgyry öz içine alýan orta mekdepleriň I—V synplarynda iňlis dili „Orta mekdepleriň I—X synplary üçin iňlis dili dersi boýunça okuw maksatnamasynyň” (Aşgabat—2007) esasynda hepdede iki sagat berilýär. Başlangyç tapgyrda okuwçylaryň mugallymyň düşündirişlerine we görkezmelerine diňläp düşünmekleri, öwrenilen dil serişdeleriniň esasynda surat boýunça gürrüň berip bilmegi, teksti okap, düşünmekligi başarmagy talap edilýär. Berlen sowallara jogap gaýtarmak, sowal bermek, teklibe razylyk/garşylyk bildirmek, haýyş etmek, dialogda ýoldaşynyň aýdanlaryna düşünmek başarnyklary kemala getirilýär. Okuwçylar üçin dil sözleýişiniň hem-de okuwyň temalary, esasan, mekdep, okuw, öý we özi hakynda bolýar. Leksik-grammatik material işjeň minimum hökmünde özleşdirilýär.

Başlangyç tapgyryň usulyýetiniň iň wajyp meseleleriniň biri—sözleýiş işiniň görnüşleriniň dördüsini hem bir wagtda, bilelikde öwredip başlamalyмы ýa-da olary aýry-aýrylykda biri-biriniň yzýndan öwretmelimi diýen soragyň makul ýa-da nämakullygyndadyr. Meseläniň çylşyrymly tarapy — dil sözleýşi öwredilenden soňra okuwa geçmelimi ýa-da ilki okuw öwredip, ondan soňra dil sözleýişini öwretmelimi diýen soragyň çözülişi bilen baglanyşyklydyr.

¹Рогова Г.В., Рабинович Ф.М., Сахарова Т.Е. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. — М., 1991. С. 20-25.

Usulyýet nazaryýetinde we mekdeplerde iňlis dilini okatmagyň tejribesinde „Dil sözleýşine giriş“ düşünjesine gabat gelmek mümkin. Bu düşünje başlangyç tapgyryň usuly meseleleriniň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Bellibir möhlet aralygynda dil sözleýşiniň öwredilip, şondan soň ýazuw sözleýşine geçilmegi "usulyýet ylmynda dil sözleýşine giriş" ady bilen mälimdir. Munda bir çäryek (hatda ýarym ýyl) aralygynda dil sözleýşine gönükdirilen ýumuşlary öz içine alýan sapaklar hödürlenilýär. Ençeme döwletlerde dil sözleýşine giriş sapaklarynyň dürli görnüşleri işlenip, birinji okuw ýylynda amala aşyrylýar. Bu sapaklaryň usuly jähtleri hakynda usulyýetçi alymlar tarapyndan usulyýet ylmynda ençeme ylmy işler edildi.

Iňlis dilini okatmagyň başlangyç tapgyrynda ilki dil sözleýşiniň öwredilmeginiň manysyny şeýle düşündirmek mümkin:

Öwrenilmeli leksik birlik, oňi bilen dil sözleýiş gönükmelerinde, 1—5-nji sapaklardan soň ýazuw görnüşinde, grammatik düşüňjeler has gijräk berilýär. Ýazuw dil sözleýşinde we okuwda öwrenilenleri berkitmek üçin kömekçi serişde hasaplanylýar. Şol sebäpden hem öwrenilmeli leksik-grammatik birlikler ýuwaş-ýuwaşdan ýazuwda berkidilýär.

Başlangyç synplarda iňlis dilini okatmak—bu predmeti okatmagyň mekdep kursunda iň wajyp hem-de jogapkärli döwri bolmak bilen, iňlis dili mugallymynyň gerdene uly wezipäni, möhüm borjy ýükleýär. Çünki iňlis dilini okatmagyň mekdep kursy beýik binany ýatladýan bolsa, onuň binýady iňlis dilini okatmagyň başlangyç tapgyryna girýän başlangyç synplardyr. Bu binanyň binýadynyň berkden tutulmagy başlangyç synplarda iňlis diliniň okadylyşynyň ahyrky netijesi bilen berk baglanyşyklydyr. Bu döwürde iňlis diliniň harplary, sesleri, ses-harp birikmeleri, sesleriň aýdylyş endikleri öwredilýär. Okuwçylar diňläň maglumatyna düşünmegi, ýönekeý sözlemleriň habar, sorag, ýokluk görnüşlerini öz intonasiýasynda dogry ulanmak arkaly nusgalaryň esasynda geplemek endiklerini ele almagy başarmalydyrlar. Şeýle-de, olar bu tapgyrda okuw maksatnamasyna laýyklykda dil arkaly özleşdirilen maglumatlar esasynda düzülen mysaly temalaryň üsti bilen sesli we sessiz okamagy we okalýan tekstleriň mazmunyna düşünmegi öwrenýärler.

Iňlis dilini okatmagyň başlangyç tapgyrynda okuwçylarda bu dildäki sesleriň aýdylyş endiklerini kemala getirmek iňlis dilini amaly taýdan öwretmegiň hökmany şerti hasaplanýar. Pikiriňi beýan etmek üçin ulanylýan sözlerdäki sesleri dürs aýdyp bilmek hem-de olary dogry birikdirmek we degişli sözleýiş intonasiýasyny ýerlikli ulanmak iňlis diliniň sözleýişiniň möhüm talabydyr.

Başlangyç tapgyrda iňlis dilini okatmagyň iň jogapkärli döwri okuwyň birinji ýylydyr. Çagalar birinji synpa gelende olaryň okuwa, mekdep durmuşyna bolan taýýarlygynyň derejesi dürli-dürli bolýar. Çagalar bagyndan gelen körpeleriň özlerini alyp barşynda, köpçülige, daş-töweregine bolan gatnaşygynda ynamlylyk, batyrgaýlyk, ýadyrgamazlyk-utanmazlyk ýaly häsiýetler mese-mälim göze ilýär. Olar soraglara berýän pert-pert jogaplary, aýdymdyr goşgulary aýdyp bilmekleri, sanawaçlary sanamaklary bilen hem çagalar bagyna gatnamadyk ýygra, utanjaň, çekinjeň deň-duşlaryndan görnetin tapawutlanýarlar. Beýle diýilse, çagalar bagyna gatnamadyk çagalaryň arasynda düşbi, zehinli, dogumly, ezber çagalar ýok diýildigi däl. Munuň özi şeýle çagalaryň köpçülige öwrenişmekleriniň azda-kände ýeňil düşmeýänligi zerarly birinji synpda iňlis dili dersini okatmaly mugallymyň okuwçylarynyň her birini içgin öwrenmek üçin irgin-siz zähmet çekmelidigini aňladýar. Mugallym çagalaryň bilýänje goşgularyny, sanawaçlaryny aýtdyryp görmek arkaly hem-de sorag-jogaplaryň üsti bilen sözleýiş diliniň we söz baýlygynyň ýagdaýyny anyklamaly. Çaganyň türkmen diliniň sözleýişindäki sesleri dürs aýdyp bilmegi iňlis diliniň seslerini ene diliniň seslerinden tapawutlandyrmagy başarmak endiklerini kemala getirmekde örän uly rol oýnaýar. Bu döwürde çagalaryň gep organlary endik eden hereketleri boýunça türkmen dilindäki sesleri aýtmaga uýgunlaşýar. Şu nukdaýnazardan, ilkinji dil sözleýiş sapaklaryndan başlap, esasy üns iňlis diliniň sesleriniň dürs aýdylyşyny özleşdirmäge gönükdirilýär.

Dil birlikleriniň eşiðiş-aýdyş häsiýetleriniň esasynda geplemäge we sesli okuwa aýratyn üns berýär. Bilşimiz ýaly, sözleýiş beýleki görnüşleri geplemek arkaly öwredilýär.

Iňlis dilini okatmagyň orta tapgyry. Bu tapgyr orta mekdepleriň VI—VII synplarynyň okuwçylaryny öz içine almak bilen, ol iňlis di-

lini okatmagyň aralyk döwri hasaplanýar. Şu döwürde işjeň leksik we grammatik materialy öwretmek dowam edýär. Dil sözleýşiniň diňläp düşünmek we geplemek görnüşleri tematik sözleýiş nusgalarynyň hasabyna ösdürilýär. Mysal üçin: howa hem-de pasyllar barada, geçirilen (geçiriljek) baýramçylyklar hakynda gürrüň etmekleri, ýaşayan şäheri (obasy), halaýan işi bilen meşgullanmasy, mekdebi, synpdaşy, dynç alyş günü barada aýdyp bilmegi.

Okuwçylar I—VII synplaryň okuw maksatnamasy boýunça alnan maglumatlara laýyklykda, mugallymyň sözleýşine we lenta ýazgylaryna düşünmegi başarmalydyrlar. Maglumatlaryň düzüminde 2 %-e çenli nätanyş sözler bolup, okuwçylar olaryň aňladýan manylaryna çak bilen düşünmelidirler. Tekstleriň seslendirilişiniň dowamlylygy 5—6 minuta çenlidir.

Okuwçylaryň gepleşigi iki söhbetçiniň biri-biriniň aýdýan pikirlerini makullaýan, şeýle hem I—VII synplaryň okuw maksatnamasyna laýyklykda eşiden, gören we okan maglumatlarynyň çäginde bolmalydyr. Gep atmalaryň sany 9 sözlemden ybarat bolup, diliň düzgünlerine görä dogry düzülen bolmaly.

Olar önünden taýýarlyk görmezden, ýagdaý bilen baglanyşykly tema boýunça dogry we yzygider pikirleri aýtmagy, ýagdaý barada habar bermegi, käbir pursatlary suratlandyrmagy, makullamagy we tankytlamagy, şeýle hem ýagdaýa özbaşdak baha we düşündiriş bermegi başarmalydyr. Monologyň möçberi dil düzgünlerine laýyklykda dogry düzülen 16 sözlemden ybarat bolmaly.

Okuwçylar düzüminde 3 %-e çenli manysyna çak bilen ýa-da 2 % tekstiň manysyna düşünmekde kynçylyk döretmejek nätanyş sözleri bar bolan we dilden özleşdirilen maglumatlar esasynda alnan tekstleri sesli we sessiz okap, kynçylyksyz düşünmegi başarmaly. Olar jemgyýetçilik-syýasy temalara degişli tekstlerden, çeper edebiýatdan düzüminde 4 %-e çenli nätanyş sözleri bar bolan tekstleri sessiz (sözlügiň kömegi bilen) okap, olaryň mazmunyna doly we anyk düşünmegi başarmalydyrlar. Okan ýa-da diňlän tekstiniň meýilnamasynyň gysgajyk mazmunyny ýazmagyň, şeýle hem diwar gazetlerine bellikler etmegiň, iňlis ýa-da amerikan dostuna hat ýazmagyň endiklerini ele almalydyrlar.

Iňlis dilini okatmagyň jemleýji tapgyry. Bu tapgyr VIII—X synp aralygyny öz içine almak bilen, iňlis dilini okatmagyň mekdep kursuny jemleýär. Okuwçylar bu tapgyrda iňlis dilinde tebigy ýagdaýda aňladýlan gepleşige, şeýle hem mugallymyň sözleýşine we lenta ýazgylaryna düşünmegi başarmalydyrlar. Maglumatlaryň düzüminde 3%-e çenli nätanyş sözler bolup, okuwçylar olaryň aňladýan manylaryna çak bilen düşünmelidirler. Tekstleriň seslendirilişiniň dowamlylygy 8 minuta çenli bolmalydyr. Okuwçylar söhbetdeşlik guramagy, mesele çözüň hem-de öňünden delilleriň taýýarlanylmagy zerur bolan jedellere gatnaşmagy başarmalydyrlar. Bu söhbetdeşliklerde giň düşüňjeleri aňladýan pikirleriň dürli görnüşleri ulanylmalydyr. Bularda her bir söhbetçiniň jogaby diliň düzgünlerine görä dogry düzülen 10 gep atmadan az bolmaly dälidir. Olar öňünden taýýarlyk görmezden, ýagdaýa, mümkinçilikler we tema degişli eşiden, gören, okan maglumatlary hakynda öňki synplarda alan bilim derejesine laýyklykda dilden giňişleýin maglumat bermegi başarmalydyrlar, jedelleşmegi, öz dünýägaraýşyny öňe sürmegi, dürli çeşmelerden okan we alan habarlary esasynda referat, terjimehal, syn görnüşinde dilden taýýarlamagy başarmalydyrlar. Monologyň möçberi (terjimehaldan başgasy) dil düzgünlerine görä, dogry düzülen 20 sözlemden az bolmaly dälidir.

Okuwçylar düzüminde 4%-e çenli nätanyş sözi bar bolan jemgyýetçilik-syýasy (gazet-žurnallar hem degişli), ylmy-populýar we çeper edebiýatlardan alnan asyl tekstleriň mazmunyna okap düşünmegi (sözlüksiz) başarmalydyrlar. Olar düzüminde 10%-e çenli nätanyş sözi bar bolan tekstleriň mazmunyna (sözlügiň kömegi bilen) okap düşünmelidirler.

Daşary ýurt dili sapagynyň aýratynlyklary

Sapak okuw-terbiýeçilik işlerini guramagyň esasy görnüşidir. Daşary ýurt dillerini okatmak baradaky nazaryýet sapakda amala aşyrylýar. Sapak daşary ýurt dillerini öwretmegiň amaly görnüşidir. Talyplar we ýaş mugallymlar umumy okuwlarda, amaly sapaklarda alan bilimlerini sapakda ulanýarlar. Olar nazaryýetiň dogrudygyny ýa-da nädogrudygyny sapakda synagdan geçirip, dörediji-

likli işlemäge başlaýarlar. Ýöne mekdepde döredijilikli we üstünlikli işlemek üçin öňki geçilen bölümlerden we temalardan başga-da, sapak bilen baglanyşykly problemalary we meseleleri çözmek zerurdyr, has anygrak aýtsak, daşary ýurt dili sapagynyň nazaryýetini bilmek möhümdir.

Daşary ýurt dili sapagy edil beýleki mekdep dersleri ýaly pedagogikanyň, esasan-da didaktikanyň, psihologiýanyň kanunlaryna, düzgünlerine we açyşlaryna esaslanýar we olardan ugur alýar. Pedagogikanyň we psihologiýanyň düzgünnamalary hemme mekdep dersleri üçin deňdir.

Muňa garamazdan, daşary ýurt dili sapagynyň köp sanly aýratynlyklary bardyr. Olary iki topara bölmek mümkin: käbir aýratynlyklar diňe daşary ýurt dili sapagyna degişlidir, beýlekiler hemme sapaklara degişli bolsa-da, olaryň daşary ýurt dili sapagy üçin has uly ähmiýeti bardyr. Meselem, didaktikanyň görkezijilik prinsipi daşary ýurt dili sapagynda has köp ulanylýan prinsipleriň biridir. Görkezmän, daşary ýurt dilini öwredip bolmaýar. Emma aňlylyk prinsipiniň ulanylyşy daşary ýurt dilini öwretmekde başgaçadyr. Daşary ýurt dili sapagynda aňly gönükmeler bilen bir hatarda öýkünme gönükmeler hem ýerine ýetirilýär.

Mugallymyň daşary ýurt dili sapagyny dürs we sowatly guramagy hem-de geçirmegi üçin onuň ähli aýratynlyklaryny bilmegi zerurdyr. Daşary ýurt dili sapagynyň iň esasy aýratynlygy okuwçylarda başarnyklary we endikleri döretmekdir. Beýleki mekdep sapaklarynyň wezipesi okuwçylara ylmyň açyşlaryny we kanunalaýyklyklaryny öwredýär. Daşary ýurt dili sapagynda okuwçylar geplemegi, okamagy we ýazmagy öwrenýärler. Ýöne okuwçylar daşary ýurt dili sapagynda bilim almaýarlar diýip hem aýtmak bolmaz. Daşary ýurt dilini öwrenmekde okuwçylar dil bilen baglanyşykly dürli düzgünlere esaslanýarlar, diliň fonetikasyna, leksikasyna we grammatikasyna degişli düzgünleri ýatdan öwrenýärler. Ýöne düzgünleri bilmek, bilimleri ele almak okatmagyň maksady däl-de, maksada ýetmäge taýýarlaýan başgançakdyr, döwürdir.

Synpdan-synpa, tapgyрма-tapgyr sapakda ýerine ýetirilýän ähli işler, düşündirişler, gönükmeler okatmagyň soňky maksadyna ýet-

mäge gönükdirilmelidir. Okatmagyň soňky maksady 10—12 sözlem bilen daşary ýurt dilinde gürrüň etmegi we ýeňil tekstleri sözlüksiz we kyn tekstleri sözlüklü düşüňip okamagy başarmakdyr.

Daşary ýurt dili sapagy okatmagyň nazaryýetine, esasan-da didaktiki we usuly prinsipleriň talaplaryna esaslanyp geçirilmelidir.

Daşary ýurt dili sapagy beýleki mekdep sapaklaryndan özüniň mazmuny, maksady, görnüşi we geçirilişi bilen tapawutlanýar.

Daşary ýurt dili sapagynyň tipleri we görnüşleri. Daşary ýurt dili sapagynyň toparlara bölünişi barada onlarça işler ýazylan hem bolsa, heniz bu mesele hakda gutarnykly ýörelge ýok. Sapaklaryň tiplerini we görnüşlerini kesgitlemeklige usulyýetçiler dürli nukdaýnazardan çemeleşýärler.

Rus usulyýetçileri L.S.Andreyewskaýa, L.O.Lewenstern we O.A.Mihaýlowa¹ sapagyň iň ýaýran görnüşleri hökmünde şulary hasaplaýarlar:

1. Bilimleri düşündirmek sapagy.
2. Bellibir başarnyklary we endikleri ösdürmek sapagy.
3. Geçilen materialy gaýtalamak sapagy.
4. Bilimleri, başarnyklary we endikleri hasaba almagyň we barlamagyň sapagy.
5. İşlerdäki köp duş gelyän ýalňyşlary derňew etmek sapagy.
6. Bütün (grammatik ýa-da leksik) temany gaýtalamak sapagy.

Beýleki rus usulyýetçisi W.D. Lempert² bolsa, sapaklaryň diňe iki görnüşini tapawutlandyryr:

1. Gepleşik sapaklary.
2. Kombinirlenen sapaklar.

Belarus usulyýetçisi I.F. Komkow³ sapagyň şu üç görnüşini hödürleýär:

1. Dil we gepleşik endiklerini ösdürmek sapagy.
2. Kommunikatiw-akyl ýetiriş (özbaşdak) sapak.
3. Gatyşyk-kombinirlenen sapak.

¹Андреевская Л.С., Левенстern Л.О., Михайлова О.А. Методика преподавания французского языка в средней школе. М. 1958.

²Лемперт В.Д. Система занятий по иностранному языку в средней школе – ВВН.: Общая методика обучения иностранным языкам в средней школе. М. 1967. с. 320-335.

³Комков И.Ф. Методика преподавания иностранных языков. Издательство «Высшая школа» 1979. с. 299-327.

Ýokarda görnüşi ýaly, sapaklaryň görnüşleri belli bir talaplar esasynda kesgitlenilmändir.

Biziň pikirimize görä, daşary ýurt dili sapagynyň görnüşleri sapagyň maksadyna we mazmunyna laýyklykda kesgitlenilmelidir. Sapagyň wezipeleri okuwçylara daşary ýurt dilini amaly maksat bilen öwretmekdir. Sapaklaryň görnüşleriniň esasyňy dil we gepleşik gönükmeleri düzmelidir. Şu nukdaýnazardan ugur alyp, daşary ýurt dili sapagynyň iki tipiniň we birnäçe görnüşiniň bardygyny bellemek gerek:

1. Bir maksatly ýa-da ýörite sapaklar.

2. Köp maksatly ýa-da gatyşyk sapaklar.

1. Bir maksatly ýa-da ýörite sapaklara aşakdakylar degişlidir:

— leksik sapak;

— grammatik sapak;

— dialog-gepleşik sapagy;

— monolog okamak sapagy;

— ýazuw sapagy;

— öý okuwy sapagy;

— sözleri gaýtalamak sapagy;

— grammatikany gaýtalamak sapagy;

— diňläp düşünmegi öwretmek sapagy.

Bir maksatly, sap arassa sapaklar seýrek geçirilýär. Sapaklaryň aglabasy köp maksatly sapaklardyr.

2. Köp maksatly sapaklaryň aşakdaky görnüşleri bardyr:

— leksikany, aýdymy we ýazuwy öwretmek sapagy;

— gaýtalamak sapagy;

— leksik we grammatik sapak;

— grammatikany, aýdymy we dürs ýazuwy öwretmek sapagy;

— gepleşik we diňläp düşünmek sapagy;

— barlag sapagy;

— dialog we monolog gepleşik sapagy;

— okuwy we geplemegi öwretmek sapagy;

— okuwy we ýazuwy öwretmek sapagy;

— geplemegi we ýazuwy öwretmek sapagy;

Toplumlaýyn okatmak prinsipine laýyklykda, daşary ýurt dili sapaklarynyň 80—90 %-i köp maksatly sapaklardyr.

Daşary ýurt dili sapagynyň tipleriniň we görnüşleriniň sada özleşdirilişini görelň.

Ýokarda bellenişi ýaly, sapagyň tipleri onuň maksady, sapagyň görnüşleri bolsa dil hem-de gepleşik materialy.

Sapagyň temasy. Daşary ýurt dili sapagynyň temasy dogry kesgitlemek hemme talyplara we mugallymlara başartmaýar. Sebäbi olar sapagyň temasy, näme üçindir, şol bir sagatda geçilýän grammatik temanyň ýa-da tekstiň adyna esaslanyp kesgitlemäge çalyşýarlar. Grammatik temalary geçmek bolsa, okatmagyň maksady däl-de, onuň serişdesidir. Tekstiň temasy hem hemişe sapagyň temasya gabat gelmeýär.

Okatmagyň maksady gepleşik aragatnaşygyny ösdürmek bolsa, onda sapagyň temasy-da gepleşik temalaryndan ybarat bolmalydyr.

Orta mekdepe de on ýylyň dowamynda esasy üç sany uly gepleşik tema geçirilýär¹.

1. Okuwçy we onuň daş-töweregi.
2. Biziň Watanymyz.
3. Dili öwrenýän ýurtlar.

Bu uly üç sözleşiş temalary birnäçe kiçi sözleşiş temalaryna bölünýär. Kiçi sözleşiş temalary bolsa, birnäçe sözleşiş ýagdaýlaryna bölünýär.

Ähli synplarda şu yzygiderlilikde uly tema, kiçi tema we ýagdaýlar dürli mazmunda we dürli atlar bilen gaýtalanýar.

Belli bolşy ýaly, orta mekdebiň daşary ýurt dili boýunça okuw kitaplarynyň bir ýa-da iki paragrafy haýsy-da bolsa bir kiçi gepleşik temasyňa bagyşlanýar.

Okuw kitabyň her paragrafy birnäçe sapaklardan ybaratdyr. Olaryň hem temasy bir kiçi sözleşiş temasyndan ybaratdyr. Bir kiçi sözleşiş temasy birnäçe sapagyň materiallarynyň içinden dürli ýagdaýlar görnüşinde eriş-argaç bolup geçýär. Hatda fonetik, leksik, grammatik hadysalary düşündirmek maksady bilen mysallar hem mazmuny boýunça sözleşiş ýagdaýlary deňişli bolmalydyr.

Diýmek, haýsy-da bolsa bir kiçi gepleşik temasy ýa-da haýsy-da bolsa bir anyk sözleşiş ýagdaýlary sapagyň temasy bolup biler.

Sapagyň maksady. Her bir daşary ýurt dili sapagyny okatmagyň amaly, umumy bilim berijilik, terbiýeleýjilik, kämilleşdiriş maksatlaryna ýetmegini üpjün etmelidir. Amaly maksat diýenimizde gep-lemegi, okamagy we ýazmagy aňarys. Bu maksatlar bolsa, anyk ýumuşlaryň kömegi bilen çözülýär. Mugallymyň ilkinji etmeli işi mugallym üçin kitaba esaslanyp, sapagyň maksadyny kesgitlemekdir. Ýöne nebsimiz agyrsa-da, şu güne çenli türkmen dilinde daşary ýurt dili mugallymy üçin kitaplar ýokdur. Şonuň üçin sapagyň maksadyny kesgitlemekde mugallymlar kynçylyklara duş gelýärler. Şu sebäbe görä, sapagyň maksadyny kesgitlemek barada käbir maslahatlar bermegi makul bildik. Sapagyň maksady şol bir sapakda geçiljek täze dil we sözleşiş materialy esasynda kesgitlenilýär. Mundan başga-da,

¹Orta mekdepleriň I-X synplary üçin iňlis dili dersi boýunça okuw maksatnamasy. (Türkmenistanyň Bilim ministrligi tarapyndan hödürilenen). - Aşgabat, 2007.

okuwçylaryň geçiljek sapaga çenli daşary ýurt dilini bilşi, olaryň ukyplary we ýerli şertler nazarda tutulmalydyr. Bir temany bir maksat bilen, hatda parallel synplarda-da geçip bolmaýan ýagdaýlaryna duş gelmek mümkin. Maksadyň saýlanyp alynmagy okuwçylaryň dili bilşine, olaryň ukyplaryna, hatda sanyna hem baglydyr. Mysal üçin, bir synpda ähli meýilleşdirilen sözleri geçip bolýar. Beýleki synpda bolsa, şol sözleriň ýarysyny-da geçip bolmaýar. Bir synpda tekstiň mazmunyny okuwçylara türkmen dilinde gürrüň etdirip bolýar. Beýleki bir synpda tekstiň mazmunyny daşary ýurt dilinde gürrüň bermegi talap edip bolýar.

Sapagyň maksady anyk we düşnükli kesgitlenilmelidir. Sapakda edilýän ähli işler baş maksada laýyklykda geçirilmelidir. Baş maksat bilen bir hatarda goşmaça maksatlar hem bolmagy mümkin. Mysal üçin, sapagyň baş maksady: sözleri düşündirmek we olary gepleşikde ulanmagy öwretmek, goşmaça maksat: goşma sözleri dogry aýtmagy öwretmek (sözleri düzümi boýunça derňemegi öwretmek, goşgujygy ýat tutmak, görüş diktantyny ýazmak we başgalar).

Indi sapagyň maksadynyň dürli-dürli kesgitlenilişine seredip görelin.

Giriş kursy döwründe sapaklaryň maksatlarynyň kesgitlenilişi: dogry aýtmagy öwretmek (degişli sesleri we fonetik hadysalary görkezmeli); sözlemleri äheňi boýunça tapawutlandyrmagy öwretmek: sözleri gepleşik nusgalarynda (gepleşik nusgalaryny görkezmeli) ulanmagy öwretmek; täze gepleşik nusgasyny (anyk görkezmeli) ulanmagy öwretmek; harplar bilen tanyşmak we olary ýazmagy öwretmek; suraty beýan etmegi öwretmek; tema boýunça belli bir sorag görnüşini goýmagy öwretmek; tema boýunça soraglara jogap bermegi öwretmek; tema boýunça ikibir gürrüň etmegi öwretmek; harp birikmelerini okamagy öwretmek; dogry äheň bilen okamagy öwretmek (basym, arakesme bilen); goşgyny ýatdan labyzly okamagy öwretmek; harplary, sözleri, sözlemleri tagtadan, okuw kitabyndan göçürmegi öwretmek (okuwçylaryň sözi ýatda saklap ýazyşyna syn etmeli), diktant ýazmagy (görüň, özbaşdak) öwretmek (okuwçy sözi, sözlemi gaýtalap aýdandan soň ýazmalydyr), sözleri sözlükden tapmagy öwretmek, aýdym aýtmagy öwretmek; didaktiki oýunlary oýnamagy öwretmek.

Esasy kurs döwründe sapaklaryň maksatlarynyň kesgitlenilişi.

1. Sözleri öwretmekde: täze sözleri düşündirmek we olary ýat tutmagy öwretmek (sözleri ýat tutmagyň ýollaryny görkezmeli); täze sözleri düşündirmek we olaryň manysyny bilmegi öwretmek; täze sözleri düşündirmek we olary sözleşiş nusgalarynda ulanmagy öwretmek; täze sözleri tema boýunça gürründe (ýagdaýlarda, tekstiň mazmunyny gürrüň bermekde, suraty beýan etmekde we şuna meňzeşlerde) ulanmagy öwretmek; tema boýunça geçilen sözleri gaýtalamak; söz ýasaýjy alamatlary boýunça sözleri tertibe getirmek we umumylaşdyrmak; täze sözleri tekstde tanamagy hem-de düşünmegi öwretmek we ş.m.

2. Grammatikany öwretmekde: täze grammatik hadysanyň ulanylyşy (ýasalyşy, üýtgeýşi) bilen tanyşdyrmak; dil gönükmelerini ýerine ýetirmegi öwretmek; täze gepleşik nusgasyny sözleşişde düşünmegi we ulanmagy öwretmek; grammatik hadysany belli sözleşiş nusgalarynda (soraglaryň dürli görnüşlerinde, tassyklaýjy we ýokluk jogaplarda) ulanmagy öwretmek; täze sözleşiş nusgalary, başgalary bilen gezeleşdirip we utgaşdyryp, tema boýunça gürrüňlerde, suratlary beýan etmekde we şuna meňzeşlerde) ulanmagy öwretmek; grammatiki hadysany tekstde we sözleşişde ulanmagy we düşünmegi öwretmek; grammatik kitapça bilen işlemegi öwretmek; grammatik materialy gaýtalamak; tema boýunça grammatik materialyň özleşdirilişini barlamak we ş.m.

3. Dialog gepleşigini öwretmekde: soraglar bermegi öwretmek; soraglara (gysga, doly, 2—3 sözlem bilen) jogap bermegi öwretmek; gürründeşine haýys bilen ýüzlenmegi öwretmek; degişli sözleşiş söz düzümlerini ulanyp, sag bol aýtmagy, ötünç soramagy, razy bolmagy, nãrazy bolmagy we başgalary öwretmek; dialogy üýtgetmegi öwretmek; degişli materiala, suratlara, ýagdaýlara, diafilme esaslanyp, dialog düzmegi öwretmek; dialogda modal sözleri ulanmagy öwretmek; okalan kitap (görlen film, sergä, muzeýe barlandan soň) boýunça dialog düzmegi öwretmek; öz islegiň boýunça dialog gepleşigini alyp barmagy öwretmek we ş.m.

4. Monolog gepleşigini öwretmekde: hekaýanyň meýilnamasyny düzmegi öwretmek; tema boýunça gürrüň etmegi öwretmek; tekstiň

mazmunyny gürrüň edip bermegi öwretmek; suraty beýan etmegi öwretmek; diafilme düşündiriş bermegi öwretmek; nusga-tekste esaslanyp, gürrüň bermegi öwretmek; gürrüňi giňeltmegi öwretmek; kyn gürrüňi (teksti) ýeňilleşdirip, gürrüň bermegi öwretmek; gürrüňi esaslandyrmagy öwretmek; diňlenen gürrüňiň, okalan hekaýanyň mazmunyny gysga gürrüň bermegi öwretmek; wakalara, ýagdaýlara baha bermegi öwretmek; adatdaky çaltlykda gürrüň etmegi öwretmek.

5. Okamagy öwretmekde: teksti sesli okamagy öwretmek (tekste galam bilen şertli belgileri goýup çykmak) plastinka (magnit lentasyna) esaslanyp, labyzly okamagy öwretmek; belli wagtda teksti sessiz okamagy öwretmek; tekstiň umumy mazmunyna (näme barada gürrüň gidýär) okap düşünmegi öwretmek; okalan tekstden doly we anyk informasiýa almagy öwretmek; okalan tekste umumy soraglar goýmagy öwretmek; tekste anyklaýjy soraglar goýmagy öwretmek; okalan tekstiň esasy ideýasyny kesgitlemegi öwretmek; teksti ulanyp, esasy gahrymanlara (hereketlere) häsiýetnama bermegi öwretmek; tekstiň meýilnamasyny düzmegi öwretmek; tekstiň nätanyş sözleriniň manysyna (söz ýaşaýjy alamatlary boýunça, internasional sözlere esaslanyp) düşüniپ okamagy öwretmek; tekstiň kyn sözlemlerini anyklamagy we olary terjime etmegi öwretmek; dürli žanry (edebi, gazet, ylmy-populýar) tekstleri okamagy öwretmek; goşgyny sesli okamagy öwretmek; teksti sözlük ulanyp okamagy öwretmek; tekstiň mazmunyny gysga ýazmaça beýan etmegi öwretmek.

6. Ýazmagy öwretmekde: tagtadan, okuw kitabyndan göçürmegi öwretmek: diktant (görüş, eşidiş, özbaşdak) ýazmagy öwretmek; hat ýazmagy öwretmek; meýilnama ýazmagy öwretmek; beýannama (düzme) ýazmagy öwretmek; gysga ýazgylar etmegi öwretmek; gutlaglar ýazmagy öwretmek.

7. Diňläp düşünmegi öwretmekde: mugallymyň başga adamyň monolog gepleşigine, gürrüňine düşünmegi öwretmek; mugallymyň (başga adamyň) monolog gepleýşine (gürrüňine) düşünmegi öwretmek; mugallymyň (başga adamyň) suraty beýan edişine düşünmegi öwretmek; diňlenen tekstiň esasy mazmunyna düşünmegi öwretmek; diňlenen tekstiň mazmuny boýunça berlen soraglara jogap bermegi öwretmek.

Ýokarda agzalanlara meňzeş kesgitlemeler sapakdan sapaga, synpdan synpa gaýtalanýarlar. Sebäbi dil materialyny özleşdirmegiň başarnyklaryny we endiklerini ele almagyň çägi ýokdur. Sapakda edilýän işleriň ählisi sapagyň maksadyna gabat gelmelidir. Mysal üçin, öýe berilýän iş esasy maksat bilen, köplenç, baglanyşykly bolmalydyr. Daşary ýurt dili sapagynyň netijeliligi, onuň üstünligi maksadyň nähili derejede ýerine ýetirilmegi bilen baglanyşyklydyr.

Sapagyň abzallaşdyrylyşy. Sapagyň abzallaşdyrylyşy onuň maksadyna we mazmunyna baglydyr. Sapagyň abzallaşdyrylyşyna aşakdakylar degişlidir: okuw kitaplary, synp tagtasy, tematik suratlar, bir tema degişli manysy boýunça logiki baglanyşykly kiçijik suratlar ýygyndysy, geografik kartalar, tablisalar, shemalar, maketler, kartoçkalar, tehniki serişdeler (magnitofon, kodoskop, diaproyektor), paýlanyň berilýän didaktiki materiallar we başgalar.

Şu ady tutulan serişdeleriň bolmagy ýa-da bolmazlygy mekdepde daşary ýurt diliniň haçandan bäri okadylýandygyna, daşary ýurt dili kabinetiniň döredilişine, şol mekdepde işleýän daşary ýurt dilleri mugallymlarynyň ukybyna, ýerli şertlere baglydyr. Elbetde, ilkinji gezek daşary ýurt dilini okadýan ýaş mugallymlara ähli gerekli serişdeler bilen daşary ýurt dili sapagyny üpjün etmek aňsat düşmeýär. Ýöne her bir mugallym turuwbaşdan daşary ýurt dili kabinetiniň döredilmegini we ony ýuwaş-ýuwaşdan degişli serişdeler bilen üpjün etmegi gazanmalydyr.

Görkezme esbaplaryny, didaktiki materiallary mugallymyň özi we okuwçylaryň ýardam bermegi bilen ýasap biler.

Sapagyň guralyşy we geçirilişi. Sapak öz guralyşy boýunça birnäçe bölümlerden we böleklerden durýar. Sapagyň bölümleri (tapgyrlary) barada iki pikir bar. Olaryň biri könedan gelýän, pedagoglar tarapyndan hödürülenýän hemme mekdep dersleriniň sapaklaryny bölümlere bölmekde ulanylýan adalgalardyr:

1. Sapagyň guramaçylyk döwri.
2. Öý işini soramak.
3. Öý işini berkitmek.
4. Täze temany düşündirmek.
5. Täze temany berkitmek.

6. Öýe iş tabşyrmak.

7. Sapagy jemlemek.

Elbetde, sapagyň şeýle bölümlere bölünişi mekdepde okadylýan dersleriň sapaklarynyň aýratynlyklaryna laýyk gelýär. Ýöne daşary ýurt dili sapagy öň aýdyp geçişimiz ýaly, beýleki mekdep dersleriniň sapaklaryndan düýpli tapawutlanýar. Daşary ýurt dili sapagynyň maksatlary we wezipeleri okuwçylara bilim bermek däl-de, olarda başarnyklary we endikleri döretmekdir. Okuwçylar beýleki ders sapaklarynda alan bilimlerini ene dilinde diňläp, okap bilen zatlaryny daşary ýurt dilinde aýtmagy, sapakda ene dilinde alan bilimlerine, düşünjelerine esaslanyp, daşary ýurt dilinde orta mekdebiň maksatnamasynda görkezilen temalaryň çäginde 6—8 sözlem bilen geplemegi, ýazmagy, daşary ýurt dilindäki kyn bolmadyk tekstleri sözlükli we sözlüksiz okap düşünmegi başarmalydyrlar.

Belli rus usulyýetçisi professor G.W.Rogowa daşary ýurt dili sapagynyň aýratynlyklaryny nazarda tutup, onuň üç bölümden ybaratdygyny belleýär¹:

1. başlangyç bölüm;

2. merkezi bölüm;

3. soňky bölüm.

Başlangyç we soňky bölümler sapagyň üýtgemeyän, hemişelik bölümleridir. Her sapagyň başy we soňy bolmalydyr. Her sapak guramçylykly başlanmalydyr we guramçylykly gutarmalydyr. Sapagyň mezkezi bölegi sapagyň görnüşlerine we maksatnamalaryna laýyklykda üýtgäp durýar. Sapagyň maksady onuň merkezi böleginiň mazmuny esasynda kesgitlenýär. Şonuň üçin sapagyň merkezi iň uly we esasy bölümleriň biridir. Daşary ýurt diliniň aýratynlygyna laýyklykda her bölümiň hut özüniň wezipesi bardyr. Daşary ýurt diliniň aýratynlygy sapaklaryň böleklerе bölünmeginde has gowy aýdyňlaşmalydyr. Daşary ýurt dili sapagynyň görnüşine baglylykda, onuň 5-den 20-ä çenli bölekden ybarat bolmagy mümkindir.

Sapagyň bölümlerini we böleklerini aýratynlykda beýan edeliň.

1. Sapagyň başy.

¹Г.В. Рогова, Ф.М.Рабинович, Т.Е.Сахарова. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. Москва «Просвещение». 1991, с.208

Sapagyň başlangyç bölümi aşakdaky böleklerden (elementlerden) ybarat bolmagy mümkin:

1. Synpyň sapaga taýýarlygy.
2. Salamlaşmak.
3. Nobatçynyň maglumaty.
4. Sapagyň wezipelerini düşündirmek.
5. Sözleşiş türgenleşigi.
6. Dürs aýtmak türgenleşigi.
7. Okamak türgenleşigi.
8. Öý işini barlamak.

Sapagyň sekiz böleginden 1-nji we 2-nji bölekleri hemişelik, durnukly bölekleridir. Galan alty bölegiň hemişe we hemme sapaklarda geçirilmegi hökmän dälidir.

Şu bölekleriň saýlanyp alynmagy we geçirilmegi, olaryň sapagyň merkezi bölümini guramakda, sözleşiş endiklerini ösdürmekde, dogry aýtmak we sesli okamak başarnyklaryny kämilleşdirmekde ähmiýeti uludyr.

Bu sapak böleklerini ýokardaky yzygiderlikde düzmek we geçirmek maslahat berilýär. Sapak bölekleriniň her birine aýratynlykda seredip geçeliň.

Synpyň sapaga taýýarlygy. Bir tarapdan mugallymyň, ikinji bir tarapdan okuwçylaryň, üçünji bir tarapdan synpyň sapaga taýýarlygy jaň kakylmazdan has oň başlanýar. Okuwçylar daşary ýurt dili sapagyna degişli enjamlary (okuw kitaplary, depderleri, sözlükleri ýany bilen getirmelidirler. Jaň kakylandan soň, okuwçylar zerur enjamlary sapaga taýýarlap goýmalydyrlar. Nobatçy tagtany arassalamalydyr we wagty ýazyp goýmalydyr. Degişli görkezme esbaplary we tehniki serişdeler mugallymyň talabyna laýyklykda taýýarlanylmaladyr. Mugallym bolsa, sapagyň görnüşine we maksadyna laýyklykda degişli görkezmeler berýär. Mugallym öz ýany bilen sapaga degişli zatlary (didaktiki materiallary, suratlary, albomlary, gazetleri, žurnallary, hatlary, nyşanlary, görkezme esbaplary, kitapjagazlary we şuňa menzeşleri) getirýär. Mugallym gapydan giren badyna we stoluň başyna barýança synpyň sapaga taýýarlygyny ýa-da taýýar dældigini gözden geçirip anyklaýar, dessine degişli görkezmeler berýär. Mysal

üçin, esgini ölläp gelmegi tabşyryr ýa-da mugallymlar otagyndan hek getirmegi buýurýar.

Salamlaşmak. Synpyň sapaga doly taýýarlygyna, ähli okuwçylaryň ýerlerinden turandygyna we düzgüniň tertibe gelendigi-ne göz ýetirenden soň, mugallym okuwçylar bilen daşary ýurt dilinde salamlaşýar we sapaga başlaýar. Okuwçylar bolsa, köpçülikleýin, daşary ýurt dilinde jogap berýärler. Mugallym 1-nji synpyň ilkinji sapagyndan başlap okuwçylara daşary ýurt dilinde dogry salamlaşmagy öwredýär. Mugallym okuwçylara daşary ýurt we türkmen dilinde salam bermegiň aýratynlyklaryny düşündirýär. Mugallym okuwçylara salam bermegiň ähmiýetiniň uludygyny, tanyş adamlara, özünden ululara ilkinji bolup salam bermegi düşündirýär.

Nobatçynyň maglumaty. Altmyşynjy ýyllarda daşary ýurt diliniň amaly maksat bilen öwrenilmegi sebäpli, nobatçynyň maglumaty (raporty) atly sapagyň bölegi döredilýär. Nobatçynyň maglumatynyň görümi iki sözlemde 10—12 sözleme çenli bolup biler. Başlangyç tapgyrda nobatçy wakalary sanap geçýär. Mysal üçin: şu gün men nobatçy, synp taýýar; şu sapakda Amanow, Geldiýew we Orazow ýok (olar kesel...). Ýokarky synplarda nobatçy wakalaryň sebäplerini hem daşary ýurt dilinde düşündirýär. Synpdan synpa nobatçynyň maglumatynyň mazmuny giňelmelidir we çylşyrymlaşmalydyr.

Nobatçynyň maglumaty hakyky wakalardan ybarat bolmalydyr. Nobatçy ýat tutup ýa-da toslama gürrüňler etmeli däl-de, her söze, sözleme düşünişip maglumat bermegi başarmalydyr.

Nobatçynyň maglumaty sözleýiş dilini ösdürmek üçin hyzmat edip bilmeýän halatlarynda (şeýle ýagdaý, esasan-da, ýokary synplarda duýulýar), mugallym sapagyň şu bölegini ulanmaýar. Mugallymyň özi gatnaşygy synp žurnalyna belleýär.

Sapagyň wezipelerini okuwçylara düşündirmek. Sapagyň maksadyny kesgitlemek mugallym üçin zerurdyr. Sapagyň maksadyny kesgitlemek bilen, mugallym 45 minudyň dowamynda etmeli işleri meýilleşdirýär.

Sapakda edilýän her bir işiň, ýerine ýetirilýän her bir gönükmäniň öz wezipesi, maksady bolmalydyr. Orta mekdep üçin okuw kitaplarynyň, esasan-da 8—9-njy synplary üçin inlis dili okuw

kitaplarynyň gönükmeleri belli bir logiki baglanyşykly yzygiderlikde düzülýär. Mysal üçin, sapagyň tekstden öňki gönükmeleriniň wezipesi teksti okamaga taýýarlamakdyr. 1-nji gönükme 2-nji gönükmäni, 2-nji gönükme 3-nji gönükmäni taýýarlaýar.

Okuw kitaplarynyň awtorlary, ýaş mugallymlar gönükmeleriň wezipelerini, şertlerini ýeterlik derejede okuwçylara düşündirmeyärler. Netijede, okuwçylar mugallymyň öňden näme talap edýändigini, gönükmäniň nähili ýerine ýetirilýändigini bilmeýärler. Mysal üçin, okaň, aýdyň, ýazyň, gürrüň beriş, jogap beriş, üýtgediş, dolduryň, ýat tutuň, ýerine ýetiriň we ş.m. şerti bolan gönükmeler okuwçylar üçin düşnüksizdir. Okuwçylar nähili we näme üçin okamalydygyny, ýazmalydygyny, aýtmalydygyny, ýat tutmalydygyny doly derejede bilmeýärler we wagt boş geçýär.

Mugallym salamlaşandan we nobatçynyň maglumatyny alandan soň, sapagyň maksadyna laýyklykda okuwçylaryň önünde belli bir wezipeler goýýar we sapagyň soňunda şol wezipeleriň ýerine ýetirilişini barlaýar. Mysal üçin: “Okuwçylar, biz şu gün gyzykly teksti okarys. Ýöne şu teksti okamaga başlamazdan ön 2—3-nji gönükmeleri ýerine ýetireliň”. Ýa-da: “Okuwçylar, häzir bir goşgyny ýat tutarys. Bu goşgyny ýat tutmazdan ön, goşguda duş gelýän nätanýş sözler we söz düzümleri bilen tanşalyň. Soňra goşgynyň awtory barada gürrüň ediris”.

Mundan başga-da, her sapagyň böleginiň önündeň her gönükmäni ýerine ýetirmezden ön guramaçylyk sözleri daşary ýurt dilinde aýdylmalydyr we okuwçylaryň önünde belli bir maksat goýulmalydyr. Bu barada wezipeleriň ýerine ýetirilişi barlanyp durulmalydyr.

Mundan başga-da, sapagyň dowamynda her sapagyň böleginiň önünden, her gönükmäni ýerine ýetirmezden ön, guramaçylyk sözleri “kitaplary ýapyň, sözlükleriňizi açyň, ýeriňizden turuň, elniizi galdyryň, synp tagtasynyň önüne geliň, sözlemi synp tagtasynda ýazyň, tagtany süpüriň, teksti okaň” ýaly sözler daşary ýurt dilinde aýdylmalydyr we okuwçylaryň önünde belli bir wezipeler goýulmalydyr. Şol wezipeleriň ýerine ýetirilişi barlanyp durulmalydyr. Egerde okuwçylar arakesme etseler, soraglara jogap berip bilmeseler, garaşyp, biderek wagt ýitirip durmaly däl-de, arakesmäniň sebäbini

bilip, wezipeleri (şertleri) okuwçylara täzeden düşündirmeli. Okuwçy gönükmäni aňly ýerine ýetirmelidir.

Sözleşiş türgenleşigi. Sözleşiş türgenleşigi dil sözleşişini ösdürmekde iň amatly we iň peýdaly sapak bölekleriniň biridir. Ol geçilen sözleşiş temalary gaýtalamakda we olary mundan beýläk-de dürli ýagdaýlarda ulanmagy öwretmekde netijelidir. Sözleşiş temalaryny synpdan synpa, sapakdan sapaga gaýtalap durmak zerurdyr. Sebäbi geçilenleri gaýtalamak daşary ýurt diline mahsusdyr. Sözleşiş temasynyň gaýtalanmagy geçiriljek sapagyň maksady bilen synpda, mekdepde, şäherde, ýurtda bolup geçýän täzelikler, wakalar bilen berk baglanyşykly bolmalydyr. Mysal üçin, “Doglan gün” diýen sözleşiş temasyny mugallym her ýyl synpda näçe okuwçy bar bolsa, şonça gezek hem sözleşiş türgenleşigini geçip biler. Munuň üçin mugallym her okuwçynyň doglan gününü öňünden bilmelidir we şu şatlykly wakany ýerlikli ulanmagy başarmalydyr. Sözleşiş türgenleşigi üçin materialy, temany durmuşyň özi hödürleýär. Mugallymyň wezipesi okuwçylaryň bilýän dil materialyna esaslanyp, ýurtda bolup geçýän täzelikleri wagtynda sözleşiş dilini ösdürmek maksady bilen ulanmakdyr.

Dürs aýtmak türgenleşigi. Sapagyň bu bölegi, esasan-da, okatmagyň başlangyç tapgyrynda ýygy-ýygydan geçirilýär. Sebäbi dürs aýtmak türgenleşigi, köplenç, okuwçylar üçin kyn sesler bilen baglanyşyklydyr. Mundan başga-da, okuwçylar sapagyň başynda aýdylyşy kyn bolan sözleri, söz düzümlerini we sözlemleri dürs aýtmagy türgenleşýärler. Synpdan synpa bu türgenleşik görnüşi seýrek geçirilýär.

Dürs aýtmak türgenleşiginiň geçirilişiniň ýygylygy okuwçylaryň şeýle türgenleşigiň mätäçligine baglydyr.

Sesli okamak türgenleşigi. Sesli okamak türgenleşigi hemme synplarda geçirilýän sapak bölekleriniň biridir. Sesli okamaklyk, köplenç, mugallymyň ýolbaşçylygynda, synpda ýekelikde we köpçülikleýin bolup geçirilýär. Sesli okuw üçin material hökmünde sessiz okaljak tekstiň kyn sözleri we söz düzümleri hyzmat edýärler. Sesli okamak türgenleşiginiň ýygylygy hem okuwçylaryň şeýle okuwa mätäçligine baglydyr.

Dürs aýtmak we sesli okamak başarnyklary biri-birleri bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Okuwçylar sözleri, sözlemleri, kiçijik tekstleri sesli okanlarynda olaryň dürs aýtmak başarnyklary hem ösdürilýär.

Eger-de okuwçylar sesli okamak bilen baglanyşykly ýalňyşlar göýberseler, mugallym düzgünlere esaslanyp, olaryň ýalňyşlaryny düzetmelidir.

Öý işini barlamak. Daşary ýurt dillerini öwrenmekde her bir usulyýetçi öý işiniň ornuny inkär etmeýär. Sebäbi okuwçy daşary ýurt dilini diňe mugallymyň ýolbaşçylygynda sapakda öwrenmek bilen çäklenmän, öýde özbaşdak işlemegi başarmalydyr. Daşary ýurt dilini özbaşdak öwrenmekde öý işiniň roly uludyr.

Öý işini okuwçylar, köplenç, ýazuw üsti bilen ýerine ýetirýärler. Şeýle ýagdaýlarda mugallymyň her okuwçynyň ýanyna baryp, olaryň depderlerini barlamagynyň zerurlygy ýokdur. Mugallym nobatça depderleri ýygnamagy tabşyrýar we işleri öýde barlaýar. Kä halatlarda ýazmaça tabşyrylan öý işini sapakda hem barlap bolar. Mugallym bir ýa-da iki okuwçyny tagta çagyýar. Olar mugallymyň görkezmesi boýunça gönükmäni tagta ýazýarlar. Beýleki okuwçylar bolsa, tagtada işiň dogry ýerine ýetirilişine syn edýärler. Olar ýalňyş göýberilse düzedýärler we soňra depderdäki ýazgylary deňeşdirýärler hem-de degişli bellikler edýärler.

Eger-de öý işi dilden tabşyrylan bolsa, onda ony barlamagyň iki ýoly bardyr. Mugallym öý işini aýratyn tapawutlandyrmak, okuwçylara öý işiniň barlanýandygyny duýdurman, sapagyň beýleki bölekleri bilen utgaşdyrýar. Mysal üçin, öý işini sözleşiş türgenleşigi bilen utgaşdyryp barlamak has peýdalydyr.

Öý işini barlamagyň ikinji ýoly, ol hem okuwçyny tagta çagyryp, ýekelikde soramakdyr. Mysal üçin, teksti labyzly okamak, tematik suraty beýan etmek, sözleşiş temasy boýunça gürrüň etmek, ýat tutulan goşgyny aýdyp bermek we başgalar. Şunuň ýaly öý işlerini diňe ýekelikde barlamak we okuwçylary dessine bahalandyrmak maslahat berilýär. Bahalandyrmak üçin sapagyň ahyryna çenli garaşmagyň zerurlygy ýokdur. Öý işleri frontal görnüşde barlansa, onda sapagyň soňunda ähli jogaplary jemläp, baha goýmak bolar.

Okuwçylar bilen öý işi barada daşary ýurt dilinde hakyky gürrüňler etmäge mümkinçilik döreýär. Mysal üçin:

- Öý işini ýerine ýetirdiňmi?
- Öý işini ýazuw üsti bilen ýerine ýetirdiňizmi?
- Öý işini dilden ýerine ýetirdiňizmi?
- Kim öý işini ýerine ýetirmedi?
- Näme sebäpli öý işini etmediň?
- Erteki (eser, hekaýa, roman, goşgy) saňa ýaradymy?

Sapagyň merkezi bölümi. Sapagyň maksatlarynyň ýerine ýetirilişinde merkezi bölüm aýgytly rol oýnaýar. Sapagyň şu bölümünde okuwçylar täze leksik we grammatik hadysalar bilen ilkinji gezek tanyşýarlar, täze mazmunly tekstleri düşüniپ okamagy öwrenýärler, diňlenen tekstiň mazmuny boýunça düzülen soraglara jogap berýärler, tematik suratlary dilden we ýazuw üsti bilen beýan edýärler, sözleşiş temasyň mazmuny boýunça meýilnama düzmegi we meýilnamanyň esasynda gürrüň etmegi öwrenýärler.

Sapagyň merkezi bölümini iki bölege bölmek maksadalaýyk gelýär:

1. Täze materialy düşündirmek.
2. Täze materialy berkitmek.

Geliň, indi sapagyň merkezi bölüminiň her bölegini aýratynlykda häsiýetlendireliň.

Täze materialy düşündirmek. Sapagyň täze materialyny düşündirmek bölegi baş maksatlaryň biridir. Sapagyň maksadynyň kesgitlenilişi hemişe täze material bilen baglanyşykly bolmalydyr. Täze materialyň düşündirilişi diňe mugallyma baglydyr. Mugallymyň sowatlylygy, onuň daşary ýurt dilini nähili derejede bilşi, onuň iş tejribesi, ulanýan usullary we tärleri, okuwçylaryň mümkinçiliklerini, ýaş aýratynlyklaryny we ukyplaryny nazarda tutuşy täze materialy düşündirmekde uly rol oýnaýar. Mundan başga-da, täze materialyň böleklere bölünip, belli bir yzygiderlilikde geçirilişine okuwçylaryň düşünmegi örän möhümdir.

Täze material hökmünde fonetik, leksik, grammatik kadalar düşündirilmelidir. Dil hadysalarynyň çylşyrymlylygyna laýyklykda, ene dilinde ýa-da daşary ýurt dilinde düşündirmek maslahat berilýär.

Dil hadysalaryny düşündirmek maksady bilen ulanylýan düzgünleriň goşmaça ähmiýetiniň bardygyny bellemek gerek. Düzgünler okuwçylara dil materialyny aňly özleşdirmek üçin gerekdir. Şonuň üçin düşündirişler, düzgünler anyk, gysga, bir manyly, ýönekeý bolmalydyr. Düzgünleriň berlişi sapagyň görnüşine baglydyr. Ähli dil hadysalary düşündirilende düzgünleriň berilmegi hökman däl. Käbir dil hadysalaryny düzgünsiz hem düşündirmek ýeterliklidir. Sapagyň täze materialyny düşündirmek bölegine sözleýiş başarnyklaryny döretmek degişlidir. Sapagyň sözleýiş materialy hökmünde täze tekstler, sözleýiş temalary, situasiýalar, mugallymyň dürli temalar boýunça gürrüňleri, magnit lentasyna ýazylan tekstler, suratlar, gepleşik nusgalary, goşgular seredilmelidir. Şu sözleýiş materiallarynyň mazmunyna, göwrümüne laýyklykda sapagyň baş maksatlary kesgitlenilýär. Sözleýiş, diňleýiş, okaýyş, ýazuw başarnyklaryny döretmek üçin täze gepleşik materiallary bilen baglanyşykly düşündirişler geçirilýär we ýumuşlar ýerine ýetirilýär. Okuwçylar mugallymyň ýolbaşçylygynda daşary ýurt dilinde geplemäge, okamaga we ýazmaga taýýarlanýarlar.

Täze materialy berkitmek. Dil materialynyň türgenleşilmegi we gepleşmek endiklerini döretmek daşary ýurt dili sapagynyň esasy mazmunydyr. Sebäbi tutuş daşary ýurt dili sapagynyň 10—15%-i düşündirişlerden, düzgünlerden ybarat bolýan bolsa, 85—90%-ini gönükmeler, türgenleşikler eýelemelidirler. Sapagyň ähli bölekleri türgenleşiklerden ybarat bolmalydyr. Ýöne täze dil we sözleýiş materialynyň sapagyň beýleki böleklerinden tapawutlandyrylmagynyň usuly ähmiýeti bardyr.

Täze material düşündirilýän döwründe we düşündirilip bolandan soň, dessine dürli gönükmeleriň üsti bilen ýeterlik derejede berkidilmelidir. Bu bolsa daşary ýurt dili sapagynyň beýleki sapaklardan aýratynlygyny aňladýar. Ýokarda belleýşimiz ýaly, daşary ýurt diliniň amaly maksat bilen öwredilişi täze we öňki geçilen, ýöne ýeterlik derejede berkidilmedik materiallaryň türgenleşdirilmegini talap edýär. Türgenleşigiň häsiýeti sapagyň maksadyna (endikleriň döredilmegine ýa-da degişli başarnyklaryň ösmegine) baglydyr. Şu maksatlara laýyklykda gönükmeleriň görnüşleri, sany hem-de olaryň şol bir sapakda ýerine ýetirilişiniň yzygiderliligi kesgitlenilýär.

Daşary ýurt dili sapaklaryna goýulýan talaplara görä, geçilen materiallary berkitmeklik başarnyklaryny döretmekde, köplenç, şertli sözleýiş we sözleýiş endiklerini ösdürmekde hakyky sözleýiş gönükmeleriniň kömegi bilen amala aşyrylmalydyr. Gönükmeleriň sany sözleýiş başarnyklarynyň we endikleriniň degişli derejede ösdürilişini üpjün etmelidir.

Täze dil materialyny berkitmek bilen bir hatarda endikleri ýatdan çykarmazlyk maksady bilen öňki geçilenleri gaýtalamak nazarda tutulmalydyr. Şu maksat bilen hem degişli gönükmeler ýerine ýetirilmelidir. Geçilen materiallary zygiderli gaýtalap durmazdan, berk sözleýiş endiklerini döretmek mümkin dälidir. Şonuň üçin okuwçylaryň täze materiala gowy düşündigini we öňki geçilen materiallaryň ýatdan çykarylmandygynyň barlanyp durulmagynyň ähmiýeti uludyr.

Sapagyň soňy. Her bir ähmiýetli işi, şol sanda daşary ýurt dili sapagyny guramaçylykly başlamak we gutarmak zerurdyr. Sapagyň soňy hem edil sapagyň başy ýaly, guramaçylyk böleklerinden ybaratdyr. Sapagyň başynyň wezipesi merkezi bölümiň ýumuşlarynyň çözülişini ýeňilleşdirmek, ýuwaş-ýuwaşdan daşary ýurt diliniň atmosferasyna girizmek bolsa, sapagyň soňunyň wezipesi edilen işleri jemlemek we geljekki etmeli işleri kesgitlemekdir. Sapagyň soňy şu aşakdaky böleklerden ybaratdyr:

1. Öý işini tabşyrmak.
2. Sapagy jemlemek we okuwçylara baha goýmak.
3. Geljekki wezipeleri kesgitlemek.
4. Hoşlaşmak.

Ýokarda ady tutulan böleklerden diňe soňkusy sapagyň üýtge-meýän hemişelik bölegidir. Ondan ýokardakylar sapagyň üýtgeýän bölekleridir. Olaryň ulanylmagy sapagyň mazmunyna we wagtyna baglydyr.

Geliň, sapagyň soňky bölümüniň böleklerini häsiýetlendirilň.

Öý işini tabşyrmak. Öý işiniň tabşyrylyşy sapakda ýerine ýetirilen işleriň netijesine baglydyr. Şonuň üçin öý işi hökmünde tabşyrylýan ýumuşlar okuwçylaryň şol bir sapakda alan bilimlerini, başarnyklaryny we endiklerini kämilleşdirmelidir we olary mugallym ýeňillik bilen barlap bilmelidir.

Mugallym okuwçylara öý işini belläp almagy tabşyrýar, onuň ýerine ýetрилиşi boýunça degişli düşündirişler berýär we ýumşa okuwçylaryň düşünendigini barlap görýär. Mugallym ýumşuň sahypasyny, tertip belgisini ähli okuwçylara görner ýaly, tagtanyň sag tarapynyň ýokarsynda, gündeligine ýerleşer ýaly edip gysgaça ýazýar. Her okuwçy gündeligine, eger-de gündeligini ýadyndan çykaran bolsa, synp depderine degişli ýazgylar edýär. Öý işiniň ýerine ýetirilişini barlamak maksady bilen mugallym gowşak okuwçylara ýüzlenýär. Kä halatlarda boş wagt galsa, okuwçylar ýazuw üsti bilen tabşyrylan ýumuşlary sapakda ýerine ýetirip başlaýarlar we öýlerinde soňuna çenli ýazýarlar. Wagtal-wagtal mugallym ähli okuwçylaryň öý işini ýazyp belländiklerini barlap görýär.

Belli bolşy ýaly, öý işini okuwçylar özbaşdak ýerine ýetirýärler. Şonuň üçin öýde ýerine ýetirilýän ýumuşlar sapakda mugallymyň ýolbaşçylygynda ýerine ýetirilýän gönükmelerden ýeňil bolmalydyr. Öý işi hökmünde hödürülen ýumşlary, okuwçylaryň 90—95 %-niň ýerine ýetirip biljekdigine mugallym göz ýetirse, tabşyrylmalydyr.

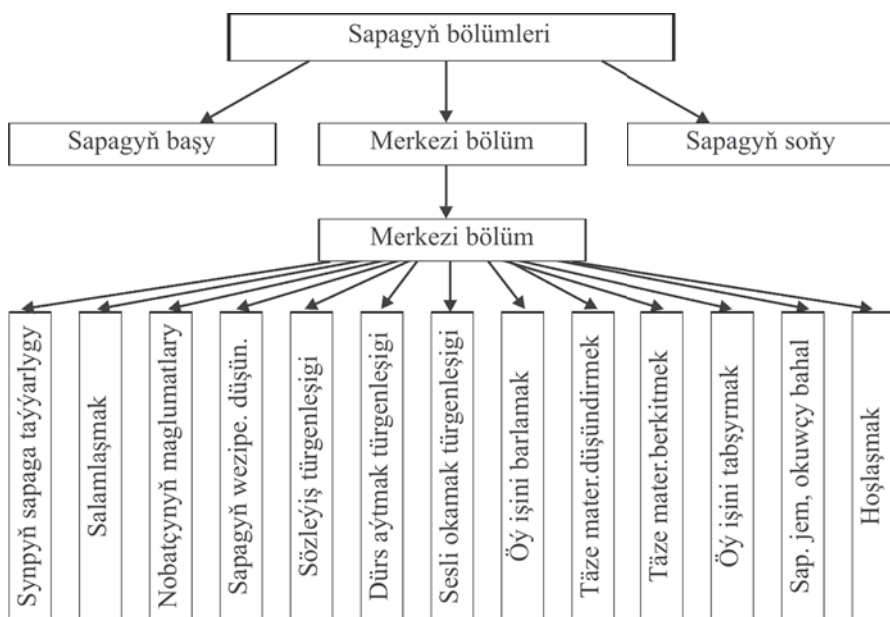
Sapagy jemlemek we okuwçylara baha goýmak. Sapagyň maksadyna we mazmunyna laýyklykda edilen işleri jemlemegi endik edinmek mugallym üçin hem-de okuwçy üçin peýdalydyr. Mugallym geçilenleri hasaba almak bilen, okuwçylaryň daşary ýurt dilini nähili derejede bilýändigini kesgitleýär we geljekki işleri dogry meýilnamalaşdyrmaga mümkinçilik döredýär. Bir sagadyň dowamynda näçe söz öwrenilmedigini, grammatik tema esaslanyp sözlemler düzüp bilýändigini, daşary ýurt dilinde başarnyklarynyň we endikleriniň nähili derejededigini bilmek okuwçy üçin hem peýdalydyr. Okuwçylar öz üstünliklerini duýsalar, olar indiki sapaklara has gowy taýýarlyk görmäge çalyşýarlar, olaryň daşary ýurt diline bolan höwesini artýar.

Okuwçylara baha goýmagyň iki ýoly bardyr. Birinji ýoly—sapagyň başynda öý işi soralandan soň ýa-da sapagyň merkezi böleginde her okuwçydan aýry-aýrylykda soramagyň esasynda berlen özbaşdak jogaplardan soň baha goýmak. Mysal üçin, sözleýiş temalary barada gürrüň edilende, tematik surat özbaşdak beýan edilende, tekst labyzly okalanda, goşgy ýatdan aýdylanda sapagyň soňuna çenli garaşman, baha goýmaklyk maslahat berilýär.

Frontal soraglara jogap berlenden soň obýektiw baha goýmak kyndyr. Mundan başga-da, ähli okuwçylary sapaga gatnaşdyrmak maksady bilen sapagyň soňunda has köp jogap berenlere düşündirip baha goýmak peýdalydyr. Mugallym okuwçylary gezekli-gezegine çagyryp, olaryň gündeliklerine baha goýýar. Ähli okuwçylary birbada çagyryp, baha goýmak maslahat berilmeýär. Bu ýagdaý sapagyň gurmaçylykly geçmegine päsgel berýär. Daşary ýurt dilinde düşündirip, okuwçylary ynandyryp baha goýmak, diňläp düşünmek endiklerini ösdürýär.

Hoşlaşmak. Jaň kakylandan soň, sapagy dowam etdirmegiň zerurlygy ýokdur. Okuwçylaryň pikiri daşdadyr. Şonuň üçin hem olar aýdylanlary ünsli kabul etmeýärler. Jaň kakylandan soň, sapak dessine bes edilmelidir we okuwçylar sapakdan boşadylmalydyr. Mugallym okuwçylara daşary ýurt dilinde “Sapak gutardy, sag boluň!” diýip ýüzlenýär. Okuwçylar hem ýerlerinden turup, daşary ýurt dilinde “Sag boluň!” diýip jogap bermelidirler.

Geliň, daşary ýurt dili sapaklarynyň guralyşyny sada beýan edeliň:

Soraglar:

1. Daşary ýurt dili sapagy beýleki sapaklardan nähili tapawutlanýar?
2. Daşary ýurt dili sapagynyň esasy maksady okuwçylarda başarnyklar we endikler döretmekmi ýa-da olara bilim bermek?
3. Daşary ýurt dili sapagynyň nähili bölümleri we bölekleri bar?
4. Sapagyň temasy nähili kesgitlenilýär?
5. Sapagyň maksady nähili kesgitlenilýär?
6. Sapagyň enjamlaşdyrylyşyna nämeler degişli bolup biler?
7. Sapagyň başy nähili böleklerden ybarat bolup biler?
8. Sapagyň merkezi bölümine haýsy bölekler degişlidir?
9. Sapagyň täze materialyny düşündirmek bölümine nähili düşüňýärsiňiz?
10. Sapagyň täze we köne materiallaryny berkitmek bölümine nähili düşüňýärsiňiz?
11. Sapagyň soňky bölümüniň bölekleri nämeden ybarat?

Bilimleri, başarnyklary we endikleri barlamak hem-de bahalandyrmak

Bilimleri, başarnyklary we endikleri barlamagyň hem-de bahalandyrmagyň ähmiýeti, olardan edilýän talaplar. Daşary ýurt dillerini öwretmegiň esasy aýratynlyklarynyň biri hem okuwçylaryň bilim derejelerini, başarnyklaryny we endiklerini yzygiderli barlap, olary obýektiw bahalandyryp durmagyň zerurlygydyr. Emma muňa garamazdan, bu meseläniň usulyýet ylmynda ýeterlik derejede işlenilmändigini bellemek gerek. Bilimleri, başarnyklary we endikleri barlamagyň we bahalandyrmagyň käbir möhüm soraglary bolsa, çap edilen usuly okuw kitaplarynda we gollanmalarynda düýbünden agzalman geçilýär.

Barlamagyň we bahalandyrmagyň yzygiderli hem-de sistemaly alnyp barylmagy şu aşakdaky şertleri üpjün edýär:

1. Synpyň ähli okuwçylarynyň işjeňligini ýokarlandyryýar, olaryň barha tijenip okamaklaryna kömek edýär.
2. Geçilen fonetik, leksik we grammatik hadysalaryň berkidilmegini hem-de yzygiderli gaýtalanyp durulmagyny üpjün edýär.
3. Uly terbiýeçilik ähmiýetine eýe bolýar. Ýetişik üçin berilýän baha çagalaryň okuw işlerinde esasy höweslendiriji güýç bolup hyzmat edýär. Sapakda alan bahasyna esaslanyp, okuwçy öz önünde täze wezipeleri goýýar.

4. Okuwçylaryň maksatnamada berilýän materialy nähili özleşdirendigini anyklamagy, şonuň esasynda mundan beýläk-de okatmagyň mazmunyny kesgitlemäge mugallyma kömek edýär. Oňat we erbet ýetişýän okuwçylary aýdyňlaşdyrmaga mümkinçilik döredýär.

5. Okuwçylara goýulýan bahalar, olaryň ýetişiginiň derejesi mugallymyň işiniň esasy görkezijisi hökmünde attestasiýalarda uly rol oýnaýar. Eger-de mugallym okadýan synpynda pes ýetişik beren bolsa, onda ony ussat mugallym diýip hasaplamak bolmaz.

6. Okuw prosesini kämilleşdirmäge kömek edýär. Mugallyma öňki ulanylan käbir usullaryň ýerine has netijeli iş görnüşlerini we serişdelerini saýlap almaga, geljekki sapaklaryň meýilnamasyny kämilleşdirmäge şert döredýär.

Okuwçylaryň bilimlerini, başarnyklaryny we endiklerini barlamak we bahalandyrmak birnäçe talaplara laýyk gelmelidir. Şeýle talaplara şu aşakdakylary goşmak bolar:

1. Barlamagyň we bahalandyrmagyň maksada gönükdirilen ýagdaýda, meýilnamaly we kadaly geçirilip durulmagy. Her bir hasaba alynmaly başarnyklara we endiklere laýyklykda mugallym barlagyň we baha goýmagyň degişli görnüşlerini hem-de usullaryny saýlap almalydyr.

2. Bilimleri, başarnyklary we endikleri barlamagyň hem-de bahalandyrmagyň ulgamly alnyp barylmagy. Bu iş sapaklaryň belli bir seriýasy ýa-da gepleşik temalar jemlenende; aý, çärýek, ýarym ýyllyk ýa-da okuw ýyly tamamlananda; belli bir endik döredilende; haýsy hem bolsa bir dil materialy özleşdirilip bolnanda has gurmaçylykly we oýlanyşykly geçirilýär. Belli bir döwürden soň şeýle barlaglaryň geçirilip durulmagy bu işi sistemaly häsiýete eýe edýär.

3. Barlagyň we bahalandyrmagyň intensiw ýagdaýda, örän çalt möhletde geçirilmeginiň zerurlygy. Bu işiň geçirilmegine näçe az wagt berilse, pedagogik proses üçin ol şonça-da ähmiýetlidir.

4. Okuwçylaryň ýaş aýratynlyklarynyň we bilim derejeleriniň hasaba alynmagy. Mysal üçin, başlangyç tapgyryň okuwçylaryna öý işleri tabşyrylanda özbaşdak ýerine ýetirilýän ýumuşlary köp bermek bolmaz. Şonuň ýaly-da kiçi ýaşly okuwçylary ýekelikdäki barlaga uzak wagtlap çekmek maslahat berilmeýär.

5. Barlagyň kadaly geçirilip durulmagy we okuwçynyň bütin okuw ýylynyň dowamynda mugallymyň nazarynda saklanmagy. Bu şert okuwçynyň öz üstünde sistemaly işlemegini we okuw prosesinde terbiýelenmegini üpjün edýär.

6. Her bir okuwçynyň ähli başarnyklary we endikleri ele alyşlarynyň derejesini gyra deň barlap durmagyň zerurlygy. Munuň üçin mugallym her bir sapakda hemme okuwçylaryň ýetişigini barlap durýar we olaryň her bir başarnyklary we endikleri boýunça görkezilen netijelerini özüniň aýratyn işçi depderine belleýär. Barlaga we bahalandyrmaga okuwçylar näçe köp çekilse, bu işiň netijesi şonça hem ynandyryjy we esasy bolup durýar.

7. Her bir okuwçynyň ýa-da okuwçylaryň belli bir toparynyň ukyplaryna, psihologik we intellektual häsiýetlerine seredip, olara aýratyn çemeleşmegiň zerurlygy. Şeýle etmek bilen mugallym her bir okuwçynyň haýsy ugurdan esasy kynçylyk çekýän ýerlerini anyklaýar we şoňa laýyklykda täze iş usullaryny kesgitleýär.

8. Okuwçylaryň ýetişiginiň adalatly barlanmagy we oňa obýektiw bahanyň berilmegi. Bu işde mugallymyň subýektiw meýilleri aradan aýrylmalydyr. Baha goýmagyň normalary mugallyma-da, okuwçylara-da ozalyndan aýdyň bolmalydyr. Mugallymyň ýokary talap ediljiligi onuň her bir okuwça bolan ynsanperwerlikli garaýşy bilen utgaşmalydyr.

9. Baş bally ulgam esasynda bilimleriň, başarnyklaryň we endikleriň hasaba alynmagy okuwçylary terbiýelemegiň esasy serişdesi bolup hyzmat etmelidir. Goýulýan her bir baha okuwçynyň meýilnama materialyny nähili özleşdirendiginiň derejesini görkezmelidir, ony täze üstünliklere ruhlandyrmalydyr.

Eger-de okuwçy käbir ýagdaýlara görä, okuw materialyny özleşdirip bilmedik bolsa, onda oňa otrisatel baha goýmak bolmaz. Bardy-geldi okuwçy 1-lik ýa-da 2-lik baha alan ýagdaýynda, bu bahalary dabaraly ýetirmäge howlukmak, oňa irginsiz igenmek maslahat berilmeýär.

Bilimleri, başarnyklary we endikleri barlamagyň obýektleri. Bu soragy aýdyňlaşdyrmak iň bir möhüm wezipeleriň biri bolup durýar. Munuň iki taraplaýyn häsiýeti bardyr: bir tarapdan, okuwçylaryň

dil babatynda alan bilimlerini anyklamaly bolsa, ikinji bir tarapdan, olaryň öwrenilýän dili aragatnaşyk serişdesi hökmünde ele almakdaky başarnyklary we endikleri hasaba alynmalydyr. Şeýlelikde, barlamagyň we bahalandyrmagyň birinji obýekti—okuwçylaryň fonetik, leksik we grammatik materialy özleşdirişleriniň derejesini kesgitlemegi aňladýar. Bu iş, esasan hem dürli ýazuw işleriniň üsti bilen ýerine ýetirilýär. Okuwçylaryň dil boýunça bilimlerini barlamak olaryň dili amaly taýdan ulanyp bilmek ykyplaryny içine alýar. Eger-de okuwçy sözlemleri dogry düzüp hem-de aýdyp bilse, sözleri dogry baglanyşdyrmagy başarsa, onda fonetik we grammatik kadalary aýratynlykda soramagyň zerurlygy ýokdur.

Emma dil kadalarynyň okuwçylar tarapyndan ýat tutulyşyny mugallym barlap durmalydyr.

Barlamagyň we bahalandyrmagyň ikinji obýekti hökmünde okuwçylaryň diňläp düşünmek, geplemek, okamak we ýazmak ýaly başarnyklaryny hem-de endiklerini hasaba almaga düşünilýär.

Diňläp düşünmegiň derejesini barlamakda mehaniki ýazgylarda we janly gepleşikde dialog hem-de monolog görnüşinde bir gezek berilýän gürrüni kabul edip almagyň dolulygy we anyklygy hasaba alynýar. Bu başarnyklaryň we endikleriniň mukdar görkezijileri hökmünde şu aşakdakylary bellemek bolar:

a) içinde 1—2 % - den köp bolmadyk nätanyş sözleri bar bolan teksti mehaniki ýazgyda we janly gepleşikde eşideninde, oňa düşünmegi başarmaly;

b) şeýle tekstiň göwrümi 2—3 % minutlyk eşitdirilmäge niýetlenip, onuň çaltlygy her minutda 500—700 belgä deň bolmalydyr;

ç) sözlemdäki sözleriň sany 10—12-den geçmeli däl.

Okuwçylarynyň gepleşik başarnyklaryny we endiklerini barlamak şu ugurlary öz içine alýar:

a) berilýän gürrüniň tema gabat gelşi we onuň doly açylyp görkezilişi;

b) dil materialynyň (fonetikanyň, leksikanyň we grammatikanyň) dogry ulanylyşy.

Dialog gepleşigi boýunça mukdar görkezijiler şulardan ybaratdyr:

a) dialog gepleşigini alyp barmagy başarmaly;

b) her bir gürründeşiniň ulanýan jümleleri başlangyç we orta tapgyrlarda 5—6 replika, ýokary tapgyrda bolsa, 7—8 replika deň bolmalydyr. Eger-de gürründeşleriniň biri boýdan-başa sorag berse, olaryň beýlekisi bolsa, diňe jogap gaýtalamak bilen çäklense, onda beýle gepleşik hakyky dialog bolman, eýsem ol sorag-jogap gönükmesi hasaplanýar. Şoňa görä-de, gürründeşleriň ikisiniň hem dialoga deň derejede gatnaşmaklaryny gazanmak zerurdyr.

Monolog gepleşiginden edilýän talaplar belli bir derejede tapawutlanýarlar. Gepleşigiň bu görnüşinden edilýän talaplara şulary goşmak bolar:

a) özleşdirilen materialyň esasynda öz pikirini taýýarlyksyz beýan edip bilmeli, faktlara we wakalara bolan garaýşyny ýüze çykarmagy başarmaly;

b) grammatik taýdan dogry aýdylýan sözlemleriň sany başlangyç tapgyryň ahyrynda we ortaky tapgyrda 8—12 sözlem, ýokary tapgyrda bolsa, 10—15 sözlem bolmalydyr.

Okuwçylaryň okamak boýunça başarnyklaryny we endiklerini barlamakda tekstiň aňsatlygy ýa-da kynlygy göz önünde tutulmak bilen, onuň manysyna düşünmegiň derejesi hasaba alynýar. Okamak babatynda şu talaplar goýulýar:

a) sözlükden peýdalanmak, içinde 3—4% nätanys sözleri bar bolan ylmy-populýar we çeper edebiýatlardan adaptirlenip alnan tekstleri okap düşünmegi hem-de gürrüň etmegi başarmaly;

Şu ýokarda görkezilen goşa sanlaryň ilkinjilerini başlangyç tapgyryň, ahyry ortaky tapgyr üçin göz önünde tutulan bolsa, onda olaryň ilkinjileri ýokary tapgyryň okuwçylary üçin niýetlenendir.

b) okamagyň tizligi her minutda 350—500 belgä deň bolmalydyr;

w) ýokary synp okuwçylary bolsa, içinde 7—10%-e çenli nätanys sözleri bar bolan jemgyýetçilik-syýasy we ylmy-populýar edebiýatlary, gazet makalalaryny okap düşünmelidirler.

Bilimleri, başarnyklary we endikleri barlamagyň görnüşleri.

Okuwçylaryň ýetişigini barlamagyň we bahalandyrmagyň görnüşleri ähli mekdeplerde birmeňzeşräk bolsa-da, usuly edebiýatlarda we iş ýüzünde bularyň dürli hili atlandyrylyşyna duşmak bolar. Mysal üçin, professor S.F.Şatilow barlagyň şu aşakdaky görnüşlerini tapawutlan-

dyrýar: 1.Gündelik barlag; 2.Tematik barlag; 3.Döwürleýin barlag; 4.Jemleýji barlag.

Adyndan belli bolşy ýaly, gündelik barlagda okuwçylaryň bilimlerine, başarnyklaryna we endiklerine her bir sapakda baha berilýär. Şeýlelikde, olaryň kynçylyk çekýän ýerleri ýüze çykarylýar we şonuň esasynda mugallym öz işini täzeçe guramaga mümkinçilik tapýar.

Okuw işiniň, esasan, tematik ýörelgesinde guralýandygy üçin tematik barlag hem mugallymyň işinde möhüm orun tutýar. Mugallym bu barlagy geçirende özüniň tematik meýilnamasyna esaslanýar we her bir paragrafyň hem-de temanyň okuwçylar tarapyndan özleşdirilişini netijesini hasaba alýar. Emma barlagyň bu görnüşi döwürleýin ýa-da jemleýji barlaga goşulyp alynsa-da nädogry bolmaýar.

Professor S.F.Şatilowyň bellemegine görä, döwürleýin (wagtal-wagtal geçirilýän) barlag has uly göwrümlü materialyň özleşdirilişini hasaba almagy maksat edinýär.

Munda çärýegiň ýa-da ýarym ýyllygyň dowamynda öwrenilen materiallaryň özleşdirilişini barlamak göz önünde tutulýar.

Jemleýji barlag her bir okuw ýylynyň ahyrynda geçirilýär. Mektebi tamamlýan okuwçylaryň daşary ýurt dilinden gutardyş synaglaryny tabşyrmaklaryny hem jemleýji barlagyň hataryna goşmak bolar.

Usulyýetçi G.A.Soldatow barlagyň üç görnüşiniň bardygyny tassyklaýar: 1.Ýylyň başyndaky barlag. 2.Gündelik barlag. 3.Jemleýji barlag¹. Usulyýetde duş gelýän pikirlere hem-de mugallymlaryň iş tejribesine esaslanmak bilen, barlagyň şu esasy iki görnüşiniň bardygyny bellemek maksadalaýykdyr: 1.Gündelik barlag. 2.Jemleýji barlag.

Ýokarda bellenilişi ýaly, gündelik barlag, adatça, her bir sapagyň dowamynda alnyp barylýan bolsa, jemleýji barlag her bir uly temanyň, çärýegiň, ýarym ýyllygyň ýa-da okuw ýylynyň ahyrynda geçirilýär. Başgaça aýdylanda, gündelik barlag taýýarlyk döwrüni aňlatmak bilen, dil materialyny tä sözleşişde erkin ulanmak derejesine çenli özleşdirmegi maksat edinýär. Jemleýji barlag bolsa, dil materialynyň sözleşişde işjeň ulanylmak derejesini aňladýar.

¹Солдатов Г.А. Об оценках. Ж. «ИЯШ». 1972, № 2, стр.100-102.

Bilimleri, başarnyklary, endikleri barlamagyň görnüşleri we usullary. Her bir sapagyň maksadyna, mazmunyna garap, bilimleriň, başarnyklaryň we endikleriň görnüşlerine laýyklykda barlagyň degişli görnüşleri hem-de usullary saýlanyp alynýar. Barlagyň şu aşakdaky iki görnüşini bellemek bolar: I. Dil üsti bilen geçirilýän barlag. II. Ýazuw üsti bilen geçirilýän barlag.

I. Dil üsti bilen geçirilýän barlag hem birnäçe usullar arkaly ýerine ýetirilýär:

- a) ýekelikdäki barlag;
- b) toparlaýyn barlag;
- ç) köpçülikleýin barlag.

a) ýekelikdäki barlag amala aşyrylanda okuwçy mugallym tarapyndan tehniki serişdelerde ýa-da janly gepleşikde eşitdirilen tekstiň mazmunyna nähili düşünendigini beýan edýär: öwrenilen tekste, tema, ýagdaýa, suratlara esaslanyp, monolog gepleşigini alyp barýar. Monolog gepleşigi boýunça başarnyklary we endikleri bahalandyrmakda ýekelikdäki barlag iň esasy serişdeleriň biridir. Emma bu barlagyň sapakda uzak wagtlap ulanylmagy okuwçylaryň işjeňliginiň peselmegine getirmegi mümkin. Şonuň üçin hem ony toparlaýyn we köpçülikleýin barlaglar bilen utgaşdyryp alyp barmak ähmiýetlidir;

b) toparlaýyn barlagda okuwçylaryň belli bir toparyny gürrüňe çekmek bilen, olaryň başarnyklary we endikleri hasaba alynýar. Mysal üçin, mugallym her bir hataryň okuwçylaryna aýratyn ýumuş bermek arkaly, olaryň ýetişigini barlaýar. Has oňat ýetişýän, ortaça we gowşak okaýan okuwçylaryň ukyplaryna laýyklykda aýratyn ýumuşlar berlip, olaryň başarnyklary we endikleri derňelse, şoňa hem toparlaýyn barlag diýmek bolar;

ç) köpçülikleýin barlag gündelik geçilýän sapaklarda okuwçylaryň umumy ýetişiginiň derejesini anyklamakda uly rol oýnaýar. Bu barlag mugallym tarapyndan sorag-jogap gönükmeleriniň görnüşinde geçirilýär we synpyň ähli okuwçylarynyň taýýarlygyny kesgitlemegi göz önünde tutýar. Okalan tekstiň mazmunynyň gürrüň berilmegini soramak, labyzly okamagy guramak ýaly işler hem dil üsti bilen geçirilýän barlaga degişlidir. Şeýle ýumuşlar hem ýekelikde we köpçülikleýin geçirilýän barlaglarda ulanylýar.

Ýokarda aýdylanlardan görnüşi ýaly, eger-de ýekelikdäki barlagda sorag ýa-da ýumuş diňe bir okuwça niýetlenen bolsa, toparlaýyn barlagda okuwçylaryň belli bir böleginiň başarnyklary we endikleri derňelýär. Köpçülikleýin barlagda soraglar ýa-da ýumuşlar бүтин synpyň okuwçylaryna gönükdirilýär.

II.Ýazuw üsti bilen geçirilýän barlag. Okuwçylaryň gepleşik endikleriniň göwrümini we dogrulygyny ýazuw işleriniň üsti bilen hem barlamak bolar. Emma barlagyň bu görnüşi okuwçylar üçin uly kynçylyk döredýändigini ýatda saklamak gerek. Sebäbi barlagyň bu görnüşinde okuwçylaryň grafiki we orfografiki başarnyklarynyň görkezilmegi göz önünde tutulýar. Oňa garamazdan, okuwçylaryň öz ýazyp tabşyran işleriniň esasynda dilden nähili jogap berip biljekdiklerini anyklamak kyn bolar. Başarnyklary we endikleri ýazuw üsti bilen barlamak birnäçe iş görnüşleri arkaly alnyp barylýar: diktantlar, okuw kitabyndaky gönükmeleriň ýerine ýetirilmegi, dürli ýumuşly barlag işleri. Sözleşiş endiklerini barlamak maksady bilen geçirilýän ýazuw işlerinde ilki olaryň mazmuny, dil babatyndan ýalňyşsyz ýerine ýetirilişi, soň bolsa dürs ýazuwyň kadalarynyň berjaý edilişi nazarda tutulýar. Ýazuw üsti bilen geçirilýän barlagyň birnäçe aýratynlyklarynyň bardygyny bellemek gerek. Birinjiden, barlagyň bu görnüşine bir wagtyň özünde synpyň ähli okuwçylaryny çekmek bolýar. Ikinjiden bolsa, okuwçylaryň dilden beren jogaplaryny bahalandyranda, olaryň ýazuw işlerini barlamakda, ýalňyşlaryny häsiýeti boýunça topara bölmekde we olary derňemekde mugallym üçin has oňaly şertler döreýär. Emma bu artykmaçlyklara garamazdan, ýazuw işleriniň üsti bilen okuwçylaryň ähli başarnyklaryny we endiklerini barlap bolmaz. Mysal üçin, okuwçylaryň sözleşşi alyp barmak ukyplary, olaryň gürrüň berişleriniň çaltlygy, basymalary we äheňleri dogry ulanyp bilişleri ýazuw işlerinde aýdyň ýüze çykmaýar.

Bilimleri, başarnyklary we endikleri bahalandyrmagyň düzgünleri. Bu sorag bilim ulgamynda iň bir möhüm, emma henize çenli göwnejaý çözülmän galýan meseleleriň biridir. Okuwçylaryň bilimlerine we başarnyklaryna baha bermegiň düzgünleri Russiýanyň halk magaryf komissarlygynyň 1944-nji ýylyň 29-njy fewralynda çykaran

görkezmesinde kabul edilipdi. Şondan bäri baha goýmagyň 5 bally sistemasy dowam edip gelyär. Elbetde, bahalaryň funksiýasynyň üýtgedilen wagtlary-da boldy. Mysal üçin, 1-den 3-e çenli 2-lik bahasy bar bolan okuwçylary synpdan synpa geçirmek barada 1988-nji ýylda ýörite karar kabul edilipdi, 5 bally ulgam resmi ýagdaýda üýtgedilmese-de, birnäçe mugallymlar oňa özleriçe has döredijilikli çemeleşip başladylar. Köp ýerlerde 1-lik we 2-lik bahalardan ýüz öwürdiler. Ol bahalar ulanylanda-da, olara uly ähmiýet berilmedi. Döwürleýin çykyan kararlarda we okuw-usuly gollanmalarda hem 1-lik we 2-lik bahalar barada hiç bir zat aýdylmaýardy. Bu ýagdaý, bir tarapdan, 1-lik we 2-lik bahalaryň kem-kemden ýitip gitmegine getirse, ikinji bir tarapdan, položitel bahalaryň “goşmak” we “aýyrmak” belgileri bilen ulanylmagyna esas döretti. Birnäçe mugallymlar bolsa, baha goýmagyň 7 bally, 10 bally ulgamlaryny tekliپ edip başladylar.

Barlagyň we bahalandyrmagyň dogry alnyp barylmagy bütün pedagogik işiň aýrylmaz düzümi bölegi bolmak bilen, okatmagyň maksatlarynyň amala aşyrylmagyna ýardam edýär. Şu ýokarda aýdylanlardan ugur almak bilen, häzire çenli hereket edýän käbir görkezme berýän resminamalara, okuw maksatnamalaryna esaslanyp, daşary ýurt dilleri boýunça okuwçylaryň bilimlerine, başarnyklaryna we endiklerine baha bermegiň normalaryny anyklamaga synanyşalyň.

5-lik (örän ýagşy) baha: — Okuwçy okuw materialy esasynda daşary ýurt dilinde geçirilýän sözleşşe aňsatlyk bilen düşüňär.

— Sapakda geçilen materialy we öý işini oňat özleşdiripdir. Berilýän ýumuşlary ýeňillik bilen çözüär. Grammatik we leksik ýalnyşsyz gürrüň edip bilýär. Fonetik ýalnyşlary üçden köp däl. Dialog gepleşigini alyp barmakda başlangyç tapgyryň ahyrynda we orta tapgyrda 5—6 replika çenli, ýokary tapgyrda bolsa, 7—8 replika ulanýar. Monolog gepleşiginde başlangyç we ortaky tapgyrlarda 8—12 sözlem, ýokary tapgyrda 10—15 sözlem ulanýar.

— Teksti labyzly we ýalnyşsyz okap bilýär. Sessiz okalan tekstiň mazmunyna doly düşüňär we ony ýalnyşsyz gürrüň berip bilýär.

— Mugallymyň we ýoldaşlarynyň beren goşmaça soraglaryna kynçylyksyz düşüňär we olara anyk hem-de kesgitli jogap gaýtarmagy başaryar.

4-lük (ýagşy) baha: — Okuwçy daşary ýurt dilindäki sözleşşe kynçylyksyz düşüniş bilýär.

Dialog gepleşiginde başlangyç we ortaky tagyrlarda 3—4 replika, ýokary tapgyrda 5—6 replika ulanýar. Monolog sözleşşinde başlangyç we ortaky tapgyrlarda 6—7 sözlem, ýokarky tapgyrda 7—8 sözlem ulanýar. Sözleşşinde goýberýän gödek bolmadyk grammatik we leksik ýalňyşlarynyň sany üçden ýokary däl. Dörde çenli fonetik ýalňyşlary bar, emma olary özi çaltlyk bilen düzedip bilýär.

— Teksti sesli okamakda uly bolmadyk üç-dört sany fonetik ýalňyşlary goýberýär. Okan tekstindäki esasy faktlaryň dörtten üç bölegine düşüniýär. Sesli ýa-da sessiz okan tekstiniň mazmunyny dilden beýan etmekde iki-üç sany ýalňyşlyk goýberýär.

— Mugallymyň we ýoldaşlarynyň beren goşmaça soraglaryna jogap gaýtarmakda bir-iki ýerde kynçylyk çekýär.

3-lük (kanagatlanarly) baha: — Okuwçy daşary ýurt dilindäki gepleşige bölekleyin düşüniýär. Meýilnama materialyny belli bir derejede özleşdiripdir. Dialog gepleşiginde başlangyç we ortaky tapgyrlarda 2—3 replika, ýokary tapgyrda 3—4 replika ulanýar. Monolog gepleşiginde başlangyç we orta tapgyrlarda ulanýan sözlemeleriniň sany 4—5-e, ýokary tapgyrda bolsa, 5—6-a ýetýär. Fonetik we grammatik ýalňyşlaryň her haýsyndan bäşe çenlisini goýberýär. Öz göýberen ýalňyşlaryny düzetmekde, mugallymyň we ýoldaşlarynyň kömegine garaşýar.

— Teksti sesli okamakda bäşe çenli dürli fonetik ýalňyşlyklary goýberýär. Okan tekstindäki esasy faktlaryň ýarysyna düşüniýär.

— Goşmaça soraglara jogap gaýtarmakda özüne ynamsyz we mugallymyň ugrukdyryjy soraglaryna mätäçlik çekýär.

2-lik (kanagatlanarsyz) baha: — Okuwçy daşary ýurt dilindäki gepleşige düşünmeýär ýa-da düşünmekde uly kynçylyk çekýär.

— Meýilnama materialyny özleşdirmäge belli bir derejede çemeleşýär, geçilenlerden käbir bölekleri has gowşak bilýär. Dialog we monolog gepleşiklerinde ulanýan replikalarynyň we sözlemeleriniň sany bir-ikiden köp däl. Gepleşikde sözleri we sözlemleri baglanyşdyryp bilmeýär, her bir sözlemde ýalňyş goýberýär, öz ýalňyşlaryny özi düzedip bilmeýär.

—Teksti uly kynçylyklar bilen haýal okaýar. Her bir sözde diýen ýaly fonetik ýalňyş goýberýär. Okan tekstiniň mazmunyna düşünmeýär.

—Berlen goşmaça soraglara jogap gaýtaryp bilmeýär. Azda- kände mehaniki taýdan ýat tutan jumlelerine daýanmaga synanyşýar.

1-lik (ýaramaz) baha: — Okuwçy sapakda geçilýän materiallary we öýe berilýän ýumuşlary hiç hili esasly sebäpleri bolmasa-da, düýbünden özleşdirmеýär.

— Berilýän soraglara jogap gaýtarmaga çalyşmaýar. Sözleýiş alyp barmakdan we teksti okamakdan göz-görtele boýun towlaýar ýa-da dymmak bilen çäklenýär.

Şu ýokarda berlen ulgamda ýazuw işlerine goýulýan bahalaryň normalary görkezilmedi. Ýazuw işlerinden edilýän talaplar düýbünden başgaça bolandygy üçin olara degişli baha ulgamyny hem aýratyn görkezmek maksadalaýykdyr. Orta mekdeplerde okuwçylaryň grammatika boýunça başarnyklaryny we endiklerini barlamakda ýazuw üsti bilen geçirilýän işleriň ähmiýeti has hem uludyr.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Bilimleri, başarnyklary we endikleri yzygiderli barlamak olara baha bermegiň nähili şertlerini üpjün edýär?
2. Bilimleri, başarnyklary we endikleri barlamakda hem-de bahalandyrmakda nähili talaplar edilýär?
3. Barlamagyň we bahalandyrmagyň obýektlerini düşündiriň.
4. Bilimleri, başarnyklary we endikleri barlamagyň nähili görnüşlerini bilýärsiňiz?
5. Ýekelikdäki, toparlaýyn we köpçülikleýin barlaglar nähili geçirilýär?
6. Bilimlere, başarnyklara we endiklere baha goýmagyň normalaryny düşündiriň.

Fakultatiw sapaklar

Pedagogikada okuwçylaryň okuwa bolan gyzyklanmalaryny, höwesini, umuman alnanda, arzuw-isleglerini hasaba almak we olara tapawutlandyryp çemeleşmek meseleleri möhüm orny eýeleýär.

Mälim bolşy ýaly, bir synpda dürli häsiýetli okuwçylar okaýarlar. Olaryň häsiýetlerindäki aýratynlyklary okuw predmetlerine bolan gatnaşyklarynda hem mese-mälim bildirýär.

Hökmany okuw predmetleriniň okuw maksatnamasynyň talaplary orta derejedäki başarnykly okuwçylara niýetlenýär. Şunuň bilen birlikde, has oňat okaýan ýa-da juda gowşak okuwçylar hem deň-duşlaryndan tapawutlanyp durýar. Bilim derejesi orta gürpden pes okuwçylara goşmaça okuwlar geçilýär. Has tapawutlanýan okuwçy goşmaça okuw materiallaryny özleşdirmäge ymtylýar. Belli bir okuw dersine höwes bildirýän okuwçylar şu ugurda guralýan goşmaça okuw kursuna çekilmegi mümkin.

Giň manyda ulanylýan “fakultativ” sözi “facultas” diýen latyn sözünden alnyp, “mejbury däl”, “saýlanan” diýen manylary bildirýär. Mekdepde ähli okuwçylaryň gatnaşmagy hökmany hasaplanýan okuw dersleri bilen birlikde, mejbury bolmadyk gyzyklanmalary esasynda saýlanyp gatnaşmaga hödürilenilýän okuwlar hem guralýar.

1967—1968-nji okuw ýylyndan başlap, daşary ýurt dilini goşmaça okuw materiallary esasynda öwretmek maksady bilen, esasy hökmany kurs maksatnamasyndan aýratynlykda fakultativ okuwlar açylýar.

Mekdepde okadylýan daşary ýurt dili dersi boýunça fakultativ okuwyň önünde hökmany okuw kursunyň önünde goýlan amaly bilim berijilik, terbiýeleýjilik, kämilleşdiriş maksatlary goýulýar. Bu maksatlar, fakultativ okuwlar has çuňňur amala aşyrylýar. Döredijilik görnüşinde dialog we monolog gönükmeleri çeper eser, audio-material, görülen film daşary ýurt dilinde ara alyp maslahatlaşylýar. Olar hakynda her kim öz pikirini beýan edýär. Öýde okalan tekstleriň mazmuny fakultativ okuwda barlanylýar. Fakultatiwiň maksatnamasyndaky nutuklar ýazylýar.

Daşary ýurt dili dersi boýunça fakultativ okuwlary guramagyň usuly prinsipleri S.F.Şatilow tarapyndan çuňňur öwrenilip, usulyýet ylmyna ornaşdyryldy.

1. Daşary ýurt dili sözleşe gönükdirmek esasynda okadylýar. Hökmany okuw sapaklary bilen deňeşdireniňde, fakultativ okuwlarda bu prinsip giňişleýin seljerilýär. Çünki okuw materialynyň möçberi giňeldilen, (mysal üçin, okuw sagady) köpeldilen, daşary ýurt dilinde sözleşiş tebigy ýagdaýa ýakynlaşdyrylýar. Okuw prosesinde aragatnaşygyň gerimi giňeýär.

2. Fakultatiw okuwlarda dil sözleşşini özbaşdak ösdürmek başarnyklaryny açmaga giň mümkinçilik döredilýär. Sözlük, grammatik gollanma, goşmaça materiallar bilen işleýärler.

3. Hökmany we fakultatiw okuwlar özara berk baglanyşykda alnyp barylýar.

4. Fakultatiw okuw hökmany okuwdan ençeme aýratynlyklary bilen tapawutlanýar. Onuň geçirilýän ýeri hem-de görnüşi islege görä saýlanýar. Sözleşiş erkin ýagdaýda, resmi däl görnüşde alnyp barylýar. Okuwçynyň kemçilikleri ýüzüne basylan, sypaýyçylyk bilen düşündirilýär. Bir söz bilen aýdanda, okuwçy özüni arkaýyn we erkin duýýar.

Fakultatiw okuwlaryň iki görnüşi bardyr:

1. Okuwy çuňňur öwrenmek.

2. Dil sözleşşini we okuwy çuňňur öwrenmek.

Daşary ýurt dilleri boýunça synpdan we mekdepeden daşary geçirilýän işler

Synpdan we mekdepeden daşary işleriň ähmiýeti, maksatlary we mazmuny. Daşary ýurt dilleri boýunça synpdan we mekdepeden daşary işler bütin okuw-terbiýeçilik işiniň aýrylmaz düzümi bölgegi hasaplanýar. Iş tejribesiniň görkezşi ýaly, göwnejaý guralan synpdan daşary işler okuwçylaryň bilimleriniň hiliniň gowulanmagyna, amaly başarnyklarynyň we endikleriniň kämilleşmegine ýardam edýär, olaryň işjeňligini ýokarlandyrýar. Synpdan daşary işleriň meýletinlik ýörelgä laýyk geçirilmegi we olarda berk meýilnama talaplarynyň bolmazlygy okuwçylar üçin oňaýly gepleşik atmosfera-syny döredýär.

Synpdan daşary işleriň geçirilmeginiň esasy maksady okuwçylaryň sapakda alan bilimlerini, başarnyklaryny we endiklerini kämilleşdirmekden hem-de olary awtomatizasiýalaşdyrmakdan ybaratdyr. Gerekli materiallary, iş görnüşlerini we usullaryny saýlap almakda erkinligiň bolmagy okuwçylarda çuňňur bilim we terbiýe bermekde mugallym üçin hem gowy şertleri döredýär. Synpdan daşary işlerde, esasan, geplemek we diňläp düşünmek başarnyklary hem endikleri ösdürmek esasy maksat edinilýär. Tekstleri okamak we olara düşünmek bolsa, kömekçi wezipe bolup hyzmat edýär. Şeýlelik bilen,

daşary ýurt dilleri boýunça synpdan daşary işleriň geçirilmeginde şu maksatlaryň öňde goýulýandygyny bellemek gerek:

1. Okuwçylaryň daşary ýurt dilini amaly taýdan öwrenmekdäki başarnyklaryny ösdürmek, olaryň bu ugurdaky bilimlerini giňeltmek we çuňlaşdyrmak.

2. Çagalaryň daşary ýurt dilini öwrenmäge bolan höweslerini artdyrmak.

3. Okuwçylaryň hemmetaraplaýyn ösmegine ýardam etmek.

Synpdan daşary işleri geçirmegiň maksatlary okuwçylaryň şahsy maksatlaryna gabat gelmelidir. Mysal üçin, okuwçylar öz öňlerinde daşary ýurt dilinde gepleşiği öwrenmek, daşary ýurt dilinde erkin okamagy öwrenmek, dili öwrenilýän ýurt hakynda köpräk bilmek ýaly maksatlary goýýarlar. Elbetde, bu maksatlaryň amala aşyrylmagy peýdalanylýan materiallaryň mazmunyna baglydyr. Synpdan daşary işleriň mazmunyndan edilýän talaplara şu aşakdakylary goşmak bolar:

1. Synpdan daşary işler üçin ulanylýan materiallar düýbünden täze bilimleri göz önünde tutman, eýsem, okuwçylaryň sapak döwründe alan düşüňjelerini, başarnyklaryny we endiklerini çuňlaşdyrmagy, giňeltmegi hem-de kämilleşdirmegi nazarda tutýar. Azda-kände alynýan täze sözler okuwçylara ozal tanyş bolan materiallaryň esasynda özleşdirilmelidir. Eger-de düýbünden täze, gyzykly material alynmasa-da, synpdan daşary işlere okuwçylaryň höwesiniň gaçmagy mümkin. Daşary ýurt dilini öwrenmäge aýratyn uly höwes bildirýän okuwçylara mugallym beýlekilere garanda, goşmaça dil we gepleşik materiallaryny berip biler.

2. Synpdan daşary işlerinde ulanylýan materiallaryň gyzykly we täsirli bolmagy zerurdyr. Mugallym tarapyndan synpdan daşary işler üçin alynýan islendik tema okuwçylaryň akyl tejribesiniň ösmegine ýardam etmelidir. Her bir material sapakda geçilen temalaryň üstüni ýetirmelidir. Synpdan daşary işler okuwçylara sapagy ýatlatmaly däldir. Çagalaryň ýaş aýratynlyklaryna laýyklykda oýunlaryň ulanylmagy geçirilýän çäreleriň gyzykly bolmagyny üpjün edýär.

3. Synpdan daşary işleriň temasynyň okuwçylaryň gyzyklanýan ugurlary bilen berk baglanyşykly bolmagy zerurdyr.

Şulara meňzeş talaplaryň berjaý edilmegi synpdan daşary işleriň has-da guramaçylykly hem-de maksadalaýyk geçirilmegini üpjün edýär.

Daşary ýurt dilleri boýunça synpdan we mekdepeden daşary işleriň ýörelgeleri. Synpdan we mekdepeden daşary işleriň bütin ulgamyny guramakda birnäçe ýörelgeler we hususy talaplar öňde goýulýar. Bu ýörelgeler bolsa okuwçylaryň şahsyýetini terbiýelemekdäki geçirilýän işleriň mazmunyny, görnüşlerini, usullaryny we ugurlaryny kesgitleýär. Şu aşakdakylary daşary ýurt dilleri boýunça synpdan we mekdepeden daşary işleriň esasy prinsipleri diýip hasaplamak bolar:

1. Durmuş bilen baglanyşykly bolmak ýörelgesi. Bu ýörelgäniň amala aşyrylmagy synpdan we mekdepeden daşary işleriň çagalaryň durmuşşertleri hem-de olaryň gündelik işleri bilen berkarabaglanyşykda bolmagyny üpjün edýär. Şeýle ýörelgäniň berjaý edilmegi netijesinde okuwçylar biziň ýurdumyzyň we daşary ýurtlaryň durmuşdaky möhüm wakalary bilen tanyşýarlar. Olar gazet-žurnallary yzygiderli okamak, radiogepleşikleri, býulletenleri taýýarlamak arkaly dürli maglumatlary öwrenýärler. Ülkäni öwreniş materiallarynyň giňden ulanylmagy, öwrenilýän dilde ekskursiýalaryň guralmagy, mekdebiň ýerleşýän obasynyň ýa-da şäheriniň görnükli adamlary, daşary ýurt dillerini oňat bilýän işgärleri bilen duşuşyklaryň geçirilmegi hem bu ýörelgäniň berjaý edilmegini aňladýar.

2. Kommunikatiw işjeňlik ýörelgesi. Daşary ýurt dilini aragatnaşyk serişdesi hökmünde ele almak, esasan hem sapak döwründe ýerine ýetirilýär. Synpdan daşary işlerde bolsa, gepleşik başarnyklarynyň we endikleriniň mundan beýläk hem ösdürilmegi göz önünde tutulýar. Okuwçylar daşary ýurtly dostlary bilen hat alyşmak, öwrenýän dillerinde kitap okamak, drama gurnaklarynda dürli rollary ýerine ýetirmek bilen öz gepleşik ukyplaryny kämilleşdirýärler. Kommunikatiw işjeňlik ýörelgäniň amala aşyrylmagynda ulanylýan materiallaryň täze, gyzykly, onuň ösdürilmegine ýardam ediji häsiýete eýe bolmagynyň ähmiýeti uludyr. Okuwçylaryň kommunikiw işjeňligi köp halatda mugallymyň öz işine bolan gatnaşygyna, onuň çagalar bilen mylakatly işlemek ukybyna baglydyr.

3. Okuwçylaryň meýletinliginiň mugallymyň gözegçiligi bilen utgaşmak ýörelgesi. Okuwçy öz islegi boýunça ol ýa-da beýleki bir synpdan daşary işi saýlap alýar. Emma ol bu meýletinlige gara-

mazdan, mugallymyň gözegçiligi astynda öz üstüne alan borjuny ýerine ýetirýär. Hatda mugallym synpdan daşary işe çekmek üçin oňat ýetişýän okuwçylaryň arasynda özboluşly bäsleşik yglan edýär. Bu bolsa okuwçylaryň şu işe bolan höwesini barha artdyrýar.

4. *Döredijilikli inisiatiwany we özbaşdaklygy ösdürmek ýörelgesi.* Agşamlaryň, konkursalaryň, daşary ýurt dilindäki ýygnaklaryň geçirilmegi baradaky pikir okuwçylaryň özlerinden başlansa, has gowy netije berýär. Şeýle edilende inisiatiwa bildirýän okuwçylar beýleki çagalaryň hem synpdan daşary işlere işjeň çekilmegini gazanyp bilýärler. Mugallym bolsa, okuwçylaryň ukyplaryny dogry ýola gönükdirýär.

5. *Okuwçylaryň taýýarlyk derejesiniň hasaba alynmak ýörelgesi.* Sapaklarda bolşy ýaly, synpdan daşary işlerde hem peýdalanylýan materialyň mazmunyna düşünmek esasy şertleriň biridir. Eger-de geçirilýän işlerde düşnüksiz, kyn materiallar alynsa, mydama sözlüklere ýa-da kadalara ýüzlenilip durulmaly bolsa, onda okuwçylaryň höwesi gaçýar we ýadawlyk aralaşýar. Şoňa görä-de, mugallym synpdan daşary işleriň sapaga öwrülmeğine ýol bermeli däl. Dil babatynda okuwçylara agram düşmez ýaly synpdan daşary işleri sapak bilen berk baglanyşdyrmak zerurdyr. Sapaklaryň we synpdan daşary işleriň utgaşdyrylyp alnyp barylmany çagalaryň okuw işinde alan bilimlerini, başarnyklaryny we endiklerini soňra tejribede ulanyp görmäge mümkinçilik berýär. Eger-de okuwçylaryň söz baýlygy pes bolsa ýa-da olar sesleri aýtmakda köp ýalňyş goýberýän bolsalar, onda fonetik, leksik, grammatik ýaryşlary geçirmek, nakyllary, goşgulary, ýaňyltmaçlary ýat tutdurmak peýdalydyr.

6. *Okuwçylarynyň ýaş aýratynlyklaryny hasaba almak ýörelgesi.* Daşary ýurt dilleri boýunça synpdan daşary işleriň netijeliligi köp derejede olaryň oňat mazmunyna, görnüşleriniň we usullarynyň dürli-dürlüdigine, okatmagyň tapgyrynyň okuwçylaryň psihologik hem-de fiziologik aýratynlyklarynyň nazarda tutulmagyna baglydyr. Okatmagyň her bir etaby belli-belli maksatlar we usullar bilen häsiýetlendirilýär. Mysal üçin, daşary ýurt dillerini okatmagyň başlangyç tapgyryna degişli okuwçylar kyn we uzaga çekýän birmeňzeş synpdan daşary işlere çydap bilmeýärler. Bu ýaşdaky çagalara ünssüz, durnuksyz bolmak, bir zatdan başga bir zada geçip

durmak mahsus bolýar. Okatmagyň ýokary tapgyrynda synpdan daşary işleriň iň bir ýörgünli görnüşleri hökmünde goşgulary hem-de sanawaçlary labyzly okamak, öwrenilýän dildäki aýdymlyary ýat tutup aýtmak, dialoglary we ertekileri sahnalaşdyrmak, dürli oýunlary we gurjak teatrlarynyň çykyşlaryny guramak, toparlaryň ýaryşlaryny geçirmek ýaly çäreleri hasaplamak bolar.

Daşary ýurt dillerini öwretmegiň orta tapgyry terbiýe bermegiň iň bir gapma-garşylykly we kyn döwri hasaplanýar. Bu döwürde okuwçylar özbaşdaklyga we ululyga ymtylýarlar. Olaryň aňy we ynamlary kemala gelip başlaýar, ahlak düşüňjeleri ösüp ugraýar. Bu ýagdaýlar bolsa, ylaýta-da synpdan daşary işleriň mazmunyna uly üns bermeklige mejbur edýär. Uly ýaşly yetginjekler öz işleriniň netijelerine has oýlanyşykly we obýektiv bahanyň berilmegini, özleri bilen edil uly adamlar ýaly hyzmatdaşlygyň alnyp barylmagyny isleýärler. Bu tapgyrda roly oýunlaryň, metbugat konferensiýalarynyň, dili öwrenilýän ýurtlardan gelen myhmanlar we turistler bilen bolýan duşuşyklaryň tehniki serişdeler we görkezme esbaplar arkaly geçirilmeginde orny uludyr.

Synpdan daşary işleriň ýokary tapgyry şahsyýetiň kemala gelmeginiň we ýetşmeginiň jemleýji döwrüne gabat gelýär. Bu ýaşdaky çagalar özlerindäki çuňňur psihologik we fiziologik gapma-garşylyklar bilen tapawutlanýarlar. Ýokary synplaryň şahsyýetiniň kemala gelmegindäki esasy kesgitleýji faktorlar hökmünde özüni ykrar etmекlige çalyşmak, geljekki hünärini durnukly saýlap almak, daşky dünýä paýhasly garamak ýaly häsiýetleri hasaplamak bolar. Şoňa görä-de, mugallymyň synpdan daşary işler üçin alýan materiallary, olary ulanmagyň görnüşleri we usullary okuwçylaryň professional bähbitlerine laýyk gelmelidir. Daşary ýurt dilleriniň geljekki professional durmuşdaky ähmiýeti barada anyk düşüňjäniň bolmagy hem ýokary synp okuwçylarynyň synpdan daşary işlerdäki işjeňligini ýokarlandyrýar.

7. *Köpçülikleýin, toparlaýyn we ýekelikdäki çäreleriň utgaşdyrylmak ýörelgesi.* Synpdan daşary işleriň köpçülikleýin görnüşü hemme tapgyrlarda-da şahsyýetiň kemala gelmegine we çagalar kollektiwiniň ösmegine uly täsir edýär. Köpçülikleýin çäreleriň

geçirilmegi toparlaýyn we ýekelikdäki iş görnüşlerini hem öz içine alýar. Okuwçylar köpçülik bolup çeper höwesjeňleriň çykyşlaryny, radio gepleşiklerini taýýarlaýarlar, diwar gazetleri, fotomontažlary çykarýarlar, aýdymlyry we sahnajyklary öwrenýärler, ýaryşly oýunlara hem-de bäsleşiklere gatnaşýarlar.

Toparlaýyn işleriň geçirilmeginde okuwçylaryň belli bir böleginiň ýykgyň edýän işleri göz önünde tutulmalydyr. Synpdan daşary işleriň bu görnüşinde okuwçylar özleri ýaly belli bir ugur bilen gyzyklanýan ýoldaşlary bilen ýakynlaşýarlar. Geçirilýän işler okuwçylaryň ähli ukypalarynyň, başarnyklarynyň we endikleriniň ýüze çykmagyna degerli şertleri döretmelidir. Ýekelikdäki synpdan daşary işleriň özbaşdak ýerine ýetirilýändigini üçin oňa okuwçylaryň oýlanyşykly taýýarlanmaklaryny gazanmak gerek. Bu işde okuwçylaryň öz-özüne gözegçilik etmegi zerurdyr. Mugallym okuwçylaryň işjeňligini gazanmak bilen, olara synpdan daşary işleriň degişli görnüşlerini we mazmunyny saýlap almaga hukuk berýär. Şeýle edilmegi okuwçylaryň bu işe bolan höwesini artdyrýar we geçirilýän çäreleriň hiliniň gowulanmagyna getirýär. Synpdan daşary işleriň köpçülikleýin, toparlaýyn we ýekelikdäki görnüşleriniň başarnykly utgaşdyrylyp alnyp barylmany mugallymyň okuwçylary oňat tanamagy we olaryň bähbitlerini hem-de ýykgyň edýän ugurlaryny oňat bilmegi esasynda berjaý edilýär.

8. *Predmetara baglanyşygyň berjaý edilmek ýörelgesi.* Bu ýörelgäniň ähmiýeti mekdebiň bütin okuw-terbiýeçilik işiniň belli bir maksada gönükdirilenligi bilen şertlendirilýär. Gurnaklaryň, dostluk klublarynyň işlerinde geografiýa, taryh, edebiýat ýaly dersler boýunça gyzykly materiallaryň ulanylmagy synpdan daşary işleri has-da baýlaşdyrýar we okuwçylaryň gyzyklanmasyny artdyrýar. Predmetara baglanyşygyň berjaý edilmeginiň, ylaýta-da, ýokary synp okuwçylary bilen geçirilýän işlerinde uly ähmiýeti bar. Sebäbi bu synplaryň okuwçylarynda bilesigelijilik barha artyp başlaýar. Dili öwrenilýän ýurtlaryň görnükli fizikleri, himikleri, edebiýatçylary hakyndaky täze we gyzykly maglumatlar okuwçylaryň öňki gözýetimlerini has-da giňeldýär. Bu ýokarda görkezilen prinsipler biri-biri bilen arabaglanyşykda alnyp barylmaladyr.

Synpdan daşary işleriň geçirilişi we görnüşleri. Gatnaşýan okuwçylaryň sanyna seredip, synpdan daşary geçirilýän işleriň üç görnüşini tapawutlandyrmak maksada laýykdyr:

1. Köpçülikleýin işler.
2. Toparlaýyn işler (gurnaklar).
3. Ýekelikdäki işler.

Bu görnüşler hem geçirilişiniň mazmunyna we usullaryna laýyklykda birnäçe görnüşlere bölünýär.

1. Köpçülikleýin işler. Synpdan daşary işleriň bu görnüşiniň esasy görnüşleri hökmünde şu aşakdakylary bellemek bolar: a) dostluk klublary; b) agşamlar; c) olimpiadalar; d) konkurslar; e) wiktorialar; f) daşary ýurt diliniň hepdeligi.

a) *Dostluk klublary.* Synpdan daşary işiň bu görnüşü has köp sanly okuwçylary özünde jemleýänligi üçin, ylaýta-da gymmatlydyr. Bu klublar synpdan daşary işleriň ähli görnüşlerini özünde jemleýän merkez bolup hyzmat edýär. Dostluk klublarynyň esasy wezipesi okuwçylaryň bilimlerini, başarnyklaryny we endiklerini kämilleşdirmek bilen bir hatarda olary dili öwrenilýän halklaryň durmuşy, döp-dessurlary bilen tanyşdyrmak, halklaryň arasynda parahatçylygy hem-de dostlugy pugtalandyrmak hasaplanýar. Okuwçylaryň döredijilik inisiatiwasyny ýokarlandyrmak maksady bilen dostluk klublarynyň işi öz-özünü dolandyrmak ýoly bilen guralýar.

b) *Agşamlar.* Daşary ýurt dilleri boýunça synpdan daşary geçirilýän işleriň iň ýaýran görnüşleriniň biri-de agşamlardyr. Bu çäräniň synpdan daşary geçirilýän işleriň beýleki görnüşlerinden özboluşly aýratynlyklarynyň bardygyny bellemek ýerliklidir:

Agşamlar synpdan daşary işleriň iň bir ähmiýetli we elýeterli görnüşleriniň biridir. Agşamlara mekdebiň parallel synplarynyň ýa-da okatmagyň şol bir tapgyryna degişli okuwçylaryň ählisini işjeň çekmek bolýar.

Agşamlar anyk maksatlary nazarda tutmak bilen, dabaraly, baýramçylyk ýagdaýynda we meýletinlik ýörelgesiniň esasynda geçirilmelidir. Daşary ýurt dili mugallym bütin okuw ýylynyň dowamynda geçiriljek agşamlary synpdan daşary işleriň umumy meýilnamasyna girizýär. Onda agşamlaryň geçiriljek wagty, ýeri,

jogapkar atlar görkezilýär. Bir aý öňünden agşamyn maksatnamasy taýýarlanyp başlaýar. Maksatnamanyň düzümi bölükleri hökmünde şu aşakdakylary görkezmek bolar:

1. Alyn baryjynyň girişi sözi.
2. Tema boýunça çykyş.
3. Tema degişli konkurslar, tapmaçalar.
4. Öwrenilýän dildäki goşgular we çeper okaýyşlar.
5. Dürli derejedäki aýdymlar, sazlar, tanslar.
6. Geçirilen konkurslaryň, tapmaçalaryň, wiktoralaryň netijeleri barada emin agzalarynyň maglumaty. Ýeňijileriň sylaglanyşy.
7. Agşamyn ýapylyşy.

Pedagogik edebiýatlarda, mekdepleriň iş tejribesinde daşary ýurt dillerinde geçirilýän agşamlaryň, esasan, şu aşakdaky görnüşleri duş gelýär:

1. Tematik agşamlar.
2. Edebiýat agşamlary.
3. Festiwal agşamlary.
4. Dynç alyş agşamlary.

1. Tematik agşamlar okuw maksatnamasy ýa-da tejribeçilik işleriň meýilnamasy esasynda belli bir tema bagyşlanyp geçirilýär. Mysal üçin, “Biz inlis dilini öwrenýäris”, “Halkyň dostlugy üstünligimiziň esasydyr”, “Ýaşlar parahatçylygy wasp edýärler” diýen ýaly temalara bagyşlanýar.

2. Edebiýat agşamlary haýsy hem bolsa öň öwrenilen ýazyjy-şahyrlaryň biriniň ömrüne we döredijiligine bagyşlanýar. Agşamda şu tema boýunça wiktora ýa-da konkurs geçirmek gowy netije berýär. Käbir ýagdaýlarda bolsa, döredijiligi öwrenýän ýazyjy ýa-da şahyr barada stendler, fotomontažlar, diwar gazetleri çykyrylýar.

3. Festiwal agşamlary halklaryň dostlugyna, dili öwrenilýän ýurtlara, görnükli adamlaryň ömrüne we döredijiligine, baýramçylyklara bagyşlanyp geçirilýär. Şeýle agşamlar kalendar baýramçylyklaryna gabat gelende, olaryň tematikasyny has-da giňeltmek bolar.

4. Dynç alyş agşamlary daşary ýurt dilleri boýunça geçirilýän synpdan daşary işleriň in bir giň ýaýran görnüşleriniň biri hasaplanýar. Bu agşamlaryň maksatnamasyna çykyşlary, myhmanlar bilen

geçirilýän duşuşyklary, wiktoralary, konsert nomerlerini, çeper ýa-da okuw filmlerine tomaşa etmek ýaly işleri goşmak bolar. Şu ýokardakylar bilen bir hatarda daşary ýurt dilinde sorag-jogap agşamlarynyň, konkurs agşamlarynyň hem geçirilýändigini bellemek gerek¹.

ç) *Olimpiadalar*. Synpdan daşary işleriň bu görnüşi okuwçylaryň umumy ýygyn edýän talaplaryny, olaryň ýetişigini kesgitlemekde mugallyma uly kömek edýär. Olimpiadalary geçirmek üçin mugallym we okuwçylar tarapyndan uly taýýarlyk gerek bolýar. Ilki bilen olimpiadanyň geçirilişiniň şertlerini we mazmunyny işläp düzmek, soň bolsa, olar bilen okuwçylary tanyşdyrmak zerurdyr. Olimpiada geçirilmezinden bir aý öň onuň boljak wagty, şertleri ýazylan plakat mekdebiň koridorynda asylyp goýulýar. Olimpiadalar üçin alynjak gepleşik temalarynyň atlary, okalmaly edebiýatlaryň sanawy okuwçylara öz wagtynda berilmelidir. Olimpiadalar esasan, dört tapgyrdan ybarat bolup, birinji tapgyrda her bir mekdep boýunça iň oňat ýetişýän okuwçy kesgitlenilýär. Ikinji tapgyrda bolsa, mekdepler boýunça ýeňiji bolup çykan okuwçylaryň arasynda etrap olimpiadasy geçirilýär. Olimpiadalaryň üçünji tapgyry bolsa, welaýatlar boýunça geçirilýär. Olarda üstün çykanlar ýurt boýunça geçirilýän döwlet olimpiadasyňa gatnaşmak üçin hukuk gazanýarlar. Häzirki kabul edilen düzgünlere görä, döwlet olimpiadalarynda birinji orny eýelän okuwça ýokary okuw mekdebiniň giriş synaglarynda ýeňillikler göz önünde tutulýar.

Olimpiadalaryň her ýylda geçirilişi baradaky düzgünleri, giňişleýin materiallary “Mugallymlar gazetinde” we ylmy-usuly žurnallarda hem okamak bolar.

d) *Konkurslar*. Synpdan daşary işleriň bu görnüşi olimpiadalardan belli bir derejede tapawutlanmak bilen, esasan hem şol bir mekdebiň çäginde geçirilýär. Şonuň ýaly-da, eger-de olimpiadalarda okuwçylar ähli başarnyklar we endikler boýunça synaga gatnaşýan bolsalar, konkurslarda olar haýsy hem bolsa bir ugur boýunça synag tabşyrýarlar. Olimpiadalar, adatça, ýokary synplarda üçünji çäryegiň dowamynda geçirilýän bolsa, konkurslary islendik synpda we çäryekde guramak bolar. Emma konkurslara hem edil olimpiada-

¹A.Bekiyew, G. Baýramgulyýew. Agşamlaryň geçirilişi. “Türkmenistanyň halk magaryfy” žurnaly. 1992, №5, s. 29-33

lardaky taýýarlyk görülýär. Konkurslaryň şertleri bilen okuwçylar öz wagtynda tanyşdyrylýar. Olary iki ýa-da üç tapgyrda geçirmek bolar. Şeýle konkurslary iň ökde okyjyny, terjimeçini anyklamak üçin hem geçirmek bolar.

Konkurslary guramaçylykly geçirmek üçin eminleriň düzümi bel-lenilýär. Eger-de konkurslar başlangyç we ortaky etaplarda geçirilýän bolsa, onda eminleriň hataryna ýokary synplaryň oňat ýetişýän okuw-çylaryndan hem goşmak bolar.

Her bir synpda geçirilýän konkursda üç sany baýrakly orny eýelän okuwçylar soňra mekdep boýunça parallel synplaryň ýeňijileriniň arasynda geçirilýän jemleýji konkursa gatnaşýarlar. Konkursyň ýeňijilerini daşary ýurt dilindäki kitaplar, mekdep müdirliginiň hor-mat hatlary, minnetdarlyk hatlary bilen sylaglamak bolar. Şonuň ýaly ýeňijilere synp žurnalynda 5-lik baha goýmak bolar.

w) *Wiktorinalar*: Synpdan daşary işleriň bu görnüşine sorag-lara jogap bermek oýny hökmünde düşünilýär. Wiktorinalar diňe bir okuwçylaryň öwrenilýän dile bolan höwesini artdyrmak bilen çäklenmän, eýsem olaryň gepleşik endiklerini kämilleşdirmäge, umumy gözüetimini giňeltmäge hem uly ýardan edýär. Okuwçy-lar wiktorinalaryň soraglaryna jogap taýýarlamak prosesinde taryh, geografiýa, edebiýat predmetlerinden düşüňjelerini hem artdyrýarlar. Wiktorinalary özbaşdak çäre hökmünde ýa-da agsamlaryň belli bir bölegi görnüşinde hem geçirmek bolar. Eger-de olar özbaşdak iş hök-münde geçirilse, onda birnäçe temalara degişli soraglary maksatnama goşmak bolar.

Wiktorinalar, adatça, şöhratly senelere, uly taryhy wakalara, biziň özbaşdak Watanymyza, dili öwrenilýän ýurtlara bagyşlanyp geçirilýär. Mysal üçin, eger-de wiktorina dili öwrenilýän ýurtlara bagyşlanan bolsa, onda şu temalar boýunça soraglar taýýarlamak peýdalydyr: ýurduň geografik ýagdaýy; iri senagat merkezleri; ajaýyp ýerleri; tanymal adamlary; edebiýaty we sungaty; halkyň däp-dessur-lary we şuňa meňzeşler.

Wiktorinanyň geçirilmegi üçin belli bir taýýarlyk işleriniň alnyp barylmagy zerurdyr. Mugallym ilki bilen saýlanyp alynýan temanyň amaly, umumy bilim berijilik we terbiýeleýjilik ähmiýetine üns ber-

melidir. Şonuň ýaly-da, okuwçylaryň jogaplarynda ulanyljak sözleri we aňlatmalary ozalyndan öwretmek, alnan tema degişli leksiki we grammatik materiallary gaýtalamak has-da peýdalydyr.

f) Daşary ýurt diliniň hepdeligi. Synpdan daşary işleriň bu görnüş mugallymlar we okuwçylar kollektiwiň ünsüni öwrenilýän dile çekmäge ýardam edýär. Munda synpdan daşary işleriň köpçülikleýin, toparlaýyn we ýekelikdäki görnüşleri utgaşdyrylyp alnyp barylýar. Taýýarlyk döwründe mugallym okuwçylar bilen bilelikde hepdeligiň maksatnamasyny düzýär we onda nähili çäreleriň geçirilmelidigini ara alyp maslahatlaşýar. Takmynan, iki hepde ozalyndan hepdeligiň maksady, mazmuny we usullary anyklanylýar. Şeýle hem bu işi geçirmegiň guramaçylyk komiteti we eminleriň düzümi tassyklanylýar. Işiň maksady hökmünde okuwçylaryň gepleşik endiklerini kämilleşdirmek, olaryň daşary ýurt diline bolan höweslerini artdyrmak, dili öwrenilýän ýurtlara halklara duýgudaşlyk we söýgi döretmek ýaly anyk ugurlar belleniýär. Lingafon kabinetleri, goşmaça magnitofon ýazgylary we plastinkalar bilen üpjün edilýär. Hepdeligiň başlanmazýndan bir hepde öň, ol barada owadan ýazylan bildirişler görnükli ýerlerde asylyp goýulýar. Ozal ygylan edilen kriteriýalar esasynda konkurs üçin çykarylan daşary ýurt dilindäki diwar gazetler, nakyllar, suratlar, daşary ýurt dillerini öwrenmegiň ähmiýeti barada beýik akyldarlaryň aýdan sözleri ýazylan plakatlar hepdeligiň geçiriljek zallarynda we koridoryň ugrunda asylyp goýulýar. Bu zatlaryň hemmesi okuwçylaryň arasynda gepleşik atmosferasyny döretmekde uly kömek edýär. Hepdeligiň dowamynda şu aşakdaky şertleriň ýerine ýetirilmegi zerur diýlip ygylan edilýär:

1. Bütün hepdäniň dowamynda okuwçylar we mugallymlar öz aralarynda öwrenilýän daşary ýurt dilinde gepleşmeli.

2. Ygylan edilen hepdäniň ähli günlerinde mekdepe radio, magnitofon, proigrywatel arkaly öwrenilýän dildäki aýdym-sazlary we gepleşikleri eşitdirmeli.

3. Her kim doklad, goşgy okamak, sahnajyklary goýmak, stendleri, albomlary taýýarlamak ýaly işleriň birden-birine ýa-da birnäçesine gatnaşyp, öz mynasyp goşandyny goşmaly.

4. Her bir synp hepdeligi öz çykaran diwar gazetini ýa-da albomy bilen garşylamaly.

Daşary ýurt diliniň hepdeligi, adatça, okuw ýylynyň ahyrynda geçirilmek bilen, mekdepde işleýän klublaryň, gurnaklaryň we zehinli okuwçylaryň özboluşly hasabaty hökmünde düşünilýär¹.

Şoňa görä-de, hepdeligiň maksatnamasyndaky her bir günü guramaçylykly geçirmek dostluk klubunyň belli bir seksiýasyna ýa-da gurnaklaryň birine tabşyrylýar. Eger-de mekdepde klublar we gurnaklar işlemeýän bolsa, onda hepdäniň hep bir gününüň maksatnamasyny göwnejaý alyp barmaklygy belli-belli synplara ynanmak bolar. Hepdeligiň iň soňky gününde ähli geçirilen işleriň netijelerine baha berilýär we işjeň gatnaşan okuwçylar höweslendirilýär.

Şu ýokarda görkezilenlerden başga-da, köpçülikleýin geçirilýän işleriň arasynda ekskursiýalary, duşuşuklary, festiwallary, daşary ýurt diliniň ongünlüklerini, bir aýlyklaryny we şuna menzeşleri bellemek bolar. Olaryň hem käbiriniň geçiriliş usullary bilen döwürleýin edebiýatda giňişleýin tanyşmak bolar.

1. Toparlaýyn işler (gurnaklar). Synpdan daşary işleriň bu görnüşini okuwçylaryň gepleşik başarnyklaryny we endiklerini yzygiderli ösdürip durýandygy üçin has-da ähmiýetlidir. Gurnaklar özleriniň mazmuny we gurluşy boýunça sapaklara meňzeşdir. Onuň işlerini hemme mekdeplerde hem guramak bolýar. Eger-de mekdepde daşary ýurt dili mugallymlary az bolup, islegler boýunça açylýan gurnaklar köp bolsa, onda käbir seksiýalara ýolbaşçylyk etmekligi oňat ýetişýän ýokary synp okuwçylaryna tabşyrmak bolar. Mekdepde kružoklaryň haýsy görnüşleriniň açylmalydygyny mugallym okuwçylaryň bähbitlerinden ugur alyp kesgitlemelidir. Mekdepleriň iş tejribesinde gurnaklaryň, esasan hem, şu aşakdaky görnüşleri duş gelýär:

- a) sözleýiş gurnagy;
- b) terjime gurnagy;
- ç) hat gurnagy;
- d) diwar gazetleri çykaryş gurnagy;
- e) drama gurnagy;
- ä) aýdym-saz gurnagy.

¹A. Bekiýew. Iňlis diliniň hepdeliginiň geçirilişi. Ž. “Türkmenistanyň halk magaryfy” 1989, № 5, s. 61-64

2. *Ýekelikdäki işler*: Okuwçylaryň gurnaklara we köpçülikleýin işlere taýýarlanmak üçin özbaşdak görýän çäreleri ýekelikdäki synpdan daşary işleri düzýär. Mysal üçin, olimpiadalarda çeper okaýyşda geçiriljek ýa-da sahnajyklar goýuljak bolsa, okuwçylar teksti okap öwrenýär, aýratyn rollaryň üstünde işlemeli bolýarlar. Mugallym bolsa, bu işlere yzygiderli gözegçilik edip durýar. Eger-de okuwçy tarapyndan doklad ýa-da makala taýýarlanýan bolsa, onda mugallym bu işler bilen ozalyndan tanyşýar we ýalňyşlary düzetmäge kömekleşýär. Şeýlelikde, ýekelikdäki synpdan daşary işlere şulary goşmak bolar: a) synpdan daşary okuw; b) çykyşlary we habarlary taýýarlamak; c) goşgulary we aýdymlyary ýa-da proza eserlerinden bölekleri öwrenmek; d) diwar gazetlere makala ýazmak; e) tabşyrylan roluň üstünde işlemek; ä) sergiler üçin materiallar taýýarlamak.

İňlis dili agşamynyň mysaly ýazgysy:

The Plan:

Song “Good Morning”

Good morning to you,
Good morning to you!
Good morning, dear guests
Good morning to you.

Good morning to you,
Good morning to you!
Good morning, dear teachers,
We are glad to see you.

Comperre: Good morning dear teachers, pupils and guests. We are glad to see you at our English party. Now our pupils will dance, play games, recite poems, sing songs, show plays, have competitions. I hope you all enjoy our English party and this time we are going to talk about animals.

First of all I have some questions for students.

- Pupils, what animals do you know?

Pupils: a dog, a cat, a wolf, a bear, a fox, a camel, an ass, a monkey, a donkey, an ant, a sheep, a goat, a lamb, a kid, a pig, a cow, a hen, a

cock, a chick, a duck, a goose, a frog, a mouse, a hedgehog, a hare, a rabbit, a bee, a fly, a grasshopper, a butterfly, a fish, a sparrow, a snake, a parrot, a squirrel, a tiger, an elephant, an animal.

Compere: - That'll do, you know a lot of animals, Perhaps you know a few poems about them. What poems do you know?

Pupils: I love my cat,
 It's warm and fat.
 My cat is grey.
 It bikes to play.

I will not hurt my little dog,
But stroke and pat his head.
I like to see him wag his tail,
I like to see him fed.

Once I saw a little bird
Come hop, hop, hop.
And I cried: "Little bird,
Will you stop, stop, stop".

I was going to the window
To say "How do you do?"
And he shook his little tail
And away he flew.
Cuckoo, cuckoo, what do you do?
"In April I open my bill,
In May I sing all day,
In June I change my tune,
In July away I fly,
In August away I must.
My dog is clever strong and quick,
Its name is Spor, my name is Pick.
My dog is nice, my dog is gay.
We play together every day

Through heavy snow, rain and fog,
I go walking with my dog.

My father always tells me: “mind,
the dog must not be left behind”

I love little pussy,
Her coat is so warm,
And if I don't hurt her
She'll do me no harm.

So I'll not pull her tail
At drive her away,
Bur pussy and I,
Very gently will play

She will sit by my side,
And I'll give her some food,
And pussy will love me,
Because I am good.

Song “Black Sheep”
(all together)

Baa, baa, black sheep,
Have you any wool?
Yes sir, yes sir,
Three bags full.

One for the master,
One for my dame,
And one for the little boy,
Tommy by name.

Baa, baa, black sheep,
Have you any wool?
Yes sir, yes sir,
Three bags full.

One for the master,
One for my dame,
And one for the little boy,
Who lives down the lane.

Cuckoo! Cuckoo!
Little brown bird.
Was that your singing
Through the wood ringing?
Sweeter music
Never was heard!
Cuckoo! Cuckoo!
Good news you bring!
Blossoms are waking,
Green leaves are freaking,
Come and tell us,
It is the spring!

When the snow is on the ground,
Little robin red breast grieves.
For no berries can be found
And on the trees there are no leaves,
The air is cold, the worms are hid,
For this poor bird what can be done?
We'll strew him here some crumbs of bread,
And then he'll live till the snow is gone.

I wonder, have you ever heard
My parrot? He is a talking bird
He says "Hallo" to any man
Who says "Hello" to him.

He eats and sleeps and talks again,
But in his dreams he sees
Palms and unknown jungle trees.
And hides from tropical rains.

I love all kinds of animals,
Dogs and cats and rabbits.
I love all kinds of animals,
I know their little habits.
If I had plenty of money.
Do you know what I would do?
I'd buy suck lots of animals,
And have my own little zoo.

But they wouldn't be in cages,
They'd be free to run around.
And there's one thing they would know,
That thing is to be safe and sound.

Song "Bingo"

There was a farmer had a dog,
And Bingo was his name- o
B - I - N - G - O!
B - I - N - G - O!
B - I - N - G - O!
And Bingo was his name -o!

There was a farmer had a dog.
And Bingo was his name -o
(clap) - I - N - G - O!
(clap) - I - N - G - O!
(clap) - I - N - G - O!
And Bingo was his name -o!

There was a farmer had a dog.
And Bingo was his name -o
(clap - clap) - N - G - O!
(clap - clap) - N - G - O!
(clap - clap) - N - G - O!
And Bingo was his name -o!

There was a farmer had a dog.
And Bingo was his name -o

(clap-clap-clap) – G – O!
(clap-clap-clap) – G – O!
(clap-clap-clap) – G – O!
And Bingo was his name –o!

There was a farmer had a dog.
And Bingo was his name –o
(clap-clap-clap -clap) –O!
(clap- clap-clap-clap) –O!
(clap- clap-clap-clap) – O!
And Bingo was his name –o!

There was a farmer had a dog.
And Bingo was his name –o
(clap-clap-clap -clap)
(clap- clap-clap-clap)
(clap- clap-clap-clap)
And Bingo was his name –o!

Compere: Good for you all. I see you really know songs and a lot of poems about birds and animals. And now I want to see which team knows the names of more animals. First of all let's divide the students into two teams. The 1-st team and the 2-nd team. Then you must choose the name for your team. The 1-st-domestic animals. The 2-nd-wild animals. And now let's play the game "Guess the Animal!" Team I is to think of any animal it likes. Team II is to ask general questions and then guess which animal team I thought of.

Pupils, Questions:

1. Does it live in people's house? (on a farm, in the forest, in the jungle, in water)
2. Is it a wild animal? (domestic animal)
3. Is it large? (small)
4. Does it eat meat? (grass, corn, fish, fruit or vegetables)
5. Has it a long tail?
6. Is its coat bushy?

Compere: That'll do. Most children love animals. They have pets at home and take care of them. But some boys and girls give their pets

too much food to eat. That's why their pets become too fat and can not run and jump. Look at this puppy.

Pupils: Spot is a plump puppy,
Still he can jump.
Jump, puppy! Jump, puppy.
Jump, puppy, jump.

If you jump plenty
You'll not be so plump.
So jump, puppy,
Plump puppy, jump!
Jump puppy, jump

Compere: If you want to teach your pet to move quickly, you must strong and quick yourself. Now let me see which team is the strongest. Will boys from "Domestic animals" come up to me? Good! Now line up on my right, one behind the other. Face each other. Now boys from "Wild animals" will line up on the left, one behind the other. Face each other. Here is the rope between you. Now each boy must take the rope in his hands. When I say: "one, two, three, go!" you must pull with all your might and try to pull the other team over to your side.

Compere: I see that many of you are very strong and quick. I hope that your pets will be strong and quick too.

Song "Mary Had a Little Lamb"

Mary had a little lamb,
Little lamb, little lamb.
Mary had a little lamb,
Its fleece was white as snow

And every where mary went,
Mary went, Mary went,
Every where Mary went
The lamb was sure to go.

It followed her to school one day
School one day, school one day.
It followed her to school one day
That was against the rules.

It made the children laugh and play
Laught and play, laught and play
It made the children laught and play.
To see a lamb at school.

“Why does the lamb love Mary so?”
Love Mary so?, love Mary so?
“Why does the lamb love Mary so?”
The eager children cry.

“Why Mary loves the lamb you know”
Lamb you know, lamb you now.
“Mary loves the lamb you know”
The teacher did reply.

Compere: now let us see the second play. It is also about animals.
Its title is “The Wood -House”.

Characters:

The animals: Frog, Mouse, Cock, Hedgehog Dog, hare, Wolf, Bear.

The animals: This is a wood-house. It is very nice. The frog is coming. She looks into the house.

Frog: Croak-croak. What a nice house! Croak-croak! I like it. Croak-croak! Who lives here? Nobody. Croak-croak! I want to live in the house.

The animals: And here is mouse coming.

Mouse: What a nice house! Pe-pe-pe. Who lives here? Pe-pe-pe-pe.

Frog: I am a frog and who are you?

Mouse: I am a mouse. May I come in?

Frog: Yes, please come in.

Mouse: Thank you.

The animals: the frog and the mouse like to play and here is a cock coming.

Cock: Cock-a – dandle –doo! What a nice house! Cock a dandle-doo! Who lives here?

Frog: I am a frog.

Mouse: I am a mouse. And who are you?

Cock: I am a cock.

Frog: And what can you do?

Cock: I like to sing! Cock –a dandle – doo? May I come in!

Mouse: Please come in.

Cock: Thank you.

The animals: And here is a hedgehog coming.

Hedgehog: What a nice house. Fr-fr-fr. Who lives here?

Frog: I am a frog.

Mouse: I am a mouse.

Cock: I am a cock. And who are you?

Hedgehog: I am a hedgehog.

Frog: And what can you do?

Hedgehog: I can be on guard. Fr-fr-fr. May I come in!

Mouse: Please come in.

Hedgehog: Thank you.

The animals: And here is a dog coming.

Dog: Bow-wow. What a nice house. Bow-wow. Who lives here?

Frog: I am a frog.

Mouse: I am a mouse.

Cock: I am a cock.

Hedgehog: I am a hedgehog. And who are you?

Dog: I am a dog.

Frog: And what can you do?

Dog: I can run, I am very strong. May I come in!

Mouse: Please come in.

Dog: Thank you.

The animals: And here is a hare coming.

Hare: Oh, help me! The wolf is chasing me!

Dog: And who are you?

Hare: I am a hare. May I come in!

Mouse: Please come in.

Hare: Thank you.

The animals: And here is a wolf coming.

Wolf: What a nice house. Who lives here?

Frog: I am a frog.

Mouse: I am a mouse.

Cock: I am a cock.

Hedgehog: I am a hedgehog.

Dog: I am a dog. And who are you?

Wolf: I am a wolf. Where is the hare?

The animals (all together): Go away! Go away!

Wolf: I can open the door! (cmyrum). Oh, I've hurt myself. I shall find the bear.

The animals: And here is a bear coming.

Bear: Hallo! What's the matter?

Wolf: Help me!

Bear: All right. Let's pull the door.

Wolf and Bear: One, two, three!

Wolf: My poor legs! My poor legs!

Bear: I can open the door. Oh, my paw, my paw!

The animals: All the animals are happy.

"The more we get together"

Song "The More We Get Together"

The more we get together, together, together,
The more we get together, the happier we'll be.
For your friends are my friends.
And my friends are your friends.
The more we get together, the happier we'll be.

Oh, how's for getting friendly, quite friendly, real friendly?
Oh, how's for getting friendly, both your friends and mine?
If your friends like my friends,
And my friends like your friends,
We'll all be friends together, now won't that be fine!

Compere: And this house is not far from the farm where a little girl Alice lives. She is a very kind girl and she likes animals very much.

Song "Little Alice"

Little Alice has a farm,
Ee-yore –ee – yore – yoh!
And on her farm she has five cats
Ee-yore –ee – yore – yoh!
With a "mew, mew", here,
"Mew, mew" there,
Here "mew", there "mew",
Everywhere "mew-mew"!

Little Alice has a farm,
Ee-yore –ee – yore – yoh!
And on her farm she has four dogs
Ee-yore –ee – yore – yoh!
With a "bow, wow, here,
Bow, wow" there,
Here "bow", there "bow",
Everywhere "bow-wow"!

Little Alice has a farm,
Ee-yore –ee – yore – yoh!
And on her farm she has three chicks.
Ee-yore –ee – yore – yoh!
With a "chick, chick", here,
"chick, chick" there,

Here “chick”, there “chick”,
Everywhere “chick, chick”!

Little Alice has a farm,
Ee-yore –ee – yore – yoh!
And on her farm she has two frogs.
Ee-yore –ee – yore – yoh!
With a “croak-croak”, here,
“croak, croak” there,
Here “croak”, there “croak”,
Everywhere “croak-croak”!

Little Alice has a farm,
Ee-yore –ee – yore – yoh!
Little Alice has a farm,
Ee-yore –ee – yore – yoh!

Compere: Now we come to little plays. I know that both teams prepared little plays about animals. One is “The Fox and the Cock”, the other is “The Wood House”

The Fox and the Cock

Characters: *the Fox, the Cock, the story-teller.*

Story-teller: One morning the Cock went for a walk in the forest. He saw a very big tree, so he flew up and sat in it. The Fox was in the forest too. He came up to the tree and saw the Cock in it.

Fox (to himself): Oh, that Cock will be a very nice breakfast for me. (He turns to the Cock). – Good morning dear friend. How are you?

Cock: I’m very well, thank you.

Fox: Do you know that all the animals are friends now? The dog and the cat are friends. The cat and the mouse are friends, too. And the birds and the fox: we are all friends now.

Cock: That’s good. That’s very, very good indeed.

Fox: As we are all friends now, will you come to my house? You’ll have a tasty breakfast, I promise you.

Cock: Thank you very much. That's very kind of you. (he turns to the right). Oh, I say! Look over there! That's a dog. It is coming here. Dogs like tasty breakfasts, too. Ask the dog to come to your house for breakfast. Don't you think that's a good idea, Fox?

Fox: (greatly frightened) A dog? You say a dog is coming? Then good buy. I am going. My breakfast will be ready now, and I'm hundry.

Cock: (laughs): Dear Fox, dear Fox, where are you going? Don't go. I want to come down and have breakfast with you. All the animals are friends now, you say.

Fox: (turns to the audience). Yes all the animals are friends now; but does that dog know it? (The Fox runs away)

Compere: I liked the song and you sang well. Now we'll see who is the best in these tonguetwisters.

Pupils:

1. Pat's black cat is in Pat's black hat.
2. A girl sees six big grey geese.
3. A cup of nice coffee in a nice coffee -cup.
4. Snow is so snowy when it is snowing.

Compere: Now I want to see how well you draw. One student from each team will come up to the blackboard and draw an animal.

Now, while they are drawing, the rest of you listen to my riddles an try to guess them.

1. I have a bushy tail, sometimes I'm grey, sometimes I'm red, I like nuts.

What am I ? (*a squirrel*)

2. This animal is small. It lives in the woods and runs very fast, It is afraid of everything. What animal is it? (*a hare*)

3. It doesn't speak, nor does it sing, or at the door-bell give a ring, but still it lets, its master know, someone wants to see him. (*a dog*)

4. There is an animal that has a beautiful yellow skin with black stripes on it. It is a very fierce wild animal. It lives mostly in hot countries. (*a tiger*)

5. I'm grey and I'm very big. I live in the jungle, but you can also find me at the zoo or in the circus. I don't eat meat. I like vegetables, leaves, grass and fruit. (*an elephant*)

6. I am red and I have a fine bushy tail. I like meat. I hunt and eat small animals. (*a fox*)

7. A very funny animal which moves very quickly. It can hang by its tail. (*a monkey*)

8. My long, thin legs are good and fast. I like to gallop and to run. Oh, yes, I think it is great fun. (*a kangaroo*)

9. He is not a tailor, but carries needles with him. (*a hedgehog*)

10. I'm a little bird dressed in grey. I hop here and there and never go away. (*a sparrow*)

11. It's grey, but it isn't a wolf. Long-eared, but not a hare, with hoops, but not a kangaroo. What is it? (*a donkey*)

12. This animal can go with out food nd water for a long time. What is it? (*a camel*)

Compere: And now, wild animals. Look at the picture or animal drawn by the artist of domestic animals. You must describe it. Each of you will make a sentence about it, mind, all your sentences must be without mistakes and in logical order.

Song "Shoo, Fly"

Shoo, fly, don't bother me,
Shoo, fly, don't bother me,
Shoo, fly, don't bother me,
For I belong to somebody.

I feel, I feel,
I feel like a morning star,
I feel, I feel,
I feel like a morning star.
I feel like a morning star.

Compere: Now, tell me this: are kangaroos fast runners?

Pupils: Yes, they are.

Compere: Can turtles run?

Pupils: Fast? [ə:] No, they can not.

Compare: Now students, let's have a race which we'll call "Turtles can Run Fast" and we'll see if they really can. Two students from

each team will take part in this race. Here I have four sacks. Two of them are for “Domestic animals” and two for “Wild animals”. The four students who want to take part in this race, come up to me. Now each of you take a sack and get into it. Stand in a row, and when I say “Go”, you must run in your sacks to where I shall stand. Now, one, two, three! Go!

Compere: Now let us go on with our programme. You’ve seen two plays about animals, but I see many more “animals” in the hall. Let’s look at their costumes and choose which is the best. (Parade of costumes).

Compere: Well, boys and girls. It’s very good that you know so much about animals, that you have pets at home and that you take care of them, None of us must ever forget that animals and birds are our friends.

Song "It's a Small World"

It’s a small world of laughter, a world of tears,
It’s a small world of hopes
And a world of fears.
There’s so much that we share,
That it’s time we’re aware
It’s a small world after all.

It’s a small world after all.
It’s a small world after all.
It’s a small world after all.
It’s a small, small world.

There is just one moon
And one golden sun.
And a smile means
Friendship to everyone
Though the mountains divide
And the oceans are wide.
It’s a small world after all.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Synpdan daşary işleriň nähili ähmiýeti we maksatlary bar?
2. Synpdan daşary işler nähili ýörelgeler esasynda geçirilýär?
3. Daşary ýurt dilleri boýunça synpdan daşary işleriň nähili görnüşlerini bilýärsiňiz?
4. Dostluk klublarynyň işi nähili guralýar?
5. Agşamlaryň görnüşleri we geçirilişi hakynda aýdyp beriň.
6. Olimpiadalar nähili geçirilýär?
7. Bäsleşikleriň geçirilişini düşündiriň.
8. Wiktorinalaryň geçirilişinde nähili tapawutlar bar?
9. Daşary ýurt diliniň hepdeligi nähili geçirilýär?

NETIJE

Görşümüz ýaly, Türkmenistanyň orta mekdeplerinde iňlis dilini okatmagyň usulyýetiniň meseleleri döwrüň talap edýän wajyp wezipeleriniň biridigine okuw gollanmasynyň çäginde aýdyň göz ýetirmek bolýar. Çünki, hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň bilim syýasatyna laýyklykda, ýaşlara daşary ýurt dillerini öwretmeklik çagalar baglaryndan başlanýar. Iňlis dilini öwretmekde mekdep kursuny bina hökmünde göz öňüne getirsek, okatmagyň başlangyç tapgyry şol binanyň binýadydyr. Binanyň binýadynyň berkden tutulmagy, ilkinji nobatda, başlangyç tapgyrda iňlis dilini okatmaly mugallyma bagly bolup durýar. Okuw kitabynda geljekki iňlis dili mugallymynyň bu dersi okatmagyň usulyýetine has çuň düşünmegine ýardam eder diýen maksat bilen bu ugurda ylmy gözlegler alyp baran usulyýetçileriň, dilçi alymlaryň ylmy işlerini giňden öwrenmek bilen okuwçylaryň sözleşiş endiklerini we başarnyklaryny kemala getirmegiň oňyn usullary beýan edilýär. Iňlis dilini öwretmek amaly-tejribe, bilim berijilik, terbiýeleýjilik, kämilleşdiriş maksatlary esasynda okadylmak bilen birlikde, çagalara iňlis diliniň diňläp düşünmek, geplemek, okuw we ýazuw sözleşiş işiniň görnüşleri taýýar sözleşiş nusgalarynyň esasynda öwredilýär. Ata-babalarymyz münýýlyklaryň dowamynda köp dil bilmäge uly ähmiýet beripdirler. Sebäbi adamyň dürli dilleri bilmegi, onuň sowatlylygynyň, intellektual kämilliginiň hem-de giň dünýägaraýşynyň subutnamasydyr.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň çykyşlarynda daşary ýurt döwletleri bilen ykdysady, syýasy, medeni we beýleki ugurlar boýunça gatnaşyklary berkidip halkara hyzmatdaşlygyny has-da ösdürjekdigini belläp, daşary ýurt dillerini öwrenmegiň hyzmatdaşlygyň üstünlikli dowam etdirilmegine ýardam edýän wajyp serişde hökmünde aýratyn ähmiýet berip, çagalykdan ene dili bilen bilelikde daşary ýurt dillerini kämil derejede öwretmek wezipesini goýdy. Şunuň bilen baglylykda Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistanyň umumadamzat we milli gymmatlyklaryň esasynda şahsýeti hemmetaraplaýyn ösdürmäge gönükdirilen bilim syýasatynyň çäklerinde daşary ýurt dillerini öwretmäge döwlet ähmiýetli iş hökmünde garalýar.

PEÝDALANYLAN EDEBIÝATLAR

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr. - Aşgabat, 2007.
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary. - Aşgabat, 2007.
3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistan sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy. - Aşgabat, 2007.
4. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Eserleriň ýygındysy. I tom. - Aşgabat, 2007.
5. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdy täzeden galkyndyrmak baradaky syýasaty. - Aşgabat, 2007.
6. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň daşary syýasaty. Wakalaryň hronikasy. - Aşgabat, 2007.
7. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Parahatçylyk, döredijilik, progres syýasatynyň dabaralanmagy. - Aşgabat, 2007.
8. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. I tom. - Aşgabat, 2008.
9. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Täze Galkynyş eýýamy. Wakalaryň senenamasy. 2007 ýyl. - Aşgabat, 2008.
10. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň XIX Halk Maslahatynda sözlän sözi. // Türkmenistan. 2007-nji ýylyň 15-nji fewraly.
11. Türkmenistanyň XX Halk Maslahatynyň mejlisi. // Türkmenistan. 2007-nji ýylyň 31-nji marty.
12. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň diplomatik korpusy bilen geçiren maslahatynda sözlän sözi. // Türkmenistan. 2009-njy ýylyň 19-njy fewraly.
13. Türkmenistanyň Konstitusiyasy. - Aşgabat, 2008.
14. Orta mekdepleriň I-X synplary üçin iňlis dili dersi boýunça okuw maksatnamasy. - Aşgabat, 2007.
15. Английские стихи для детей. –М., 1986.

16. *Аничков И.Е., Саакянц В.Н.* Методика обучения иностранным языкам в средней школе. – М., 1966.
17. *Артёмов В.А.* Психология обучения иностранным языкам.-М., 1969.
18. *Беляев Б.В.* Очерки по психологии обучения иностранным языкам.-М., 1965.
19. *Амонашвили Ш.А.* Здравствуйте, дети! - М., 1983.
20. *Баранов С.П.* и др. Педагогика. - М., 1981.
21. *Вим И.Л.* К вопросу о методах обучения иностранным языкам. // Иностранные языки в школе. 1974, №2.
22. *Данкен М.Х.* Чтение на иностранном языке. // Методика преподавания иностранных языков за рубежом.-М., 1967.
23. *Димент А.Л.* Тематические вечера на английском языке. - М., 1988.
24. *Егоров Т.Г.* Психология овладения навыком чтения.- М., 1953.
25. *Занглигер В.Ф.* Формирование иноязычного фонематического слуха на начальном этапе обучения английскому языку в средней школе. // Кандидат филологических наук. ... Автореферат канд. диссертации.-М., 1967.
26. *Зимняя И.А.* Психология обучения иностранным языкам в школе. - М., 1991.
27. *Пассов Е.И.* Основы методики обучения иностранным языкам. - М., 1977.
28. *Пассов Е.И., Колова Т.И., Волкова Т.А.* и др. Беседа об уроке иностранного языка. – Л., 1975.
29. Педагогика. - М., 1983.
30. *Рахманов И.В.* Очерки по истории методов преподавания новых иностранных языков. - М., 1949.
31. *Рогова Г.В.* Методика обучения английскому языку. (на англ. яз.). - Л., 1975.
32. *Рогова Г.В., Рабинович Ф.М., Сахарова Т.Е.* Методика обучения иностранным языкам в средней школе. – М., 1991.
33. *Рогова Г.В., Верещагина И.Н.* Методика обучения английскому языку на начальном этапе в средней школе.- М., 1988.
34. *Риверс У.М.* Пусть они говорят то, что им хочется сказать! // Методика преподавания иностранных языков за рубежом. - М., 1976.
35. *Савина С.Н.* Внеклассная работа по иностранным языкам в средней школе. - М., 1991. *Соколов А.Н.* Психологический анализ понимания иностранного текста.// Известия АПН РСФСР. - М., 1947

36. *Щерба Л.В.* Преподавание иностранных языков в средней школе. - М., 1947.
37. Контроль речевых умений в обучении иностранным языкам. - М., 1970.
38. Контроль в обучении иностранным языкам в средней школе. - М., 1986.
39. *Миролюбов А.А.* История методики обучения иностранным языкам в СССР. // Доктор филологических наук. ... Автореферат докт. диссертации. - М., 1973
40. Нормы оценки знаний, умений и навыков учащихся по иностранным языкам. - М., 1989.
41. *Riwers W.M.* The Psychologist and the Foreign language Teacher. - Chicago London: The University of Chicago Press, 1969.
42. *Андреева М.Э., Войкова А.В., Златогорская Р.Л.* и др. Внеклассная работа по иностранным языкам с средней школе. Л., Учпедгиз, 1958.
43. *Л.С.Андреевская-Левенстерн Л.С., Михайлова О.Э.* Методика преподавания французского языка в средней школе. М. 1958.
44. *Aniçkow E.I., Saakýans W.N.* Orta mekteplerde iñlis dilini öwretmegiñ metodikasy (iñlis dili) . М., 1966.
45. *Антонова И.И., Рыжова Л.Н.* Усвоение лексики английского языка с помощью ЭВМ в старших классах. Ж. «ИЯШ», 1989, № 5, с. 37-39.
46. *Барышников Н.В.* О преемственности целей обучения иностранному языку в средней школе и в вузе. Ж. «ИЯШ», 1989, № 5, с. 34-35.
47. *Бекиев А.* Интернациональное воспитание учащихся средних школ во внеклассной работе по иностранным языкам. Чарджоу, 1978.
48. *A.Bekiýew,* Daşary ýurt dilleriniñ sözlerini öwrenmek. Ž. «Diller dünýäsi» 1995, № 1, с. 3-7
49. *Бим И. Л.* Методика обучения иностранным языкам как наука и проблемы школьного учебника. М., 1977.
50. *Бутко Г.В.* Наглядные пособия на уроках английского языка. Ж. «ИЯШ», 1988, № 2, с. 51-55.
51. *Гез Н.И. Ляховский М.В., Миролюбов А.А.* и др. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. М., 1982.
52. *Горбунькова Т.Ф., Грачева Н.П., Злотоницкая С.П.* и др. Кабинет иностранного языка в средней школе. М. 1986.
53. *Грузинская И.А.* Методика преподавания английского языка. М., 1938.

54. *Гуревич П.Б.* Теория и практика эксперимента в методике преподавания иностранных языков. Владимир, 1980.

55. А) *Гуревич П.Б.* К вопросу о специфике методики преподавания иностранных языков как науке. Ж. «ИЯШ», 1967, № 3.

56. Б) *Гуревич В.В.* Об употреблении английских временных форм глагола. Ж. «ИЯШ», 1975, № 2, с. 110-112.

57. *Гурдов А.* Структура и семантика грамматических форм английского языка. Ашхабад, 1986.

58. *Демьяненко М.Я., Лазаренко К.А., Кислая С.В.,* Основы общей методики обучения иностранным языкам. Киев, 1976.

59. Дидактика средней школы. Под. ред. М.Н. Скаткина. М. 1982.

60. *Елухина Н.В.* Обучение аудированию в русле коммуникативно-ориентированной методики. Ж. «ИЯШ», 1989, № 2, с. 28-36.

61. *Калинина В.С., Наседкин А.И.* Изготовление модельных визуальных пособий. Ж. «ИЯШ», 1975, № 1, с. 62-62.

62. *Кардашова А.В. Сахчинский С.К., Ниязова Р.И.* и др. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. (Методические указания) 1985.

63. *Касьяник М.М.* Конкурсы на лучшее произношение. Ж. «ИЯШ» 1975, № 1, с. 48-49.

64. *Квинтилиан.* О воспитании оратора. СПб, 1954.

65. *Клементьева Т.Б.* Грамматические игры для самостоятельных знаний учащихся. Ж. «ИЯШ» 1986, № 5, с. 89-93.

66. *Комков И.Ф.* Методика преподавания иностранных языков. Минск, «Высшая школа» 1979.

67. *Кондроп Б.Ф.* Методика преподавания английского языка. М., 1958.

68. *Коростелев В.С.* Пути совершенствования процесса формирования лексических навыков говорения. Ж. «ИЯШ» 1976, № 1, с. 39-45.

69. *Кузьмичева Т.Н.* Технические средства в обучении английскому языку. Л. 1978.

70. *Курбанов А.* Самостоятельная работа студентов в процессе профессиональной подготовки учителя. Автореферат докт. дисс. М., 1993.

71. *Курбанов А.* Педагогические основы формирования самостоятельного логического мышления будущего учителя. Ашхабад, Ылым, 1992.

72. *Курбанов А.* Самостоятельная работа студентов педагогических институтов. Ашхабад, Ылым, 1991.

73. *Курбанов А.* Самостоятельная работа студентов-языковедов в теории и практике обучения. Ашхабад, Ылым, 1991.
74. *Курбанов А.* Психологические вопросы организации самостоятельной работы студентов в пед.вузе. Ашхабад., Ылым 1990.
75. *Курбанов А.* О самостоятельной работе студентов пед. вузов. Ашхабад, Ылым, 1991.
76. *Курбанов А.* Организация самостоятельной работы будущих учителей. Ашхабад, Ылым, 1989.
77. *Курбанов А.* Некоторые психологические вопросы организации самостоятельной работы студентов. Ашхабад, Ылым, 1992.
78. *Курбанов А.* Задания для развития навыков самостоятельной деятельности студентов на завершающем этапе профессиональной подготовки в вузе. Ашхабад, Ылым, 1991.
79. *Курбанов А.* Мотивы , цели и способы самостоятельной работе студентов. Ашхабад, Ылым, 1992.
80. *Курбанов А., Курбанова Л.Н.* “English”, Türkmen mekdepleriniň 8-nji synp okuwçylary üçin okuw kitaby. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2009.
81. *Курбанов А., Курбанова Л.Н.* “English”, Türkmen mekdepleriniň 9-njy synp okuwçylary üçin okuw kitaby. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007.
82. *Курбанов А.,* “English”, Türkmen mekdepleriniň 5-nji synp okuwçylary üçin okuw kitaby. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007.
83. *Курбанова Л.Н.* Некоторые вопросы организации занятий по домашнему чтению на 1 курсе факультета иностранных языков. Ашхабад, 1979.
84. *Курбанова Л.Н.* Профессиональное направленное обучение домашнему чтению художественных текстов на 1 курсе. Ашхабад, 1982.
85. *Курбанова Л.Н.* Борьба общеобразовательной школы Туркменистана за повышение качества знаний учащихся в 20-е годы. Известия Академии Наук Туркменской ССР. 1986, № 3.
86. *Курбанова Л.Н.* Борьба школы, семьи и общественности за знания Учащихся туркменских школ и 20-30 годы. Деп. ИНИОН АН СССР, 1987.
87. *Курбанова Л.Н.* Вопросы повышения качества знаний учащихся Туркменской общеобразовательной школы в 30-е годы. Чарджоу, 1989.

88. *Курбанова Л.Н.* Повышение качества знаний учащихся туркменской общеобразовательной школы в 20-30 годы. Автореф. Канд.дисс.М., 1990.
89. *Кыркалов В.П., Шитальник П.Э.* Воспитание школьников во внеурочное Время. М. «Просвещение», 1971.
90. *Лавровский Н.О.* О древнерусских училищах. Харьков, 1854.
91. *Локишина С.М.* Словарь иностранных слов. М., 1966.
92. *Ляховицкий М.В.* Методика преподавания иностранных языков. М., «Высшая школа», 1981.
93. Методика преподавания иностранных языков за рубежом. Сост. Е.В. Синявская, М.М. Васильева, Е.В. Мусницкая. М., «Прогресс», 1976.
94. Метод психологических исследований. М., 1971.
95. *Мороз И.К.* Контроль знаний учащихся на уроках английского языка. Ж. «Diller dünýäsi» 1994, № 2, с. 32-35.
96. Методика преподавания русского языка в национальной школе. Под. ред. Л.З. Шакировой. Л., «Просвещение», 1990.
97. Общая методика обучения иностранным языкам в средней школе. Под. ред. А.А.Миролюбова, И.В. Рахманова, В.С. Цетлина. М., 1967.
98. Общая методика обучения иностранным языкам. Хрестоматия. Сост. А.А. Леонтьев. М., «Русский язык», 1991.
99. Обучение чтению на немецком языке. М., 1969.
100. Основы дидактики. Под. ред. Проф. Б. П. Есипова. М., 1967.
101. *Раушенбах В.Э.* Краткий обзор основных методов преподавания иностранных языков с 1 по 20 век. М., 1971.
102. *Рогова Г.В.* О принципах обучения иностранным языкам. Ж. «ИЯШ», № 6, с. 85-95.
103. *Рогова Г.В.* Устная речь как средство обучения. Ж. «ИЯШ», 1976, № 3, с. 64-69.
104. *Савина С.Н.* Внеклассная работа по иностранным языкам в средней школе. М., «Просвещение», 1991.
105. *Саломатов К.И., Волкова Т.А., Добронравова Т.Н.* и др. Первые шаги в профессию учителя иностранного языка. Л., 1979.
106. *Слободчиков В.А.* Контроль в обучении иностранным языкам в средней школе. М., «Просвещение», 1986.
107. Содержание обучения иностранным языкам в средней школе. Под. ред. А.Д. Климентенко. М., 1984.
108. *Солдатов Г.А.* Об оценках. Ж. «ИЯШ», 1972, № 2, с. 100-102.

109. *Старков А.П.* Обучение английскому языку в средней школе. М., 1978.
110. *Стронин М.Ф.* Обучающие игры на уроке английского языка. М., 1981.
111. Теоретические основы обучения иностранным языкам в средней школе. *Под. ред. А.Д. Климентенко.* М., *А.А. Миролубова М.,* 1981.
112. Хрестоматия по методике преподавания английского языка. Сост. А.П. Грызулина. (İñlis dilinde) М., «Просвещение», 1983.
113. *Шатилов С.Ф.* Методика обучения немецкому языку в средней школе. М., 1986.
114. *Шемарулина Л.А.* Об экзаменах по иностранному языку в общеобразовательной школе. Ж. «ИЯШ», 1974, № 2, с. 9-11.
115. *Штутьман Э.А.* Основы эксперимента в методике обучения иностранным языкам. Воронеж. 1971.
116. *Щерба Л.В.* Преподавание иностранных языков в средней школе. М., 1974
117. *Языкова Н.В.* Сборник задач и изданий по методике преподавания иностранных языков. Л., 1977.
118. *Якушина Л.З.* Методика построения урока иностранного языка в средней школе. М. «Педагогика», 1974.

MAZMUNY

Giriş.....	7
I bölüm. İñlis dilini okatmagyň usulyýetiniň nazary esaslary	
Usulyýet iñlis dilini okatmagyň nazaryýeti hökmünde.	
Usulyýetde esasy düşüňjeler.....	12
Daşary ýurt dillerini okatmagyň usulyýetiniň ugurdaş ylymlar bilen arabaglanyşygy	19
İñlis dilini öwretmegiň usullary	25
Okatmagyň häzirkî zaman usullary	27
Okatmagyň ýörelgeleri we usullary.....	33
İñlis dilini okatmagyň maksady we wezipeleri.....	46
Daşary ýurt dilleriniň öwredilişiniň taryhy.....	60
II bölüm. Diliň esasy bölümlerini öwretmek	
Fonetikany öwretmek.....	83
Leksikany öwretmek.....	97
Grammatikany öwretmek.....	107
Talyplara niýetlenen ýumuşlar.....	119
Grammatik oýunlar.....	120
III bölüm. Daşary ýurt dilinde sözleşiş başarnyklaryny we endiklerini döretmek hem-de ösdürmek	
Diňläp düşünmegi öwretmek.....	122
Geplemegi öwretmek.....	126
Okuwy öwretmek.....	135
Ýazuwy öwretmek.....	154
IV bölüm. Mekdepde iñlis dili sapagyny guramak	
Umumybilim berýän orta mekdepde hökmany kurs.....	173
Daşary ýurt dili sapagynyň aýratynlyklary.....	178
Bilimleri, başarnyklary we endikleri barlamak hem-de bahalandyrmak.....	199
Fakultatiw sapaklar.....	209
Daşary ýurt dilleri boýunça synpdan we mekdepden daşary geçirilýän işler	211
Netije.....	239
Peýdalanylan edebiýatlar.....	240

Aly Gurbanow, Lýudmila Gurbanowa, Maksuda Töräýewa

İŇLIS DILINI OKATMAGYŇ USULYÝETI

*Mugallymçylyk mekdepleri
üçin synag okuw kitaby*

Redaktor	<i>Ş. Myratgulyýewa</i>
Surat redaktory	<i>G. Orazmyradow</i>
Teh. redaktory	<i>O. Nurýagdyýewa</i>
Neşir üçin jogapkärler	<i>F. Nurgeldiýewa, M. Gurbanowa</i>

Çäp etmäge rugsat edildi 23.12.2010

Ölçeği 60x90 1/16. Ofset kagyzy. Edebi garniturasy.

Ofset çap edilş usuly. Şertli çap listi 15,5. Şertli reňkli ottiski 18,88.

Hasap-neşir listi 14,57. Çap listi 15,5. Sargyt № 1206. Sany 500.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744004, Aşgabat, 1995-nji köçe, 20.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Balkan welaýat çaphanasy.
Balkanabat, Magtymguly şaýoly, kw. 148, j. 1.